

KÖRÖSI ZSUZSANNA
MOLNÁR ADRIENNE

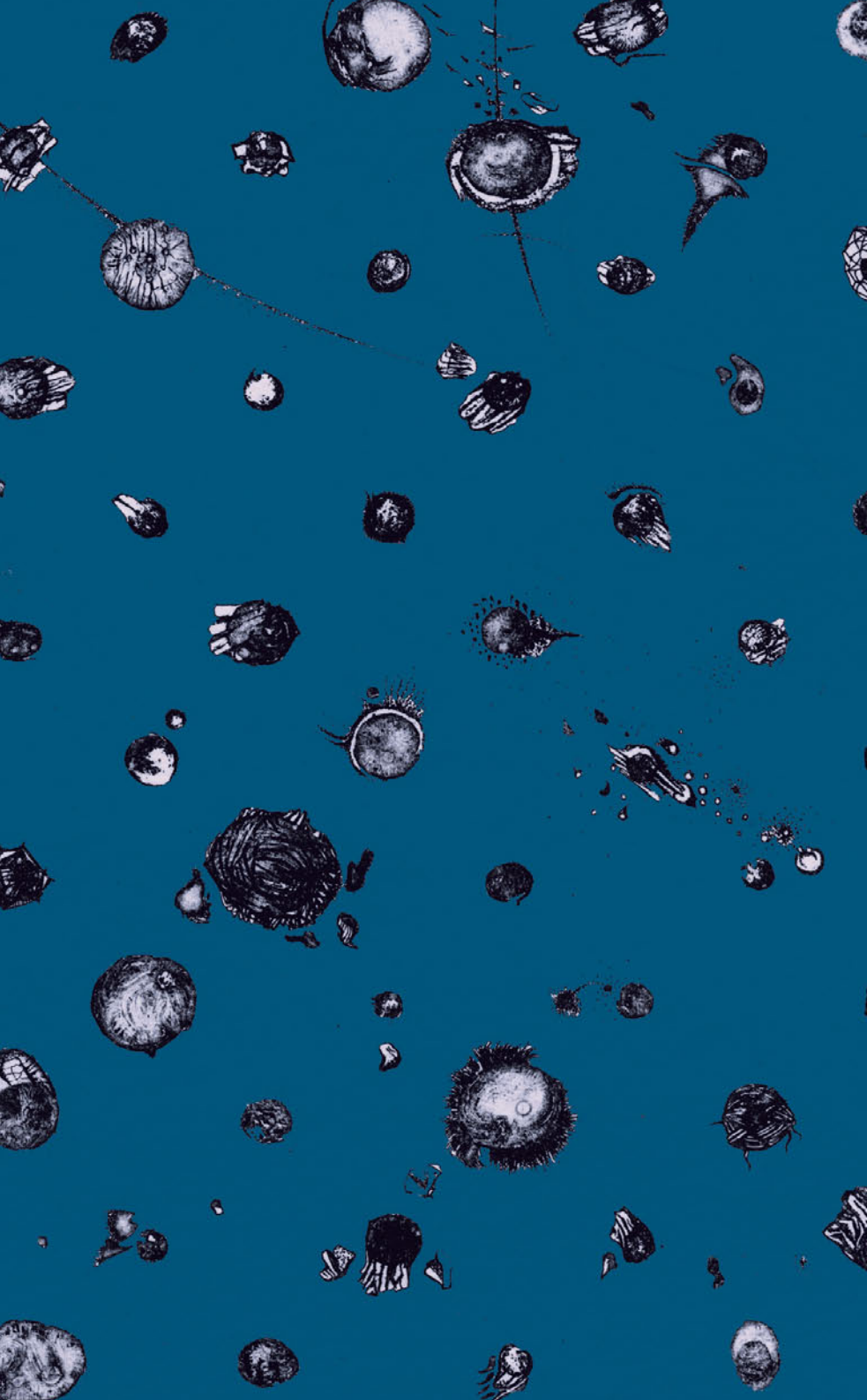
KÖRÖSI
ZSUZSANNA
MOLNÁR
ADRIENNE

*
TITOKKAL A
LELKEMBEN
ÉLTEM

TITOKKAL A LELKEMBEN

AZ ÖTVENHATOS ELÍTÉLTEK GYERMEKEINEK SORSA

BUDAPEST, 2000
1956-OS INTÉZET

KÖRÖSI ZSUZSANNA

MOLNÁR ADRIENNE

TITOKKAL
A LELKEMBEN
AZ ÖTVENHATOS ELÍTÉLTEK
GYERMEKEINEK SORSA

ÉLTEM

BUDAPEST, 2000

1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

A borítón: ISCSU MOLNÁR ISTVÁN: *Jelrendszer* (rézkarc, 20×40 cm, részlet)

© 1956-OS INTÉZET, 2000

© KÓRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE, 2000

© GYÁNI GÁBOR (Előszó), 2000

TARTALOM

7	GYÁNI GÁBOR: ELŐSZÓ
17	BEVEZETÉS
31	A FORRADALOM
31	„A bizonytalanság benne volt a mindennapokban”
38	„Apám egyre fontosabb ember lett”
40	„Tessék felöltözni, velünk jön!”
47	A MEGVÁLTOZOTT VILÁG
48	„Anyu megmozgatott mindent”
51	„A mi életünk borzasztó nehezen alakult”
55	„Jó volt, hogy elbúcsúzhattunk”
61	„Ott volt apu rabruhában”
71	KOMMUNIKÁCIÓ A CSALÁDBAN
72	„Otthon nyíltan beszélünk”
76	„Ha valami tabu, akkor azt az emberek lassan eltemetik”
78	„Miért titkolta el?”
82	„Nem mertem kinyílni”
89	MEGBÉLYEGZETTEN
90	„A mi családunk más”
95	„Olyan erős volt a tiltás”
107	A TÁRSADALOM ÉS AZ ELÍTÉLTEK CSALÁDJA
109	„Helyt kellett állni”
113	„A világ jó meg rossz részre bomlott”

131	A KETTŐSSÉG SZORÍTÁSÁBAN
132	„Nekem ez inkább büszkeség volt”
136	„Egy kis zúr támadt”
149	ÚJRA EGYÜTT
149	„Mikor fog visszajönni?”
151	„Apunak nehéz volt beleszokni a mindennapokba”
163	A FORDULAT
163	„Egész életemben arra vágytam, hogy egyszer megtaláljam”
167	„...és hihetetlen elégtétel volt”
171	„Végre megállhattam édesapám sírja előtt”
176	„A sok szenvedést nem lehet megfizetni”
181	ÖRÖKSÉG
181	„Kemény tanulság volt”
183	„Nem féltek áldozatokat hozni”
190	„Nincs bennem bosszúvágy”
194	„Csak az emlék maradjon meg”
198	„Nekem ez nagyon fontos örökség”
205	AZ INTERJUALANYOK ÉLETRAJZA
247	A KÖTET ILLUSZTRÁCIÓI
255	Rövidítések jegyzéke
257	Irodalomjegyzék

ELŐSZÓ

Élénken emlékszem, hogy az egyébként csendes kisváros 1956 október végén, azokon a bizonyos napokon milyen felbolydult életet élt; emlékszem, amint első osztályos általános iskolásként hazafelé baktattam a Bercsényi utcán, és már nagyjából ott jártam, ahol Németh László is lakott egy évtizeddel azelőtt, hódmezővásárhelyi gimnáziumi tanársága idején, amikor tőlem néhány száz méterre, a Kálvin téren, az Újtemplom előtt egyszer csak lövöldözni kezdtek egy elhaladó autóból. A házból kisielő felnőttek nem is engedtek továbbmenni. Emlékszem, hogy anyám aggódva várt, és amikor hazaértem, azért kezdett izgulni: mi lehet vajon apámmal. Emlékszem, hogy az ezt követő napokban sokan megfordultak a lakásunkban, és mindig magukkal vitték apámat, hogy intézkedjen. Emlékszem, amint állok a tömegben a város főterén, és apám beszédet mond a Kossuthszobor talapzatáról, majd a tömeg egy része nemtetszésének ad hangot. Utóbb tudtam meg, hogy ekkor, vagyis november elsején a sikertelen közszereplése után apám, a volt koalíciós parasztpárti politikus és a gimnázium akkori igazgatója, le is mondott a városi nemzeti bizottság elnöki posztjáról. Emlékszem végül, hogy milyen szorongva várta az egész család apám Szegeden tartott bírósági tárgyalását és az ítélethirdetést, és emlékezni vélek rá, noha ebben roppant bizonytalan vagyok, hogy talán még beszélőn is voltam. Az viszont biztosan megtörtént, hogy egyszer, ő akkor talán már a váci börtönben volt, visszajött a neki küldött csomag. Máig orromban érzem a romlott élelmiszer átható szagát.

Emlékek, amelyekhez az évek során folyamatosan hozzáadtak mindazok a személyesen átélt, fájdalmas élmények,

amelyekre „ellenforradalmista szülők” gyerekeként tehettem szert közvetlen környezetem és persze a hivatalosság részéről. Utoljára huszonnégy évesen szembesültem ezzel a stigmával, midőn frissen megszerzett egyetemi diplomával a zsebemben leendő munkahelyem hírhedt kommunista múlttal büszkélkedő igazgatójánél tettem bemutatkozó látogatást. Ő nyomban értésemre adta: tudja, *ki vagyok*, de jóindulata jeléül kész alkalmazni.

Emlékszem arra az 1960. áprilisi reggelre is, amikor arra ébredtem, hogy rég nem látott apám nyitja rám a szobaajtót. Ezután, emlékeim szerint, némileg megváltozott az életünk: belépett az életembe apám, akit otthon rendszeres időközönként rendőr keresett fel, s aki folyton próbált munkát találni, ám abban a városban, ahol laktunk, egyáltalán nem vállalhatott állást. Apám – s ez nem pusztán emlék, hanem tény – mély hallgatásba burkolózott börtönbeli éveiről, és anyám is folyton csak úgy beszélt az akkori időkről, hogy „tudjátok, amikor az apátok üdült”. 1956 és ami utána következett így lett a mi családunkban is lassan tabu, ilyenformán gyakoroltuk mi magunk is a történelmi amnéziát. Pontosabban: a felejtés inkább a szülők dolga volt, miközben engem – és nyilván számos hozzám hasonló ellenforradalmista ivadékot szintúgy – egyre jobban mart a kíváncsiság, hogy megtudjam végre: mi történt akkor és mivelünk. Ehhez azonban többre lett volna szükség a pusztá emlékezésnél, hiszen hat- vagy akár tízévesen is vajmi csekély érdemleges emlékre tehettem szert a történetekről. Ezért kezdtem el bújni az „írott forrásokat”, ami kezdetben (nagyjából a hetvenes évekig) lényegében a *Fehér könyvet*, illetve azt a hasonlóan „tárgyilagos” tárgyalási jegyzőkönyvi summázatot jelentette, amely az apám mentesítési kérelmét elutasító belügyminisztériumi válaszlevél mellékleteként került a birtokunkba.

Miféle történet mondható el az ilyen és az ehhez hasonló beszámolók alapján? Kétségtelen, hogy az emlékezésnek ezek a tanúságtételei nem pont azok, amelyekkel a történetírás szokott és szeret is dolgozni. Hiszen elenyésző számban szerepel bennük „történelmi tény”, és ráadásul e tények értelme sem pontosan az, amit az emlékező tulajdonít nekik. Az orális történet másként beszél el a közeli múltat, mint ahogy a történésztől megszoktuk,

mivel *nem pusztán kiegészíti*, hanem ténylegesen *újra is alkotja* a múlt mint történelem fogalmát. Tévedés azt gondolni, hogy a személyesen elbeszélte élettörténet legfőjebb arra alkalmas, hogy a konvencionális történetírás tárgyáról az írott dokumentumok révén feltáruuló ismeretek fehér foltjaihoz szolgáljon némi adalékul. Másról, ha nem is többről van ebben az esetben szó.

A dolog megértése végett szólnunk kell röviden a narrativitás problémájáról, mint ami a valóság megtapasztalásának, egyúttal a valóság racionális feldolgozásának (megértésének és magyarázatának) igencsak kézenfekvő módja. Paul Ricoeur francia filozófustól származik az az igen figyelemreméltó elgondolás, amely az *emlékezet–felejtés–történelem* egységét és dialektikáját érinti. Az emlékezet vagy inkább az emlékezés először is kizárólag vagy majdnem kizárólag az enyém: én magam emlékezem, s így az emlék az én saját tulajdonom, nem pedig holmi mástól átvett vagy kölcsönkapott tudás és élmény. Az emlékezés másodsorban magán viseli az időbeli folytonosság jegyét, mert megszakítás nélkül repít bennünket vissza a közeli vagy a távolabbi múltba. „Csak a múlt és a jelen közötti folyamatosság teszi lehetővé számomra – írja Ricoeur –, hogy élményjelenemtől időbeli törés nélkül lemerüljek gyermekkorom legtávolabbi eseményeihez. Eközben persze átugorhatok hosszabb-rövidebb időközöket, és egyenesen egy bizonyos elmúlt eseményre gondolhatok, hogy azt többé vagy kevésbé elevenen megjelenítsem. Az az érzés azonban, hogy kisebb-nagyobb távolság van a jelen és a mindenkori felidézett események között, mindig az időbeli kontinuitásnak tulajdonítható.”

A felejtés arra szolgál, hogy ne csak emlékektől övezve éljük a magunk életét, hanem mindig készen álljunk új tapasztalatok és élmények befogadására is. Megkülönböztethetjük egymástól a passzív és az aktív felejtést. Passzív felejtésen azt értjük, hogy az emlék helyébe benyomul a cselekvés vagy a cselekvés hajlama: az illető nem emlékezik többé az eseményre, ám – anélkül, hogy tudná – megismétli, cselekvéseiben folyton reprodukálja azt. Az emlékezés révén életben tartott múlt ebben az esetben azáltal hat, hogy cselekedeteink irányítójaként kész újra megvalósulni. Nem is igazi felejtés ez, hiszen a múlt eseményei felet-

több elevennek bizonyulnak a jelenben; mivel azonban a múltat nem a tudat, hanem a cselekvés kelti újból életre, mégiscsak az emlékezés hiányáról van ekkor szó. Az „ismétlékényszer” igen gyakori a különféle kollektívák (és az egyes ember) életében, nem kell tehát hosszan ecsetelni valóban kivételes jelentőségét. Mellesleg az 1956-os magyar forradalom is felfogható egy ilyen-fajta ismétlékényszernek, mivel az esemény bizonytalanságos meg sem történt volna (és semmiképp sem így történt volna) a sikertelen függetlenségi küzdelmek hosszú sorának a nemzet tudatalattijába kódolt emléke nélkül. Erre időnként a történetírás is felfigyel 1956 egy-egy mozzanata kapcsán. Az október 23-a közvetlen előzményéül szolgáló diákmegmozdulásokat tárgyalva jegyzi meg *Az 1956-os magyar forradalom* című tankönyv adott fejezetének a szerzője, hogy „a diákok követeltek: az 1848-as 12 pont mintájára különféle számú és tartalmú, mégis megdöbbenően hasonló alap gondolatú pontok születtek az ország minden egyetemén”. Ez a kísérteties hasonlóság valójában az ismétlékényszer, tehát a passzív felejtés eredménye; ezért talán nem is olyan meglepő, s még kevésbé megdöbbenítő fejlemény. Az a történelmi amnézia, amely az 1960-as évektől a hatalom és a társadalom 1956-hoz való viszonyát egyaránt megszabta, szintűgy az ismétlékényszer kategóriájába tartozik. Hiszen a kudarc-érzés enyhítésének ezt a stratégiáját – persze bizonyos gyakorlati megoldásokkal együtt (kiegyezés a császár és a nemzet között, a konszolidáció meghirdetése) – a múltra való, rendszerint tudattalan emlékezés hívja elő, legalábbis abból ered a cselekvés magától értetődősége és széles körű elfogadottsága.

Az aktív felejtés jobban ismert, és gyakrabban is kárhozottatott jelenség, olyasmi, ami rendszerint az elhárítás, a kitérés, a menekülés szintén többnyire tudattalan stratégiáihoz szokott eszközül szolgálni. Az aktív felejtés ambivalens jelenség, megítélése a helyzettől függően könnyen változhat. A cselekvésképtelenség okaként megbélyegzett túl sok emlékezés, a „történelem betegsége” például egyeseket az aktív felejtés üdvös gyakorlatára szoktat rá. Ennek végső formája a *megbocsátás*, az az eset, amikor hatálytalanítják a nagyon is élénk traumatikus emlék cselekvésre (utólagos megbélyegzésre, sőt bírósági szankcionálásra) készte-

tő erejét, s így magát az emléket is megszelídítik, hogy a múltat végképp a történelemnek engedjék át. Ki gondolna ma már komolyan bosszúra – vagy akár csak utólagos (erkölcsi) felelősségre vonásra – a tatárok, a törökök vagy például a Habsburgok kapcsán, ugyanakkor ma is folynak sortűzperek, amelyek vádlottjai még nem a történelemhez tartoznak, és ezért nem feltétlenül jár nekik a megbocsátás kétségkívül nagylelkű gesztusa.

Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne könyve azt a problémát veti fel igen kiélezett formában, hogy hogyan hozható létre történelem az emlékezés és a felejtés szövevényéből. Minden historikus számára jól ismert probléma ez, mégis: a feladat teljes súlyát akkor érezzük igazán, amikor az elbeszélendő múlt egyes egyedül a személyes emlékek anyagán nyugszik. Történelem-e egyáltalán az, ami kizárólag a személyes emlékezés tanúságtételéből fakad, és nem az-e a történész munkálkodásának célja, hogy az emlékezet e fajtáját megrostálva csupán azt és annyit használjon fel belőle, ami igaznak, az események megjelenítése szempontjából pedig lényegesnek tűnik számára? A hivatásos történetírónak éppen hogy arra kellene törekednie, hogy ott, ahol a szükség kívánja, korrigálja, majd megfelelő kontextusba helyezve (át)értelmezze a személyes emlékezet múltról alkotott képét. Legalábbis így szól a történelem szakszerű elbeszélésével szemben szokásszerűen támasztott szigorú követelmény.

E könyv szerzői letérnek a szakszerű történetmondás jól kitaposott ösvényéről. Az orális történet gazdagon áradó emlékeztének anyagát az olvasó elé tárva látszólag nem történészhez méltó módon járnak el, hiszen mint a könyv *Bevezetésében* is írják: „Azt mutatjuk be, amit az interjúalany a beszélgetéseink során felidézett. Nem vizsgáljuk az elhangzottak tény- és igazságértékét, más szóval hitelességüket. Nincs jogunk és nem feladatunk felülbírálni őket. Mindent el kell fogadnunk, nincs mivel kontrollálni a felidézett egyéni történeteket, érzéseket. Ezek egymás mellett létező relatív történetek, hiszen nincs egyetlen érvényes történet.”

Kerülhet-e szakmai hírnevére kényes történész olyan helyzetbe, amikor úgy kell döntenie: nem él a ráruházott joggal, és felrúgja azt a kötelességét, hogy forrásai szavahihetőségét felül-

bírálja? Úgy gondolom, létezik ilyen helyzet, amely – és ez a dolog lényege – nem is csak afféle kisiklás vagy kényszer terméke, hanem olyasmi, ami tudományosan is vállalható alternatívát kínál.

Hogyan lesz az emlékezésből történelmi, tehát történetírók által alkotott, általuk fenntartott emlékezet? Erre a kérdésre Ricoeurt követve azt a választ adhatjuk, hogy a folytonos narrativizálás eredményeként megy át egyik a másikba. Az úgynevezett kontinuitáselmélet felfogása szerint a valóság tapasztalata (az idő megtapasztalása) eredendően narratív módon jön létre: életünket úgy tudatosítjuk, hogy élményeinket szüntelenül elbeszélő formába öntjük, majd ekként adjuk tovább későbbi önmagunknak, és mindenki másnak.

Cselekvésünk és tapasztalásunk számára a narratív struktúra szolgál tehát iránytű gyanánt, hiszen élményeinket úgy dolgozzuk fel (s akként örökítjük tovább), hogy időrendileg tagoljuk, majd cselekményes formába rendezzük. A történetírás – midőn elbeszéli a valóságot – így legföljebb folytatja, amit a mindennapi tapasztalás azt megelőzően már elkezdett. Igaz, a történetész, amikor a valóságot megjeleníti és magyarázza (ez utóbbit a megjelenítés módja közvetíti), utólag hozza létre, és ezzel az élmény közvetlenségétől meg is fosztja magát az elbeszélést. A történetíró, a „másodlagos elbeszélő” ugyanakkor számol a valóság közvetlen (és folyamatos), lényegében „elsődleges elbeszélésével” is. A történelmi elbeszélések tehát az ilyen történetekről is szólnak – jegyzi meg az elmélet egyik képviselője. Mind a valóság mindennapi (cselekvő), mind pedig tudományos (történetírói) tapasztalata ilyenformán a narráció révén, a narráció közegében keletkezik, s ezen a módon állandósul. Ilyen okok folytán tehát közel vagy legalábbis sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint ahogy azt a szakszerű történetírás a múlt század során, a pozitivisták tudományos megalkotott fogalma sugallni szokta.

De vajon kellően elég alap ez ahhoz, hogy azt gondoljuk: történetész kutatóként nincs is többé semmi dolgunk például a személyes emlékezet kritikai feldolgozásával? Ez, természetesen, kevés egy effajta, szerintem azonban elvileg mégiscsak megalapozható történetírói álláspont igazolásához.

Az egyetemes narrativitás tézise közvetve magában rejti azt a feltételezést is, hogy a valóság személyes tapasztalatának elbeszélése éppolyan „valóság”, mint a valóság tudományosan megismert és másodlagos elbeszélés formájában megjelenített mása. S ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, a történelem szubjektív fogalmához, amikor már mindenképpen új jelentéssel kell felruháznunk a történetíróként elbeszélhető múltat. Tulajdonképpen mi az a történelmi tény, amelynek elbeszélése ránk vár? Erre a kérdésre hosszú időn át az volt a válasz, hogy a történelem egyedüli valósága természetesen a nemzet ősidőkbe visszanyúló históriája, középpontjában a mindenkori állammal (és a képviselőben fellépő társadalmi erőkkal). Komoly kihívásként hatott, amikor századunkban a társadalomtörténet névvel illetett sokrétű történetírói áramlat a társadalmat, annak egyes részjelenségeit (csoportjait, megnyilvánulási formáit) állította érdeklődése előterébe, s ezzel ugyancsak kitérítette a történelemként elbeszélhető múlt fogalmát.

Érdemben azonban még ez sem módosított azon, hogy továbbra is a valóság általános „történelmi” tapasztalata szólt meg a történész jóvoltából, aki ezúttal is olyasminek a megjelenítésére vállalkozott, ami az egyes cselekvő (egyén vagy közösség) által közvetlenül sohasem tudott, ami személyesen nem átélhető. Gyökeresen megváltozott a helyzet akkor, midőn az intézmények és struktúrák alkotta történelem helyett a cselekvő egyének és közösségek tapasztalatainak megfelelő múlt, a „világ, amit elvesztettünk” (*The World We Have Lost*, ahogy Peter Laslett könyve címében is kifejezésre juttatta) került terítékre. Erről az intézmények és struktúrák alatti, illetőleg azok határain kívüli valóságról viszont egyedül éppen azok a narratívák szólnak hiteles módon, melyek maguktól a cselekvőktől származnak, és szerencsés esetben akár írásos formát is öltenek az irántuk érdeklődő történész nagy örömeire. Nem azért kell a történésznek ilyen – korábban egyébként semmire sem becsült – forrásokat is kézbe vennie, és vallatóra fognia, mert segítségükkel kiegészítheti az intézmények és struktúrák világáról alkotott képet, pótolva annak feltűnő hiányosságait. Az ok, ami miatt napjainkban mind többen érdeklődnek a levéltárakban őrzött személyes dokumen-

tumok iránt, vagy ami egyes kutatókat arra indított, hogy a XX. századot vizsgálva a múltnak azokat a szereplőit is kifaggassák, akik nem az intézmények és struktúrák élén állva, hanem azok működésének az elviselése, az élhető élet érdekében éppen működésük elhárítása terén fejtettek ki „érdeklődésünkre méltó” ténykedést, az az, hogy időközben kétségkívül megnőtt a szubjektív valóság fogalmának episztemológiai becsülete. Ha a történész a múlt megjelenítése és magyarázata (vagy inkább megértése) során immár nagyobb jelentőséget tulajdonít annak, hogy az emberek hogyan fogták fel a maguk világát, akkor kutatóként sincs más választása, mint az ő történeteikre hagyatkozni, és nem helyettesítheti azokat saját elbeszélésével (ő ugyanis nem élte át személyesen a múltat). Viszont ha továbbra is tartjuk magunkat a történész hagyományos fogalmához, amely azt követeli tőlünk, hogy korrigáljuk, majd az általunk megalkotott történethez igazítsuk a múlt emlékének sokféle hozzáférhető nyomát, akkor a történelem szubjektív tanúvallomásait is vissza kell szorítanunk az egyetlen igaz történetírói elbeszélésen belüli, megszokottan alárendelt „helyére”.

Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne azonban nem ezt az eljárást követik könyvükben, és döntésük összes következményét vállalva beszélik el 1956 történetét az oral history természetének megfelelő módon. Nem tisztem bírálatot mondani egy műről, amelynek előszavát jegyzem, mégsem kerülhetem meg, hogy ne szóljak róla néhány szót. Az 1956-os történelmi eseményekben közvetlenül részes és az esemény következményeit elsősorban elszenvedő családok ma középkorú tagjainak az emlékezeti világáról szól a közreadott anyag. Ennél fogva nem 1956 és a megtorlás *tényérténete* a könyv igazi témája, hanem egy nemzedék családi sorsként meghatározóvá lett korélményének az *emlékezete*. Olyan időpontban, a kilencvenes években rögzítik az élettörténeti elbeszélés horizontját, amikor az amnézia több évtizede után egyszeriben nyilvánosan kibeszélhető történet rangjára emelkedett minden, ami akkor velünk és így megesezt. A személyes emlékeknek ez a most megnyíló tárháza, amely ráadásul kezd történelemmé is válni, a felejtésre ítéltetés állapotából kerül egyszer csak az érdeklődés re ektorfényébe.

Külön elmélyülést igényelne annak boncolgatása, hogy a narratív „magántörténelmek” egyes (a könyvben be is mutatott) változatai a megtagadástól a teljes elfojtáson át az ellentörténet dacos ápolásáig, mindaz tehát, ami az általános amnézia és az 1956-ról szóló hivatalos beszéd terrorjának együttes hatására kialakult, mi módon hat az emlékezés immáron legitim, sőt kívánatos gesztusára. S ennek során éppúgy vizsgálni kellene azt, hogy milyen hatással van ez a különös előtörténet most megfogalmazódó személyes emlékeinkre, mint azt, hogy a személyes emlékezés miként alakul át előbb vagy utóbb történetírói emlékezetté. Az előbbinek az oral history és a rituális emlékezés (Assmann kifejezésével a *kommunikatív emlékezet*), az utóbbinak pedig az írott kultúra (könyvek, szaktanulmányok, sőt CD-k) jelenti a megfelelő közegét. Jelen munka ennek az utóbbinak az eszközeivel az előbbi szűkebb világába vezeti be az olvasót. S ezzel nagy szolgálatot tesz mindazoknak, akik arra az izgalmas kérdésre keresik a választ: hogyan lesz a még lezáratlan múltból kerek történetírói elbeszélésbe foglalt, befejezett történelem?

Gyáni Gábor

A könyv *Az ötvenhatosok második nemzedéke* címen, az 1956-os Intézet Oral History Archívumában az OTKA (T 018096 számú) támogatásával 1994–1998 között folytatott kutatás eredményeire támaszkodva íródott. A kutatás vezetője MOLNÁR ADRIENNE szociológus, résztvevője HOFFMANN GERTRUD pszichológus és KÖRÖSI ZSUZSANNA szociológus volt.

BEVEZETÉS

A múlt nem tűnik el, még csak el sem múlik.
William Faulkner

Könyvünkben *Az ötvenhatosok második nemzedéke* címmel folytatott kutatásunk eredményeit mutatjuk be. Vizsgálatunk során arra kerestünk választ, hogy hogyan alakult a forradalom leverése után kivégzettek vagy börtönbüntetésre ítélték gyermekeinek sorsa, miként nőttek fel a szülő forradalmi szerepe miatt büntetett generáció tagjai a súlyos örökség terhe alatt. Személyes sorsukat és a hivatalos, illetve a magánszférában szerzett tapasztalataikat megismerve értékelhető információkhoz jutottunk a Kádár-korszak mikrotörténelmével és társadalmi mentálisával kapcsolatban is.

Az elmúlt években – többek között az 1956-os Intézetben – folytatott levéltári kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a forradalom leverését az újkori magyar történelemben minden korábbi felülmúló politikai bosszúhadjárat követte. Ötvenhatos cselekményekért kétszázhuszonkilenc embert végeztek ki.¹ Körülbelül huszonnégyezer ítélték el jogerősen, tizenháromezret internáltak, a munkahelyi fegyelmi elbocsátás és a rendőrhatalósági felügyelet alá helyezés pedig további tízezrekre terjedt ki. Az 1963-as általános amnesztiát követően a bebörtönzöttek többsége kiszabadult, sokuk hátrányos megkülönböztetése azonban még évtizedekig tartott. A megtorlás, amelynek a bosszúálláson

1. Ld. Szakolczai: A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről. 237–256. o. Mások a kivégzettek számát három- és négyszáz között határozzák meg. Vö. Zinner: *Az igazságszolgáltatás irányítása...* 63–111. o.; Kahler–M. Kiss: *Kinek a forradalma?...* 209–229. o.; Kahler: *A Brusznjai-per...* 37–85. o. A jegyzetekben a bibliográfiai leírásokat rövidítettük. A teljes címléírások a kötet 249–254. oldalán találhatóak.

túl a társadalom megfélemlítése volt a célja, az elítéltek családtagjaira is kiterjedt. A házastársakat többnyire elbocsátották a munkahelyükről, romlott a család egzisztenciális helyzete. A gyerekek megbélyegzetten nőttek fel, egész életpályájukat befolyásolta, hogy szüleiket a hatalom ellenségnek tekintette, és ezért a családot is büntette.²

Mindez olyan légkörben történt, amelyben a központi hatalom birtokosai a rendszer legitimálása érdekében szabályozni kívánták az emlékezetet, felejtésre, hallgatásra kényszerítve az embereket. Azt akarták elérni, hogy a társadalom tagjai megtanuljanak úgy emlékezni, ahogy azt elvárják tőlük.³ Céljaiknak megfelelően hamisították meg a tényeket és értelmezték át az összefüggéseket. A forradalmat ellenforradalomnak, résztvevőit a nép ellenségének, gyilkosoknak, bűnösöknek bélyegezték. Átírták a történelmet, így a privát történelem hivatalos szinten érvényét veszítette. El akarták törölni a rendszer szempontjából kínos emlékeket, ezért például nemkívánatos részleteket, embereket retusáltak ki a filmekből. Az események átértelmezését, meghamisítását érhetjük tetten a forradalmat követő bírósági perek koncepciójában és nyelvezetében, vagy a Kádár-rendszerben – főként annak első éveiben – megjelenő úgynevezett fehér könyvek, brosúrák, filmek dramaturgiájában is. A propaganda-hadjárat részeként például 1957-ben vándorkiállítás rendeztek, amely dokumentumokkal próbálta bizonyítani az „ellenforradalom” borzalmait. „A gépezet [...] több szinten is működött, kezdve az iskolai nevelés múltmanipuláló elemeivel a hivatalos történelem teljes újraírásán át egészen az új, a társadalomra erőszakolt emlékek és emlékhelyek, monumentumok létesítéséig, valamint régiek megszüntetéséig és »letiltásáig«.”⁴ A „tabusítás

2. Intézetünkben az ország egész területére kiterjedő kutatás folyik a bebörtönzöttek és internáltak számának meghatározására. A represszió egyéb megnyilvánulásainak dokumentumai nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhetők, így annak pontos megállapítása, hogy a megtorlás hány embert érintett, lehetetlen.

3. Vö. Rainer: A történelmi emlékezet. 26–27. o.

4. László: Kollektív emlékezet és szociológiai megközelítései. 67. o.

módszerét”⁵ alkalmazva a forradalmat oly módon igyekeztek meg nem történné, szereplőit nem létezővé tenni, hogy már említésük is félelmet keltsen az emberekben. A közvetlen megtorlást követő konszolidáció idején viszont megpróbálták mind az 1956 őszen történeteket, mind a forradalom leverését és a megtorlást a feledés homályába száműzni. Ez alól szinte az egyetlen kivétel a huszonötödik évfordulón rendezett kampánysorozat volt, amikor a rádió, a televízió, a sajtó az egész országot elárasztotta a forradalom hivatalos értékelését tükröző hazugságokkal.

Mérei Ferenc találó megfogalmazása szerint a forradalom eltiprását „össz nemzeti elfojtás” követte. A hatalom által kikényszerített kettős kommunikáció légkörében az emberek többsége látszólag elfogadta a játékszabályokat, kitörölte emlékezetéből egykori élményeit, érzéseit, véleményét; hallgatott és elhallgatott. Nemcsak a hivatalos érintkezésben, hanem sokszor a magánéletben is – szinte 1989-ig – tabu volt 1956 és a megtorlás. Ehhez az is hozzájárult, hogy a hatalom bizonyos engedelményeket tett. Megszűnt a Rákosi-rendszer nyílt terrorja, csökkentek a tiltások, a többség szabadságérzete nőtt. A gazdasági élet jelentős változásai következtében pedig emelkedett az életszínvonal. Az emlékezetátalakító módszerek persze nem voltak mindenhatóak. Léteznek ugyanis a személyes emlékezetnek olyan részei, amelyekben nem érhető el a hatalom kívánta eredmény; az intézményesített világ nem képes mindent kiiktatni az emlékezetből. És ne feledkezzünk el azokról sem, akik nem hittek a hatalomnak, sőt tudatosan ellenálltak. Ők mindvégig kitarítottak a forradalom mellett, és voltak, akik igyekeztek hangot is adni nézeteiknek.

Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma a XX. századi magyar történelem közel kilencszáz tanújának visszaemlékezését őrzi, és dolgozza fel.⁶ Az OHA 1981–1982-ben – még illegális körülmények között – a forradalom résztvevőivel folytatott kerekasztal-beszélgetéssel kezdte el munkáját. A beszélgetéssorozat

5. Erről bővebben ld. Erős: A kollektív emlékezetről. 238–247. o.

6. Ld. Kozák–Kőrösi–Molnár: *Budapesti Oral History Archívum/Oral History Archive, Budapest 1981–1996*.

célja az volt, hogy a szereplők – a hivatalos, a valós tényeket átértelmező, hamis történelemírással szemben – egymás emlékeit is kontrollálva és kiegészítve összerakják a forradalom általuk ismert és átélt történetét.⁷ Az OHA 1985 óta végzi szervezett keretek között a tevékenységét. Gyűjteményének legjelentősebb része az a mintegy ötszáz életútinterjú, amely a forradalom különböző szinterein zajló események szereplőivel készült. Így már korábban is rendelkezünk információkkal arról, hogy az emlékezők és családjuk, gyermekeik hogyan élték át a megtorlást, milyen egyéni és családi stratégiákkal kezelték a külső erők által létrehozott és a társadalom jelentős része által elfogadott helyzetet. Ám mindeddig keveset tudunk a hozzátartozók mindennapi tapasztalatairól, arról, hogy mit jelentett a Kádár-korszakban ötvenhatos elítélt gyermekének lenni.

Kutatásunkban a következő, főbb kérdésekre kerestünk választ: milyen emlékeket őriznek 1956 őszének napjairól, szülei szerepéről, majd a forradalom leveréséről és a megtorlásról az elítéltek gyermekei? Mindezek hogyan hatottak az elítéltek családjának az életére? Hogyan éltek a megváltozott helyzetben, hogyan dolgozták fel az őket ért traumát? Milyen diszkrimináció érte a gyerekeket? Milyen formális és informális reakciói voltak a szűkebb és tágabb társadalmi környezetnek (mikroközösségek, iskola, munkahely, katonaság) a gyerekek másságára, és erre hogyan reagáltak ők maguk? Hogyan befolyásolta helyzetük identitásuk alakulását? Miként értékelték apjuk ötvenhatos cselekedeteit? Milyen forradalomkép alakult ki bennük, és az hogyan formálódott a Kádár-rendszerben, majd miként módosult a rendszerváltozás hatására? Hogyan alakult az életútjuk? Miként vélekednek a politikáról, a politizálásról? Milyen tapasztalatokat adtak át a következő generációnak?

Vizsgálatunk tárgyához egyszerre közelítettünk történet-szociológiai, szociálpszichológiai és pszichológiai nézőpontból.

7. Kerekasztal-beszélgetés Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor és Vásárhelyi Miklós részvételével. Az interjút Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós készítette. OHA, 800. szám, 1981–1982. 50 ív.

Az interjúkban a hangsúlyt a társadalmi és történelmi keretbe ágyazott személyes sorsra, az individuuum belső kon iktusaira helyeztük. Így nemcsak egyéni életsorsokat ismerhettünk meg, hanem egy speciális társadalmi csoport jellemző típusait is. Újabb információkhoz jutottunk a Kádár-rendszer működési mechanizmusáról is, hiszen olyan sajátos csoportot vizsgáltunk, amelynek tagjai sem a forradalom résztvevői, sem a megtorlás közvetlen érintettjei nem voltak, ezért ebben a vonatkozásban közelebb álltak a társadalom többségéhez, mint a forradalom szereplőihöz. Ugyanakkor – mint közvetve érintettek – szeizmográfként jelezték a társadalom viszonyát az akkori rendszerhez és hatalomhoz, hiszen már létükkel is állásfoglalásra, megnyilatkozásra készítették a környezetüket. Tapasztalataik arra is rávilágítanak, hogy a magyar társadalom hogyan viszonyult negyven éven keresztül 1956-hoz mint történelmi, politikai eseményhez és annak résztvevőihöz.

A forradalomban részt vevők társadalmi összetételéről nincsenek – és az esemény természetrajzából következően nem is igen lehetnek – pontos adataink, de nyilvánvaló, hogy minden társadalmi réteg képviselőjét megtalálhatjuk közöttük. Zömében mindennapi emberek voltak, többen már felnőttként élték át az 1945 utáni átrendeződést, a Rákosi-rendszert, nap mint nap – saját bőrükön is – tapasztalva a társadalom mélyén forrongó indulatokat. Nem voltak „összeesküvők”, csak mindannyian élni akartak egy alig élhető világban. Egyes csoportok tudatosan követelték a reformokat, a résztvevők többségét viszont a történelmi vihar sodorta az eseményekbe. Kimentek az utcára, tüntettek, sztrájkoltak, követeltek, esetleg csatlakoztak a fegyveres csoportokhoz, és néhányukat környezete vezető szerepre választotta ki.

Mintánkat több lépcsőben állítottuk össze. Mivel lehetséges interjúalanyainkról kevés előzetes adattal rendelkezünk, az 1956-os Intézet két adatbázisából indultunk ki: a forradalmat követő megtorlás során kivégzettek és a börtönbüntetésre ítélték bírósági periratait, valamint az OHA ötvenhatos interjúinak tartalmi feldolgozását használtuk fel. Interjúalanyainkat a szülőik társadalmi hovatartozását is szem előtt tartva választottuk

ki. Elemzésünk nem reprezentatív mintára épülő, kvantitatív kutatáson alapul, de törekedtünk arra, hogy minden társadalmi rétegből megszólaltassunk néhány érintettet, hogy megismerjük a különböző családi háttérből származók életútját, valamint társadalmi megítélését, és mindezek alapján a hasonlóságok és az eltérések leírhatók, elemezhetők, a réteghelyzet szerinti eltérések karakterisztikusan megjeleníthetők legyenek. A településtípusok alapján megmutatkozó különbségeket is igyekeztünk figyelembe venni. Interjúalanyaink kiválasztásánál még arra is törekedtünk, hogy tükröződjene az apa forradalom alatt vállalt szerepe és a gyerekek kora szerinti különbségek.

Huszonkét kivégzett és huszonkét börtönbüntetésre ítélt ötvenhatos gyermekével készítettünk összesen negyvenhárom életútinterjút. (Egy esetben a testvérpár közösen mesélte el emlékeit.) Elemzésünkben negyvenkét interjút használtunk fel.⁸ A vizsgált családok közül 1956-ban huszonegy a fővárosban élt, tizenhárom városban, nyolc községben. Tizennégy apa értelmiségi, három középszintű szellemi, tizenhat ipari szak-, betanított vagy segédmunkás, öt mezőgazdasági munkás, egy vezető pártfunkcionárius és három katonatiszt volt. Az anyák közül öt értelmiségi, tíz középszintű szellemi, tíz ipari szak-, betanított vagy segédmunkás, három mezőgazdasági munkás, egy pártalkalmazott, tizenkettő pedig háztartásbeli volt, és egy, aki korábban a mezőgazdaságban dolgozott, 1956 nyarán meghalt. A forradalom alatt az apák közül hárman felső szintű politikai vezetők, tízen területi forradalmi szervezetek vezetői, tízen fegyveres felkelők, ketten katonatisztek, hatan üzemi vagy intézményi munkástanácsok vezetői voltak, nyolcan a politikai ellenállásban vettek részt, hármukat pedig gyilkosság megalapozatlan vádjával ítélték el. Interjúalanyaink közül 1956-ban tizenöten négy évnél fiatalabbak, nyolcan négy–hat évesek, tizenhatan hét–tíz évesek, négyen pedig tízévesnél idősebbek voltak. A nemek szerinti megoszlásuk: huszonöt nő, tizennyolc férfi.

8. A Wittner Károllyal készült interjú elemzésétől el kellett tekintenünk életútjának sok egyedi vonása miatt, már csak azért is, mert ő már a forradalom előtt, születésekor nevelőotthonba került.

Eredetileg nem tettünk különbséget az elítélt szülő neme szerint. Megpróbáltunk tehát interjút készíteni olyanokkal is, akiknek az anyját ítélték el, de szinte alig találtunk ilyen esetet.⁹ Ennek okát az eddig fellelt adatok alapján két lényeges momentumban látjuk. Egyrészt a forradalomban többségében inkább férfiak vettek részt, illetve a nők közül inkább a fiatal gyermekek lenek. Másrészt a közvetlen megtorlás kevésbé sújtotta a nőket, mint a férfiakat.¹⁰ Az interjúalanyok kiválasztásánál még további két szempontot vettünk figyelembe. Egyrészt csak azokat kerestük meg, akik az apa letartóztatásakor még kiskorúak és nem önálló életvezetésűek voltak, így semmiféleképp sem függetleníthették magukat az elítélés következményeitől. Fogalmazhatunk így is: szocializációjuknak és önálló életkezdésüknek része volt a stigmatizáltság élménye. Másrészt kihagytuk azokat, akik a forradalom leverése után elhagyták az országot. Csak azokkal készítettünk tehát interjút, akik Magyarországon nőttek fel, a Kádár-rendszerben szocializálódtak, hiszen a magyar társadalomba ágyazott jelenségről kívántunk információkhoz jutni. Nem mintha érdektelen lenne a külföldön élők életútja, ám nekik más jellegű problémákkal kellett megküzdeniük.

Komoly nehézséget jelentett az interjúalanyok felkutatása, majd megszólaltatása. A forradalomhoz, illetve a megtorláshoz való viszonyról, a személyes traumák, a hosszan tartó hallgatás hatásáról már az első találkozáskor kaptunk jelzésszerű, esetenként pedig nagyon is határozott információkat. Az előzetesen megkeresettek közel egy hetede elzárkózott attól, hogy elmondja emlékeit. Az elutasítást mindegyiküknél a szorongás és a félelem motiválta. Félték szembesülni a traumával, nem akarták a nehezen behegedt sebeket feltépni, arra hivatkoztak, hogy az interjú érzelmileg túlságosan felkavarná őket. Náluk a több

9. A három megkeresett közül csak Wittner Mária fia vállalkozott a beszélgetésre.

10. A kettőszázharminckilenc kivégzett közül hat volt nő, és egyiküknek sem volt gyermeke. A börtönbüntetésre ítélték és internáltak között már nagyobb a nők aránya, de ők túlnyomórészt vagy fiatalok, vagy idősebbek voltak, tehát nem volt kiskorú gyermekük.

évtizedes felejtési kényszer oly erősnek bizonyult, hogy még a kilencvenes évek közepén sem akartak beszélni arról, ami velük történt. Mások félték az újabb bosszútól, mert úgy vélték, hogy a megtorlás irányítói vagy passzív támogatói közül többen olyan hatalmi pozícióban vannak, hogy tőlük továbbra is tartaniuk kell. Ekkor szereztük az első közvetlen benyomásokat arról, hogy ezek az emberek eggyé váltak a félelemmel.

A megkeresettek többsége azonban vállalta az interjút. Számukra a múlt felidézésének fájdalmán, a megrázkódtatáson túl megkönnyebbülést jelentett, hogy beszélhettek, hogy végre valaki megkérdezte őket. Bízta abban, hogy élettörténetük megörökítésével emléket állíthatnak a megtorlás áldozatául esett apának. Mindez azonban nem mond ellent a félelemről, szorongásról leírtaknak, csupán a feldolgozás másféle módját jelenti. Voltak, akik az interjú során gondolták át először évtizedek óta elfojtott élményeiket, ezért fokozott empátiával kellett átsegítenünk őket a múlt felidézésének és a hallgatás megtörésének nehézségein.

Témánk – mivel a személyes élmények, tapasztalatok társadalomtörténeti összefüggéseit és a Kádár-rendszer elhallgatott történelmét kívántuk feltárni – alapvetően interjúk segítségével vizsgálható, bár a háttér pontosabb bemutatásához levéltári kutatásokat is végeztünk. Az interjúk készítése során az oral history, illetve a szociológiai life story típusú, részben pedig a pszichológiai mélyinterjúk módszereit követtük. Teljes életutakat rögzítettünk, nemcsak a megkérdezettek, hanem a szüleik, esetleg a nagyszüleik élettörténetét is megkíséreltük rekonstruálni, hogy megismerhessük mindennapjaikat, tapasztalatvilágukat, társadalmi örökségüket, de a legnagyobb figyelmet a kutatás kitüntetett fontosságú kérdésköreire fordítottuk.

A kutatási terv részeként készült interjúterv tartalmazta a főbb kérdésköröket, a legfontosabbnak vélt témákat, kiemelve azokat az adatokat, amelyeket mindenkitől meg kellett tudnunk, hogy a válaszok egymással összehasonlíthatók legyenek. Az interjúterv nem standardizált kérdőív, sokkal inkább vezérfonal volt, amelytől el lehetett és el is kellett térni az interjúalany életének és kulturális, társadalmi háttérének megfelelően. Egy ember

élettörténetére nem lehet felkészülni. Lehet és kell azonban rugalmasan alkalmazkodni – a kutatás célkitűzéseinek megfelelően – a konkrét helyzetekhez. A beszélgetések során olyan kérdésekre is igyekeztünk választ keresni, amelyeket az interjúalany mélyre, személyiségének tudatalattijába száműzött. Ilyenkor nem lehet konkrét kérdéseket feltenni, és kész, közvetlen választ várni. Ha a kérdező segítő partner, hagyja beszélni a kérdezettet, így a rejtett összefüggések is felszínre kerülhetnek. Nem zavartuk meg az interjúalanyt, engedték, hogy saját történetét a maga által választott módon interpretálja. Így fel sem tett kérdésekre is választ kaphattunk, és kellő empátiával feltehattunk fájdalmas kérdéseket is. Végül kötelességünknek éreztük azt is, hogy hozzásegítsük interjúalanyunkat a beszélgetés, a vallomás okozta feszültség levezetéséhez.

Az interjú elkészítése átlagosan öt órát vett igénybe. Többnyire egy alkalommal, néhány esetben háromszor, négyszer is találkoztunk. A leiratok harminc–kilencven oldal terjedelműek, és az interjúalany nyilatkozatának megfelelően kutathatók. Az interjúról tartalmi kivonat is készült, amelyben a szociológiai adatokat, a kutatásunk szempontjából fontos kérdésekre adott válaszokat, az életúton belüli érdemi összefüggéseket rögzítettük.

Mielőtt az elemzésre rátérnénk, essék néhány szó az emlékről, az emlékezésről, az interjú során elhangzott információk felhasználhatóságáról, hitelességéről is. Vannak, akik szerint a visszaemlékezés a történettudomány szempontjából igencsak kétséges forrás, mert az emlékezés tökéletlensége miatt az interjúból nem építhető újra a múlt. A múlt történéseit valóban nem lehet hiánytalanul visszaidézni. A történelmi eseményhez ugyanakkor a résztvevők tapasztalatai, élményei is hozzátartoznak, akárcsak a tények, amelyek sok esetben szintén nehezen ellenőrizhetők. Az emlék sohasem az események vagy a valamikori lelki folyamatok pontos mása. Ami történt, annak egyes részeit, rétegeit megőrizzük, másokat azonnal elfelejtünk, megint mások pedig az idők folyamán halványulnak el. Az emlékezés nem megismétlő jellegű, hanem konstruktív természetű.¹¹ Az emlékező

11. Erről bővebben ld. Bartlett: *Az emlékezés*.

élettörténetének felidézése során nemcsak leírja az eseményeket, hanem megjeleníti a történeteket, és azokat mindig a jelenből visszatekintve alkotja újra. „A jelen horizontjából feltáruló múltat beszéljük el.”¹² Az emlék önmagában tehát nem hiteles. Az emlékezés az eredeti eseményhez képest egyidejűleg torzít, egyszerűsít, kiszínezi. Az emlékező látszólag lényegtelen elemeket őriz meg, emel ki, míg másokat meg sem említ. Mindig szelektál. A visszaemlékezésekben a mítosz és a valóság, a tények és a fantázia szüleményei, a múlt és a jelen állandóan keveredik. Az interjú során az emlék újraélt élménnyé válik. Az interjúhelyzet tudatosítja az élményt, ezáltal az interjúalany „hivatásos” visszaemlékezővé válik, gyakran ösztönösen igyekszik minél jobban megfelelni az interjúkészítő által megszemélyesített – vélt vagy valós – egyéni és társadalmi elvárásoknak. Az élettörténet elmondásának megszerkesztését, azt, ahogyan és amire a kérdezett emlékezik, meghatározó módon befolyásolja a múlt távolsága, az adott esemény jelentősége a későbbi életút szempontjából és a visszaemlékező aktuális helyzete, érdekviszonyai, valamint verbális készsége is. Az emlékezés során tudásunkra, élményeinkre és érzelmeinkre egyaránt építünk.¹³ Mivel vizsgálatunkban a mély személyes érintettségnek meghatározó jelentősége volt, a felidezés tartalmi és érzelmi téren is gazdagabbá vált, hiszen interjúalanyaink családjukról, legbensőbb érzéseikről vallottak, sorsukat, néhányan tragédiájukat elevenítették fel.

Nem az egykori valóság feltárására vállalkoztunk, és könyvünkben sem azt kívánjuk rekonstruálni. Arra törekedtünk, hogy megismerjük, milyen emlékképekből építkezik egy sajátos társadalmi csoport, milyen tudása van a múlttól, mennyire volt képes megérteni, identitásába beépíteni a közelmúlt történelmének jelentős eseményét, a mindannyiunk életét közvetlenül befolyásoló forradalmat és annak következményeit. Ezek az interjúk évekkkel, évtizedekkel a történetek után készültek. Az emlékező az

12. Gyáni: Emlékezés és oral history. 299. o. Vö. Olick–Robbins: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől”... 19–43. o.

13. Erről bővebben ld. Kónya: Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése. 141–145. o.

interjú készítésének pillanatában érvényes társadalmi, erkölcsi, lelki és intellektuális nézőpontjából rendez mindazt, amit kérdéseinkre elő tud hívni a memóriájából. Bármennyire is törekszik tehát arra, hogy múltbeli tapasztalatait mondja el, azok utólagos tudásként jelennek meg. Emlékei sokszor későbbi élményekkel, mesés, mitizált elemekkel keverednek, olykor „képtelenségek” hangzanak el, aktuális politikai, magánéleti hatások érvényesülnek. Mi ezek alapján rekonstruáljuk a velük történeteket. Következtéseink során az elmondottakra hagyatkozunk. Azt mutatjuk be, amit az interjúalany a beszélgetéseink során felidézett. Nem vizsgáljuk az elhangzottak tény- és igazságértékét, más szóval hitelességüket. Nincs jogunk és nem feladatunk felülbírálni őket. Mindent el kell fogadnunk, nincs mivel kontrollálni a felidézett egyéni történeteket, érzéseket. Ezek egymás mellett létező, relatív történetek, hiszen nincs egyetlen érvényes történet.

Könyvünk szerkezete az időrendet követi. A műfaj sajátosságából következően az egyedi sorsok közös vonásait kiemelő megállapításainkat az emlékezők szavaival illusztráljuk, bemutatva, hogy elbeszélésük szerint ők hogyan élték át ezeket az éveket. Reményeink szerint ez a szokásostól eltérő dinamika mindannyiunkat hozzásegít majd ahhoz, hogy átélhessük és jobban megérthessük sorsukat.

*

A kutatásban munkatársunk volt Hoffmann Gertrud pszichológus, aki az összegzést és a könyv megjelenését már nem érte meg.

1928. március 28-án Újpesten született. A családot 1944 májusában gettóba kényszerítették. Szüleit és nővérét deportálták, őt munkaszolgálatra vitték, ahonnan a Szálasi-puccs napján megszökött. Előbb egy újpesti csónakházban rejtőzködött, majd barátok és ismerősök bújtatták. Anyja és nővére Auschwitzban meghalt, csak apja tért vissza a munkaszolgálatból.

1946-ban beiratkozott a budapesti tudományegyetemre, pszichológia–biológia szakon diplomázott 1951-ben, és gimnáziumi tanár lett. 1956 novemberétől részt vett az illegális kiadványok sokszorosításában és terjesztésében, majd a letartóztatottak hozzártatózóinak segélyezésére szervezett akciókban is. 1958-ban őt is letartóztatták, és 1959-ben a Mérei-per egyik mellékperében

négy és fél év börtönbüntetésre ítélték. A börtönben értesült idős apja, egyetlen közeli hozzátartozója betegségéről és haláláról. 1961-ben szabadult a kalocsai börtönből.

Nevelőotthonban, általános iskolában, majd 1963-tól a Könyves Kálmán Gimnáziumban tanított. Kiemelkedő pedagógus-egyéniség volt – tanítványai nagy szeretettel emlékeznek rá –, de sosem adta fel pszichológusi hivatását, György Júlia, Mérei Ferenc, Nemes Livia és Vikár György szemináriumain képezte magát tovább. 1967-től 1989-es nyugdíjazásáig az V., majd a II. kerületi Nevelési Tanácsadó vezető pszichológusaként dolgozott. Aktívan közreműködött a fővárosi nevelési tanácsadók hálózata szervezésében, szemléletének és szakmai profiljának kialakításában. Sok nehéz életű vagy hányódó serdülő problémáit segített megoldani. Az ELTE-n és a Fővárosi Pedagógiai Intézet Pszichológiai Központjában részt vett a fiatal pszichológusok képzésében is. Sűrűn publikált szakmai folyóiratokban.

Emberi és szakmai tapasztalataival kezdettől segítette munkánkat. 1999 májusában írt feljegyzésében így fogalmazta meg, hogy mit jelentett számára ez a kutatás:

„Nagy örömmel fogadtam az ajánlatot, hogy részt vehetek ebben a vizsgálatban. Személyes érintettség fűz ehhez a témához, két szálon is. A húsz éven át folytatott gyermekpszichológiai ambuláns munkám során különösen foglalkoztattak azok az esetek, amelyekben a gyereket súlyos családi trauma érte: haláleset, nagy betegség, szabadságvesztés, durva válás. (Én is traumatizált gyerek voltam – a náciizmus által.) A másik személyes szál maga az 1956-os forradalom, amiért annak idején magam is próbáltam tenni valamit. Kaptam négy és fél évet, közel hármat le is ültem. A forradalom szellemének, eszméinek továbbélése, sorsa mélyen érdekel, érzelmileg érint. Az érintettség hatott: szenvedélyes érdeklődéssel vettem fel az interjúkat, majd többször is újrahallgattam, újraolvastam őket, és soha egy percre sem untam.”

Sok fájdalommal járó betegsége miatt úgy döntött, hogy nem folytatja tovább az életét. 1999. július 31-én halt meg.

Ez a könyv az ő emlékét is őrzi.

A két kakas

Volt egyszer két kiskakas. Egyszer az egyik kakas talált egy ~~penzt~~^{arany} ~~penzt~~. Elment a boltba, hogy felváltson Mikor hozamint adott a testvéreinek. Mikor a testvére ment ki a szemétdombra két ~~penzt~~^{arany} talált, de nem adott belőle a bátyjának. Erre ösz szevereskedtek. Végül el kellett menni a cica bírához, hogy igazságot tegyen. Azt mondta a bíró, adják oda az ~~egy~~^{aranyokat} ~~penzt~~. A kakas oda adta az ~~egy~~^{aranyokat} ~~penzt~~ a cicának, a cica csak ezt várta. Mibelyt odaadta elker-

gette őket. A két kakas szamá-
rban ment el és megfogadták,
hogy többlet nem vesznek ösz-
rre.

Tekete Zolt

II. é. t.

M. Japolca 1956. XI. 7.

Esze Tamás
Kis- és nagy-
kutyák

miau-miau

A FORRADALOM

A gyerekek forradalomról őrzött emlékei nagymértékben függenek az életkoruktól, a környezetükben zajló eseményektől, de attól is, hogy családjukban akkor és később miként idézték fel a történeteket. Azok, akik a fővárosban vagy olyan településen éltek, ahol tömegdemonstrációk vagy fegyveres harcok voltak, közvetlen élményeket őriznek, a többiekhez viszont csak közvetve jutottak el a forradalom hírei. Az események másképp rögzültek azokban, akiknek a családja már a forradalmi napokban is értékelte a történéseket, és másképp azokban, akiknek a környezete hallgatott. Az emlékek egy része az évek során megkopott, átalakult, más részük ma is elevenen él. A környezet amnéziát vagy emlékezést kiváltó hatásai, valamint a rendszerváltás óta napvilágra került visszaemlékezések, elemzések és az aktuálpolitikai értelmezések is jelentősen módosították emlékezetüket.

„A BIZONYTALANSÁG BENNE VOLT A MINDENNAPOKBAN”

Akik 1956 őszén még nagyon fiatalok voltak (esetünkben négy év alattiak), nem emlékeznek a forradalom napjaira, az idősebbek egy része is csak emlékmozaikokat képes előhívni, néhányan pedig eseményeket és összefüggéseket is. Az emlékek a családban korábban megszokottól eltérő hangulatokkal, érzelmekkel telítettek. Egyesek izgatottságra, tanácstalanságra, feszült várakozásra, félelemre, mások a felszabadultság érzésére, eufóriára emlékeznek.

„És emlékszem arra, hogy futok haza, és ordibálok – hatéves voltam –, hogy kitört a fordulat. Büszke vagyok, hogy viszek valami fontos hírt, amit valamennyire meg tudok ítélni, hogy *ezeknek* nem jó, nekünk meg jó. Nagyon gyermeteg kis képem lehetett

róla. És anyámék akkor kapcsolták föl a rádiót. Ez egy képszerű dolog, amire emlékszem.” (ORBÁN GYÖRGY)¹

„Aztán ki lehetett menni az utcára, és ott mindenki valami euforikus hangulatban volt. Teljesen idegen emberek borultak egymás nyakába, ölelkeztek össze. Borzasztó nagy boldogságot éreztem, hogy valami olyasmi történt, aminek most mindenki örül. Minthogyha karácsony lenne.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

„Nem félelem maradt meg bennem azokról a napokról, hanem inkább egy ilyen feszült figyelés. Tehát nem azt éreztem, hogy félnem kéne, hanem azt, hogy nem látható, hogy mi lesz. A bizonytalanság benne volt a mindennapokban, úgy, hogy beszéltek róla. Az, hogy kicsit feszültebb, ziláltabb, az biztos, hogy látszott, én is éreztem.” (ZS. ÉVA)

A traumatikus, drámai események fényképszerű felidézése a leggyakoribb. Az addig még soha nem tapasztalt élmények erejét érzelmi töltésük és a szülők különös viselkedése növelte. Az emlékképekben a forradalommal kapcsolatos események – a harcok, a fegyverroport, a tankok dübörgése, a halottak, a sebesültek látványa – sokszor a fenyegetettség érzésével és a menekülés kényszerével párosulnak.

„Emlékszem arra, amikor az utcán jöttek a tankok, és akkor mindig feljöttünk a nagymamámhoz. Emlékszem, a sötétben süvítettek ilyen világító golyók. Nagyon féltém mindig. És akkor mindig a pincében aludtunk.” (BATONAI MARGIT)

„Az izgalmas volt, arra még egy gyerek is odafigyelt. Mi a Fő utcában laktunk, a tanácsházával szemben – akkor úgy mondtuk, hogy tanácsháza –, és emlékszem, hogy ott verték le a vörös csillagot. És arra is emlékszem, amikor az oroszok vagy kivonultak, vagy visszajöttek, akkor tankok mentek ott előttünk, és el kellett sötétíteni. Mi a fürdőszobában egy gyertyával üldögtünk a nagymamával. Erre emlékszem, mint kép megmaradt bennem.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

1. A szerkesztett interjúrészletek után a visszaemlékező neve áll. Hárman nem járultak hozzá a nevük közléséhez, őket Zs. (fiktív) vezetéknev-rövidítéssel szerepeltetjük. Az interjúalanyok és családtagjaik rövid életrajzát és az interjúk adatait ld. a 205–246. oldalon.

„Borzasztó látvány volt az, ami a kórház előtt fogadott, mert körülbelül abban az időben hozták az első sebesülteket, akik a mosonmagyaróvári határórlaktanya előtti sortűzben megsérültek. Mert ahogy kiderült, addig lőttek, amíg töltény volt a tárban – a három kiskatona. A végén a tiszt kézigránátokat dobáltatott a már fetrengő tömegbe. Nagyon sok, főleg belső sérülés volt. A barátomnak az édesanyja ebben a kórházban dolgozott, és amikor mi odaértünk, akkor pont bútoros kocsival hoztak egy embert, akinek – a mai napig is a szemem előtt van – a belső része szinte teljesen kinn volt, a fején sérülés, fél lába hiányzott, meg ilyenek. Akkor nagyon megijedtünk.” (LAJTAI ENDRE)

A felvonulások, tüntetések és a szovjet hatalmi szimbólumok lerombolása – a hősi emlékműveket szinte minden településen ledöntötték, az ótágú vörös csillagokat levették – szintén mélyen bevésődött gyermekkori emlék. Mintegy ellenpontként többen felidéztek a magyarság és a szabadság szimbólumait: a lyukas zászlót, a Kossuth-címert, a sokszor elhangzó *Himnuszt*, *Szózatot* és *Nemzeti dalt*, a függetlenséget követelő jelmondatokat.

„Jó hosszú kötél volt a vörös csillagon, és az emberek húzták. És utána, időben nem tudom hova tenni, de a városházáról is lesztek a vörös csillagot. Ott valami létrára emlékszem, és mintha szedték volna le.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Azt hiszem, négyes vagy hatos oszlopokban jöttek az emberek, felnőttek, és kiabáltak. Egyrészt énekelték a *Himnuszt* meg a *Szózatot*, meg még valami mást is. Beálltam a tömegbe. Én is kiabáltam, hogy »aki magyar jöjjön velünk, aki magyar velünk tart«. Nekem ez nagyon jó játék volt, és rettenetesen felemelő érzés. A mai napig is kicsit gyorsabban ver a szívem. Csodálatosan jó dolog volt. Azt éreztem, hogy most jó magyarnak lenni.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

„A forradalom alatt, októberben bent kellett hogy legyünk az iskolában, mert volt egy ünnepség, ahol lecserélték a régi rákosista címet Kossuth-címerre. Pont az én osztályfőnököm mondott akkor beszédet. Elmagyarázta, hogy ez a címer mit jelent, a sávok a folyókat: Dunát, Tiszát, Drávát, Szávát, a hal-mok a hegyeket: Fátrát, Mátrát, Tátrát. Így magyarázta nekünk, kisdíákoknak. És akkor kitették a Kossuth-címert.” (BÓSZÉ BALÁZS)

Az október–novemberi napokban akadozott az ételkészítés, az üzletek előtt rendszeres volt a várakozás. Néhányan ezt aggasztónak érezték, míg mások a szervezettséget emelték ki, azt, hogy az ellátást mindenütt megszervezték, az emberek türelmesek voltak, sehol sem fosztogattak. A gyerekeket büszkeséggel töltötte el, hogy igen fontos feladatot kaptak a felnőttektől, részt vettek a családi munkamegosztásban, sorban álltak kenyérért, tejért.

„Pár ember megszervezte, hogy álljanak sorba, és kap mindenki ételmezt. Egészen kulturáltan ment a dolog. Nem rablás volt, hogy betöröm a kirakatot, és rabolok. Nem, sorban, szépen, mindenki megkapta a maga adagját, és jutott mindenkinek. Tehát nem volt semmiféle balhé.” (ANDI JÓZSEF)

„Amikor megkezdődött az orosz csapatok bevonulása, akkor az egész család együtt vonult le a pincébe. Egy hetet ott töltötünk. Gyerekként a veszélyt kevésbé éreztük, inkább a romantikáját. Ami egy megmaradó élmény, az az, hogy gyerek lévén én lettem kinevezve arra, hogy a család kenyérszükségletéről gondoskodjak, és minden reggel négy-öt óra körül el kellett menni a pékhöz, és meg kellett várni a kenyeret.” (KERESZTES K. SÁNDOR)

A nagyobb gyerekek közül többen jelen voltak szüleikkel vagy kortársaikkal együtt a forradalmi események helyszínein, illetve részt vettek a helyi felvonuláson. A fiatalabbak csak az események újszerűségét, a tömeget érzékelték, az akkori tizenévesek emlékeiben viszont már az emelkedettséget, a részvétel élményét és a történetek magyarázatát is fellelhetjük.

„Arra emlékszem, hogy az apám kivitt engem a Parlament elé 23-án a tüntetésre. Erről van egy emlékem, de csak annyi, hogy ott rengeteg ember van, meg valami történik.” (GÖNCZ KINGA)

„Amikor odaértünk a tanácsháza elé, ott már nagyban folyt a forradalom, a cirkusz tulajdonképpen. Már kezdtek lefesteni nagy létrákról a vörös csillagokat. Mentek üzletről üzletre. Lefestették. Talán a tanácsháza elől úgy dobták le, de az üzleteknél, ott lefestették piros festékkel. Tulajdonképpen mi, gyerekek, föl se fogtuk ésszel, hogy mi van ott. Egypár házzal odébb volt a rendőrség, ott láttuk, hogy már a honvédség ki volt vezényelve, le voltak térdelve, és lövésre állt a puskájuk. Úgyhogy csak azt

várták, hogy mikor adnak parancsot arra, hogy a tömegbe löjjenek.” (PEKÓ ERZSÉBET)

„S emlékszem rá, hogy ott Ökörítőfülpösön mi is felvonultunk. Volt ott vagy kétszáz gyerek, vegyesen, fiúk-lányok tizenégy éves korig, tehát akik általános iskolások voltak. Olyan gyerekek voltak ott, akiknek a szülei nem éltek, vagy állami gondozásba adták a gyerekeket. Mi is felvonultunk, előttünk a tanárnők mentek, illetve a gondozónők. Különböző jelszavakat kiabáltak, mi meg utánuk kórusban. Ahogy mentünk, végig virágot szórtak elénk az ottani emberek.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

„Október 26-án az akadémisták, a gimnázium, az iparitanuló-intézet, az általános iskolák felső tagozatai és a tanárok szerveztek egy csendes felvonulást a Mosonban lévő 48-as szabadságharc szobrához. Ez szépen, annak rendje-módja szerint le is zajlott, minden osztályt az osztályfőnöke vezetett. Nagyon szépen, csendben, nemzeti zászlókkal fölvonulva elmentünk ehhez a szabadságszoborhoz. Énekeltük a Kossuth-nótákat per sze. Akkor hirtelen bennünket az új dolognak a szele egy kicsit fellelkesített.” (LAJTAI ENDRE)

Még ha a családtagok nem is voltak jelen az eseményeknél, a gyorsan pergő történeésekről többnyire informálta őket környezetük, a sajtó, a rádió. A rádióhallgatás – különösen a Szabad Európa Rádióé – kitüntetett jelentőséget kapott azokban a napokban. A családok közösen, az ismerősökkel, barátokkal együtt izgatottan figyelték a híreket, latolgatták, hogy mi történik, mire számíthatnak.

„Sopronban repülőgép dobott le röplapokat, újságkötegeket, tudtuk, hogy forradalom van, elolvastuk azokat, és hallgattuk a BBC magyar adásait. Nem az apánk szaladt ki az utcára a röplapéért, soha nem a szülő, mindenütt a gyerekek. Rohantak, mert nem volt újság ezekben a napokban, mindenki éhes volt a hírekre. Illetve volt újság, de nem úgy, hogy hozta a postás, bedobta a postaszekrénybe, hanem jött alacsonyan a repülőgép, a sarki foci pályára fölött kidobtak belőle több csomagot. Amelyik földet ért, azokat kapkodtuk szét. Érdekeltek mindenkit, hiszen hírek voltak benne arról, hogy mi történik. Osztogattuk az utcán, kelendő volt minden híradás.” (BÓSZÉ BALÁZS)

„Én akkor az asztal mellett ültem, és figyeltem a nyüzsgést. Megszólint a rádió, és akkor mindenki elhallgatott. Édesapa rákönyökölt a rádió tetejére, Törzsök Géza pedig egy kis hokedliszerű asztalkán könyökölt, ott guggolt előtte. Ez valóban úgy maradt meg bennem, mint egy fénykép. A többiek pedig szét-szórva a szobában. Mindenki feszülten figyelt. Azt a feszültséget most is érzem. És akkor egyszer csak elkezdte a rádió, hogy »Hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal, hazudtunk minden hullámhosszon«. Mindenki szinte hozzáragadt ehhez a hanghoz.”

(KÁLLAY PATRÍCIA)

Az iskolákban szünetelt a tanítás, a felajzott kamasz fiúk az utcákat járták. A forradalmárok – akik gyakran alig néhány évvel voltak idősebbek – szívesen fogadták a kíváncsi gyerekeket. Volt, aki fegyverhez is jutott, mások röplapokat készítettek, terjesztettek.

„Arra emlékszem elég világosan, hogy milyen izgalmat okozott, amikor a rádióban hallottuk az események hírért. Másnap bementünk az iskolába, és kiderült, hogy nincs tanítás, mert a tanárok egy része nem érkezett meg. Egyébként is a helyzet meglehetősen különös volt. Minket hazaküldtek, de nem haza mentünk, hanem elterjedt a híre, hogy jönnek a tankok Székesfehérvárról, és Budafokon keresztül vonulnak. Elmentünk megnézni, hogy mi is történik. Akkor már egy-két tank elment, és mi mentünk utánuk egészen Albertfalva túlsó végéig, ahol aztán belecsöppentünk egy olyan csoportba, amely éppen barikádot próbált építeni a Székesfehérvár felől érkező tankoknak. Mégpedig úgy, hogy a Fehérvári út–Andor utca kereszteződésében az Andor utcai ipari vágányra vagonokat toltak keresztbe az útra. Természetesen nagy élvezettel segítettük ezt a munkát. A dolog akkor vált egy kicsit félelmetessé, amikor aztán a tankok megjelentek, és a katonák pisztollyal kezdtek fenyegetni és ijesztgetni minket. Akkor aztán lassan hazamentünk. Apám nemigen örült neki, hogy mi kint vagyunk az utcán, de nem tudott állandóan figyelni minket.” (KERESZTES K. SÁNDOR)

„Rendeteg kóbor fegyver hevert az utcán, és volt ott egy juhászgyerek, vagyis az apjának voltak birkái, és a Duna-parton legettette a birkákat. Ő szerzett két géppisztolyt meg két puskát.

Ezek orosz fegyverek voltak, szuronyos puska meg kézigránátok. És akkor levittük a Duna-partra – ott nádkévék voltak összekötve nádaratás után –, és eldugtuk. Aztán később jöttek az oroszok, és összeszedték őket. De volt puskáink. Fölvettük a vállunkra, és mint gyerekek játszottunk vele, de semmi jelentősége nem volt.”

(ANDI JÓZSEF)

„Mint negyedikes kiskölykök csórtunk az iskolából piros krétát, kiírtuk a házak falára: »Ruszkik, menjetek haza!«, füzetlapra ezt-azt ráírtunk, és elszórtuk mint röplapokat. Fönn a Juliáneumban a kis káplán, a Bandi tizsi elkapott, és leszúrt bennünket. Az egyikünk még egy pofont is kapott. »Mit akartok, apátokat börtönbe csukatni?« – förmedt ránk.” (BŐSZE BALÁZS)

A gyerekekre hatott a forradalmi napok hangulata, de hogy valójában mit értettek meg, és azt hogyan értékelték, az elsősorban a szüleiktől függött. A felnőttek egy része nem igazodott el az események zűrzavarában, ezért gyerekének sem tudott magyarázatot adni, hiába szeretett volna. Sokszor idő sem volt értelmezni a történeteket. Mint látni fogjuk, később sem tudta minden gyerek megérteni és feldolgozni sem a történelmi eseményt, sem a személyes tragédiát. Azok, akikkel szüleik az évek során nem beszéltek róla – és tágabb környezetük is hallgatott –, negatív emlékként őrzik a forradalom napjait. Náluk elsősorban a tragédia, a veszteség társul hozzá, és gyermekkori félelmeik, szorongásaik hosszú időre konzerválódtak.

„Ami 56-ban történt, az az apám, és nemcsak az ő, hanem a többi hasonló helyzetben levő embernek is csak a szerencsétlenségét okozta. Ezt én így gondolom. Tanulmányokat nem folytattam. Van egypár ötvenhatos könyvem, de soha nem jutottam a végére, mert lelkiekben én nem tudom magam túlrágni ezeken az eseményeken.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

Sokan viszont már az októberi napokban is érezték a történelmi helyzet nagyszerű, felemelő voltát, elsősorban a szabadságvágyat, a diktatúra és a szovjet elnyomás elleni lázadás jelentőségét. A hallottak közül talán ezek voltak számukra a leginkább érthetők, hiszen az iskolában is sokat tanultak arról, hogy egy népnek kötelessége megvédeni a hazáját az idegen elnyomókkal szemben.

„Jobb volna, ha hazamennének az oroszok. Gyerekfejjel mit gondol az ember, hogy miért vannak ezek itt? Mégiscsak idegen emberek, akik nem magyarul beszélnek. Valószínű, ez lehetett bennem. Láttam például összeégett orosz katonát a tank mellett, és csöppet se sajnáltam.” (ANDI JÓZSEF)

„Arra is emlékszem, hogy nagyon izgultam, és azt akartam, hogy ők győzzenek. Én már tizenhárom éves fejjel tisztában voltam azzal, hogy ez forradalom. Azért izgultam, hogy sikerüljön, mert azt tudtam, hogy nekünk az lenne jó, ha az oroszok kimenének, sajtószabadság lenne, és teljesülne a többi kívánság is.” (KÓSA KATALIN)

„APÁM EGYRE FONTOSABB EMBER LETT”

Ha az apát kivégezték, akkor elsősorban az anyára, esetleg más családtagra maradt, hogy elmagyarázza a gyerekeknek, mit is tett az elítélt a forradalom napjaiban. A börtönbüntetésre ítélték gyermekeinek – legalábbis elvileg – megadatott, hogy apjuk később elmondja, mit és miért csinált akkor, de nem mindenki tudott, mert vagy akart beszélni saját ötvenhatos szerepéről. Később már a gyerekek családon kívül is szerezhettek ismereteket, bővítte vagy pontosítva korábbi tudásukat.

A forradalom napjaiban a kisebb gyerekek elsősorban azt érzékelték, hogy a család élete egyszerűen felbolydult. Ritkábban látták az apát, aki sok esetben csak aludni, tisztálkodni járt haza. Vagy éppen ellenkezőleg: nagy lett otthon a sürgés-forgás, a gyerekek számára ismeretlen emberek jelentek meg a lakásban, és hosszan tanácskoztak.

„Úgy él bennem, hogy juj, valami van, meg olyan titokzatos. Szóval azért ez nem olyan elfoglaltság, mint amilyen előtte volt, hogy apunak dolga van, ez teljesen világos volt. Én nagyon sok mindent utána tudtam meg, hogy az apu hol járt, és miben volt benne. Akkor csak azt tudtam, hogy veszélyes helyzetekben van. Hogy hol van, azt nem igazán tudtam. Nem is hiszem, hogy ezt olyan nagyon akarta mondani, és nem is vagyok benne biztos, hogy olyan nagyon mondhatta. Ha kapcsolatot tudott teremteni anyuval, akkor azért telefonált. Különben inkább csak hazaugrott ruhát váltani, megnézni minket. Szóval állandóan az volt,

hogy az apu hol van, az apuval mi van, és akkor jön egy megnyugvás, mert jelentkezik. És aztán kezdődött előlről.” (ZS. ÉVA)

„De még két vagy három napig semmi nem történt valójában. Akkor elkezdődött lavinaszerűen. Megválasztották – hogy mivé választották meg őt valójában, nem tudnám megmondani. Utána már kezdtem felfigyelni arra, hogy egyre több ember járt hozzánk. Apám egyre fontosabb ember lett.” (SZABÓ KÁROLY)

„Apám egy nyüzsi volt, nagy baráti társasága volt mindig. Zajlott otthon az élet, sokan jöttek hozzánk. Felnőttek, ismertem őket azelőtt is. És apám sokat nem volt otthon.” (VÁMOS IDA)

Akik a szülő tevékenységéről már akkor is tudtak, elsősorban pozitív, emberbaráti cselekedeteket említettek. Az apát mint köztisztviselőként álló személyt valamely forradalmi szervezet vezetőjévé választották; ügyelt a rendre, arra, hogy ne jusson fegyver illetéktelenek kezébe; segített a menekülőknél; emberek életét mentette meg. Más esetekben a szabadságért, az igazságért harcolt; fegyvert fogott a betolakodókkal szemben.

„Arra emlékszem elég jól, hogy 26-a után, amikor úgy nézett ki, hogy a helyzet konszolidálódik, és a pártok indulhatnak, akkor apámmal együtt részt vettem a pártszervezés első lépéseiben. Ennek a gyakorlati része úgy nézett ki, hogy többedmagunkkal, apám néhány barátjával, társával együtt lementünk az MNDSZ által használt párthelyiségbe, és azt lefoglaltuk. Apámnak valahonnan volt egy padlásra mentett táblája Demokrata Néppárt felirattal, akkor azt előásta, és ennek az irodának a bejáratához tettük.” (KERESZTES K. SÁNDOR)

„A tanácsházán lődörögtem egész nap, nézelődtem. Láttam a lázas jövés-menést, a rohangáló embereket, köztük fegyvereseket és nemzetiszínű karszalagosokat is. Sokszor bementem az apukámhoz, de engem tizenhárom évesen nem az események érdekeltek, hanem az, hogy édesapám mellett lehettem. Elég sokszor ott voltam, amikor beszélt. A beszédeire emlékezem. Nagyon szovjetellenesek voltak. Azon volt, hogy az oroszok végleg menjenek ki, és hogy semlegesek legyünk, mint Ausztria és Svájc. Ő mindig teljes mellbedobással csinált mindent, amiben hitt, és nagyon hitt abban, hogy ebből valami nagyon jó dolog lesz.” (KÓSA KATALIN)

„TESSÉK FELÖLTÖZNI, VELÜNK JÖN!”

A gyerekek többsége a forradalom leverését elsősorban a család újból megváltozott hangulatából érzékelte. Számukra többnyire nem november 4-e volt az igazi cezúra, a valódi fordulatot – érthetően – a szülő eltűnése jelentette. A családok egy része számított a letartóztatásra, hiszen a környezetükből sorra vitték el az embereket. Egyesek hetekig, hónapokig rokonoknál, barátoknál rejtőzködtek abban a reményben, hogy elkerülhetik a letartóztatást. Gyakran a hozzátartozók, az ismerősök próbálták rábeszélni az apát a menekülésre, de ő elutasította a disszidálás gondolatát. Vagy azért, mert nem tartotta magát bűnösnek, vagy mert fel sem merült benne, hogy felelősségre vonhatják. Volt, aki úgy vélekedett, hogy a tetteiért vállalni akarja a következményeket, míg másokat a hazaszeretet és a családjukért érzett felelősség tartott itthon.

„Azt tudom, hogy anyunak azt mondta: »Miért mennék el, nem csináltam semmit, nincs ok rá, hogy elmenjek. Először is magyar vagyok, nem hagyom itt a hazámat, másodsor meg itt a családom, a három gyerek.« Meg se fordult a fejében, hogy elmegy. Anyu mindig példálózott, hogy ez is elment, az is elment. Főleg hogy többször elvitték, és anyu félt, hogy egyszer nem engedik vissza. Ez be is jött. Azzal, hogy elengedték, tulajdonképpen fölkinálták neki, hogy mehet. Lehet, hogy azok, akik ezt intézték, nem akarták mindjárt rájuk tenni a lakatot. Azt nem tudom, hogy milyen megfontolásból csinálták, de azt tudom, hogy ezek egyike se élt vele. Egyik se ment el.” (ANDI JÓZSEF)

„Mikor megnyíltak a határok, mikor rengeteg magyar disszidált, akkor apuka is elmehetett volna, mert tulajdonképpen jött érte az autó. Jött érte az a fekete Volga, és azt mondták neki, hogy figyelj, van két gyereked, az egyik beteg, van egy feleséged, nyitva van a határ, mindenki megy. S akkor apuka azt mondta: »Akkor kit akasztanak fel? Én innen nem megyek el.« Sőt azt is mondta nekem, ha még egyszer ugyanígy végig kéne csinálni, akkor ugyanígy csinálná végig.” (BALI MÁRIA)

Az asszonyok realitásérzéke, és ennek következtében aggodalma is nagyobb volt. Több emlékező idézte fel azokat a családi beszélgetéseket, amikor anyjuk a disszidálás mellett érvelt.

Voltak, akik eldöntötték, hogy a családdal együtt elhagyják az országot, de a büntetlenséget ígérő propaganda hatására meg gondolták magukat. Néhány feleség később felrótta a férjének, hogy nem mérte fel reálisan a következményeket, és azzal, hogy itthon maradt, nemcsak saját helyzetét, hanem a családját is meg nehezítette. Ha a család maradt is, majd mindenkinek volt olyan hozzátartozója, közeli ismerőse, aki külföldön folytatta az életét.

„Valószínű, hogy a második orosz támadáskor történt, és ki akart menekíteni bennünket. Megígérte édesanyámnak, hogy ő is disszidálni fog velünk, mert arról volt némi fogalma, hogy mi lesz akkor vele, ha az oroszok győznek, és őt elfogják. Meggyőzte édesanyámat arról, hogy disszidálni kell. Minket előreküldött Győrbe a nagyapámhoz. Ott voltunk egy vagy két napot, amikor autót küldött értünk. Azt üzenté, hogy minden rendben van, menjünk haza, ő nem disszidál, neki nincs félnivalója, mert nem tett olyan dolgot, amiért felelősségre vonhatnák.” (KÓSA KATALIN)

„Annyira nem gondolt ő semmire, nem gondolt például arra sem, hogy családotul meneküljön. Anyám ezt sokszor felhánytorgatta neki, volt ilyen kon iktus közöttük. De ő tényleg nem akart menni. Meg tudta volna szervezni, tehát neki lett volna rá lehetősége, hogy szerezzen egy teherautót, fölpakolja a családot, és elmenjen.” (ORBÁN GYÖRGY)

A legtöbb gyereknek nincs közvetlen élménye apja letartóztatásáról. Vagy nem voltak jelen, vagy akkor még nagyon kicsik voltak. Akik viszont ott voltak, életük egyik legtragikusabb pillanataként emlékeznek rá. Ma is megrendülten idézik fel, hogy – többnyire éjszaka, a családot álmából felriasztva – rendőrök, katonák, pufajkások, egyeseknél civil ruhás nyomozók rontottak be az otthonukba, és feldúlták a lakást. Ők ijedten nézték, és nem értették, mi történik. Hogyan lehetséges, hogy az ő erős apjukat is le lehet győzni? Az anyák közül néhányan sírtak, mások magyarázatot követeltek, vagy határozottan tiltakoztak az eljárás ellen. Az emlékek szerint az apák méltóságteljesen viselték a letartóztatást. Elköszöntek a családtól, a kisebb gyerekeket idősebb testvéreik gondjaira bízták, nyugtatva és erőt öntve beléjük. Többen őriznek utolsó képként egy-egy ilyen mozzanatot az apjukról.

„Ha valami igazán nagy öröm vagy bánat éri, az azért tényleg megmarad az emberben. Minthogyha most történt volna, amikor elvitték. Házkutatást is tartottak, mert tudom, hogy felkeltettek bennünket az ágyból. A szalmazsákokat is megnézték, mert fegyvert kerestek. És a hálószobában, tudom, hogy nem volt fűtés, és a kéménynek a nyílása újságpapírral volt betömve, azt is kiszedték. Átkutatták az egész lakást, de fegyvert nem találtak, és édesanyával közölték, hogy egy váltás fehérenemű. És vitték édesapát. Sokszor úgy érzem, mintha megjelenne, mintha most történt volna az egész. Akkor mindegyikünkötől elbúcsúzott. Legyünk jók, fogadjunk szót édesanyának, és emlékezzünk rá szeretettel. Azt hiszem, ezt mondta. Úgy emlékszem, hogy én nagyon tragikusan fogtam föl. Azt se tudtam, hogy mi történik.”

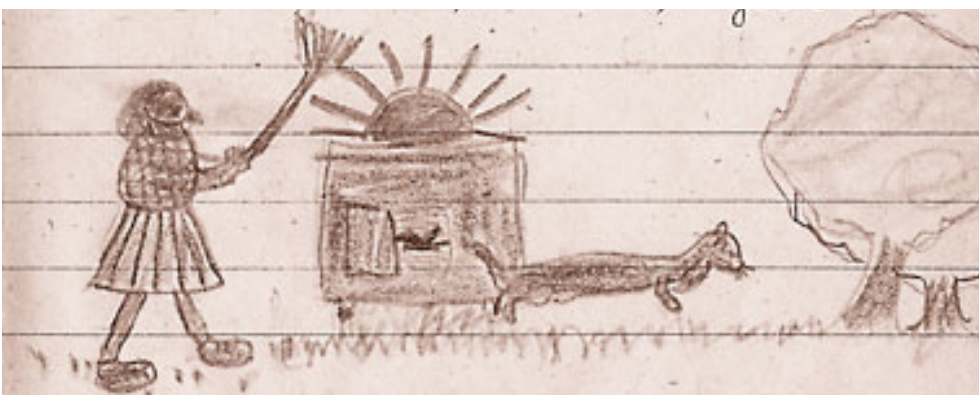
(GULYÁS ANIKÓ)

„Az egyik éjszaka házkutatás volt nálunk. Arra ébredtem, hogy két idegen fölforgat mindent. Édesapám vagy édesanyám odaszólt nekem, hogy maradjak nyugton, ne keljek fel. Figyeltem, hogy kutatnak át mindent, szavak se nagyon hangzottak el. Azt nem lehet mondani, hogy udvariatlanok voltak, inkább vészesen csöndes-határozottak. Anyám is, apám is figyelte őket, minden mozdulatnál ott voltak, mert megeshetett, hogy odadugtak valamit. Amikor befejezték, azt mondták apámnak: »Tessék felöltözni, velünk jön!« Apám elővette a vasúttiszti egyenruháját, amiben akkor járniuk kellett szolgálatba. A parolin vastag arany stráf, három aranycsillaggal, ami katonatiszteknel ezredesi rang. »Hm, hm, azt nem! Civilbe öltözzön!« – mondták. A szüleim nem törtek ki hisztérikusan. Édesanyám sokkal határozottabb volt, mint édesapám. Édesapámban valami szelíd békesség volt. Édesanyám nagyon határozottan, katonásan kérdezte: »Hova viszik a férjemet? Tessék megmondani!« Mondták, hogy ide a soproni rendőrségi fogdába.” (BÖSZE BALÁZS)

„Amikor elvitték, nekem még apám odaszólt: »Te vagy a férfi a családban, segíts anyádnak!« Amíg oda volt, ez mindig bennem volt. Sőt, a húgommal ketten komolyan vettük a feladatot, és például a ránk bízott pénzzel úgy gazdálkodtunk, hogy folyamatosan megtakarítottunk belőle. Éreztük azt, hogy itt most a család összefogására van szükség.” (MOLNÁR TIBOR)

„Ő mindig úgy borotválkozott, hogy a kistükör pont oda volt téve az ablakba. Be volt pamacsolva, mikor jöttek a rendőrök érte. Megmosdott, fölöltözött, és elment. Velünk már nem foglalkoztak a rendőrök, mivel látták, hogy ő nem tanúsít ellenállást. Nem is ellenkezett. Fölöltözött, elkészönt tőlünk, és elment. Utána mi, gyerekek, nem láttuk soha többé.” (PEKÓ ERZSÉBET)

Az eleven, érzéketes képek, a mód, ahogyan az interjúalanyok felidéztek a forradalmi napok eseményeit, az akkori érzéseiket, azt jelzi, hogy a történetek mélyen bevésődtek emlékezetükbe. Ezt nemcsak 1956 őszének különleges voltával, hanem életük alakulásával, vagyis ezeknek a napoknak a következményeivel is magyarázhatjuk.

Exalatt besötétedett. A menyét
nagyon éhes volt és nem bírt a vel

A gyerekek a kígyót elengé-
ték és elfutottak. A kígyó na-
gyan megörült, és nagyon meg-
kösszönte, hogy megmentette az
életét. Tovább már boldogan
élték együtt.

Jekete Zsolt,

II. elemi

M. Japóca 1956. / 29

Január 13

Gombák

Ehető gombák.

Cirke gomba

Vargánya gomba (Ciperke)
(Pinari)

1957 október 25-én az
újágirókat kiengedték.

A MEGVÁLTOZOTT VILÁG

A biztonságot jelentő családfő letartóztatását követően a családok életében új és nehéz korszak kezdődött. A gyerekek apa nélkül maradtak. Egyszeriben megszűnt számukra az a meghitt családi légkör, az a biztonság, amely a forradalom előtti életüket jellemezte. Nem voltak már közös programok, apjuk nem készített nekik újabb játékokat, nem mondott több mesét. Negyven év távlatából úgy emlékeznek az apára, hogy családszerető, a környezeténél okosabb, műveltebb, dolgosabb volt.

„Ő beállt közéünk, és játszott. Gyerekszerető ember volt. Azok a hétvégék olyanok voltak, hogy kevés hasonló volt az életben, mert nagyon hamar fölnöttem.” (PEKÓ ERZSÉBET)

„Én mint az Istent, úgy imádtam édesapámat. Nagyon magas műveltsége volt. Nemhogy fölnézett rá az ember, kitekeredett a nyaka, hogy elérjen olyan magassáig, ahol ő állt. Tisztelni kellett volna, de inkább csak szeretni lehetett. Én nem azért nem voltam rossz, nem azért nem csináltam csibésztségeket, mert nem volt hozzá kedvem, vagy mert attól féltem, hogy meg fognak érte verni, hanem azért, mert szörnyű volt még elképzelni is, hogy édesapa akkor szomorú lesz! Ez éppen elég volt ahhoz, hogy ne tegyem meg.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

„Szeretett minket, az biztos, és mindig mentünk kirándulni Leányfalura. Sokat voltunk együtt. Emlékszem, mindig mentünk felvonulni, azt nagyon utáltam. És mindig a nyakában ültem.” (BATONAI MARGIT)

„Emlékszem egy fakésre, amit faragott, én is faragtam a fiamnak. Szépen ki lett égetve, mikor elsős voltam. Biciklin hordott, arra is emlékszem. Kis ülés volt elől a biciklin, a férfívázás biciklin.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

„ANYU MEGMOZGATOTT MINDENT”

A magukra maradt asszonyoknak számos egzisztenciális és lelki problémával kellett megküzdeniük. Többnyire egyedül gondoskodtak a családról, és fel kellett dolgozniuk, hogy mi és miért történt, ki kellett alakítaniuk új életvitelüket.

Azok, akik nem tudták, hogy mit tett a férjük, akik számára az is rejtély volt, miért tartóztatták le, tehetetlenek és tanácstalanok voltak. Akik hosszú ideig semmit sem tudtak a házastársukról, és az ítéletről is csak utólag értesültek, teljes bizonytalanságban, kiszolgáltatottságban éltek. Ha a környezetüktől sem kaptak segítséget, végképp reményvesztetté váltak. Az asszonyok többsége azonban megpróbált mindent megtenni annak érdekében, hogy információkhoz jusson, majd adottságai és lehetőségei szerint igyekezett harcolni a letartóztatott megmentéséért, a büntetés enyhítéséért. Voltak, akik a befolyásosnak hitt barátok segítségét kérték, mások olyan pozícióban lévőkkel kerestek kapcsolatot, akiktől támogatást reméltek. Ám így is csak igen kevés hír jutott el hozzájuk, legtöbbször pedig hetekig, hónapokig semmit sem tudtak a férjükről.

„Én azt hiszem, hogy anyám hónapokig magánkívül volt. Először is nem tudta, hogy hol van apám. Próbált rohangálni utána, hogy legalább megtudja, hova vitték. Akkoriban mindent gondoltak, hogy azonnal viszik Szibériába, és mint később kislüt, nem ok nélkül. A másik, hogy egyáltalán él-e. Nagy kínnal valahogy kiderítette, hogy Nagykanizsán van.” (ORBÁN GYÖRGY)

„A nagypapa elment, azt hiszem, Kádárhoz Major Tamással együtt. Minden követ próbált megmozgatni, hogy megmentse. Sőt már úgy volt, hogy Kádár abszolút kegyelmet ígért apámnak. És mégsem. Azt hiszem, ezt úgy könyvelték el, hogy az oroszoktól jött egy futár, hogy nem lehet. Nem valószínű, hogy így lett volna, de a nagymama így mesélte, meg hogy volt egy ellenlábasa, egy karrierista.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

A hozzátartozók eleinte reménykedtek az eljárások jogszerűségében, a bírósági tárgyalások azonban többnyire súlyos ítéletekkel zárultak. Általában nem bíztak meg a hivatalból kirendelt ügyvédekben; aki tehette, maga fogadott ügyvédet, ám a hatalom ebben is korlátozta őket. A kiemelt politikai, úgynevezett

dupla nullás perekben – az államtitok megőrzése érdekében – a védelmet csakis az igazságügy-miniszter által összeállított jegyzékbe felvett ügyvédek láthatták el.¹ Többen vállalták a nélkülözést, eladták ingóságukat, hogy előteremtsék az ügyvédi költségeket, de csalódnuk kellett, mert a választott ügyvédek egy része nem védte érdemben a vádlottat. Többségük csak formálisan teljesítette a megbízatást, nem szállt szembe a hatalommal, nem kockáztatta a karrierjét.

„Volt egy kirendelt ügyvédje, aki azt mondta, ha nem küldöm el a háromezer forintot, nem megy oda. Elküldtem, és mikor mentem oda, mindig elment, sose találkoztam vele. Amikor az ítéletet kimondták halálra, akkor vártam, lestem, egész nap ott voltam. Jött az ügyvéd, és azt mondta, ő nem ér rá, vegyem úgy, mintha baleset történt volna, mintha elütötte volna a villamos. Meg se hallgatott.” (MAGYAR JÁNOSNÉ)²

Néhány szerencsésebb asszonyt a feladatát valóban becsületesen és szakszerűen ellátó, a családot is együttérzéssel támogató ügyvéddel hozta össze a sors.

„Ez az ügyvéd tényleg magyar volt, és mindenkit vállalt, akit csak tudott az ötvenhatos események tárgyalásain. De Kardos János bácsi infarktusban meghalt munka közben. És az utódja – aki nála tanult, nála volt gyakornok –, Máli József védte az uramat tovább. Nagyszerűen! Nem csak az uramat, mindenkit, aki ezt a vonalat képviselte. És megengedte, hogy részletben, apránként fizessem ki a díjat neki. Én csak a legnagyobb szeretettel tudok róla beszélni.” (BALI SÁNDORNÉ)³

„Anyu keresett ügyvédet, és akkor mondták, hogy dupla nullás lesz az ügy, nem vállalhatja el akárki. Valaki ajánlotta azt az ügyvédet, aki ilyen ügyeket vihet. Arra emlékszem, hogy este több órát ott ültünk az ügyvédi munkaközösségben, én is, mert mindig utolsónak hagyta az anyut, és beszélgetett vele. Sokat segített az anyunak ezzel. Hagyta beszélni, és próbált válaszolni. Tudott híreket hozni az apuról. Ez nagyon fontos volt.” (ZS. ÉVA)

1. Ld. az 1957. évi 34. számú törvényerejű rendelet 31. § (1) bekezdését.

2. Magyar Máriával az édesanyja jelenlétében készült az interjú.

3. Bali Máriával az édesanyja jelenlétében készült az interjú.

Ha a letartóztatott korábbi munkatársaival vagy ismerőseivel került egy perbe, a feleségek egymást segítve, a lehetséges mentési módokat latolgatva, közösen próbáltak cselekedni, és reménykedtek.

„Anyu kiborult. Sírt, kiborult, és megint sírt. Asszonyok jöttek hozzá, barátnők, hasonló sorsúak. Nálunk volt a központ. Tanácskoztak, beszélgettek. Hogy majd elmegyünk, meg felmegyünk akár a Kádárig is. Meg hogy nem lehet ebből olyan nagy ügy, mert ez ezzel beszélt, az azzal beszélt, a kohászat igazgatósága mellettük szól. Tehát bizakodtak. Semmiféleképpen nem számított erre az ítéletre. Láttam anyut sírni, láttam kiborulni, de mindig volt egy olyan remény benne, hogy ez csak ideiglenes, mert ez nem így lesz. Mindaddig, míg a konkrét ítélet meg nem született, a tizenkét év. Anyu elment, rohangált ismerősökhöz, megmozgatott mindent. Amikor már Pestre került, akkor a minisztériumig elment, együtt a többi miskolci elítélt feleséggel.” (RIMÁN SAROLTA)

Azok az asszonyok, akik korábban kerültek már hasonló helyzetbe – vagyis ismerőseik, hozzátartozóik közül valakit, akár épp a férjüket a Horthy- vagy a Rákosi-korszakban meghurcolták –, azt tartották a legfontosabbnak, hogy a halálos ítéletet elkerüljék. Ők tudták, hogy a politikai perekben született több éves ítéleteket rövidebb-hosszabb idő elteltével amnesztia követi, így a halálos ítéleten kívül mindent megkönnyebbüléssel fogadtak.

„Hét év. Az tényleg egy nagy megkönnyebbülés volt. Elsősorban hogy ennek a szakasznak vége. Anyu úgy élte meg, hogy jól jöttünk ki belőle. És már látszott a vége. Szóval kimondták, ez egy belátható idő, és akkor vége.” (ZS. ÉVA)

„A többiek, az asszonyok zokogtak, magukon kívül voltak az ítéletektől, és anyámtól kérdezték, hogy ő miért nem. Mert ő úgy viselkedett, mint aki megkönnyebbült. Azt mondta, azért, mert nem akasztották föl. Tehát ő egész idő alatt attól rettegett – én úgy gondolom, hogy nem is ok nélkül –, hogy fölakasztják. S aztán azt mondta nekem, ő úgy képzelte, olyan nincs, hogy tizenöt év. Tehát ha tizenöt év, akkor majd valahogy lesz. Ő azt gondolta, hogy ez nem tizenöt év, hanem kevesebb. Mint ahogy tulajdonképpen végül is hat és fél lett.” (ORBÁN GYÖRGY)

„A MI ÉLETÜNK BORZASZTÓ NEHEZEN ALAKULT”

Az apa letartóztatása, majd bebörtönzése vagy kivégzése okozta személyes veszteséget csak fokozták az ezzel járó következmények, mindenekelőtt a családtagok diszkriminálása. A családfenntartó kiesésével, illetve a teljes vagyoneklobzás végrehajtása következtében a családok életszínvonala jelentősen csökkent, többen a nyomor szintjére süllyedtek. A kivégzettek hozzátartozói nem kaptak sem özvegyi nyugdíjat,⁴ sem árvasági segílyt.

„Ketten kerestünk annyit, hogy legalább kajára volt pénzünk. Féltünk, éhezünk, fáztunk, ez az igazság. Nem volt tüzelőnk télen. Az ismerősök és a rokonok össze-összeadtak egy kis kajávalót. Szóval nagyon rosszul álltunk, nehéz évek voltak azok.”

(ANDI JÓZSEF)

„Nem is tudtunk jární iskolába, mert szinte mezítláb voltunk, meg éhezünk, nagyon sokat éhezünk. Anyám járt takarítani, akkor mi jártunk szemet behordani, vizet hordtunk a magyaroknak, ugyanúgy a cigányoknak, hogy kapjunk egy darab kenyeret. Akkor elmentünk napszámba, hogy tudjunk kapni egy kis kaját érte. Olyan sovány voltam, hogy.” (KOLOMPÁR VALÉRIA)

„Anyám éjjel két órakor már ment libát tömni, és mire ment takarítani az orvoshoz, már hatvan-hetven libát letömött. Ő tudta, hogy muszáj neki menni, mert különben nem tud nekünk enni adni. Én meg az öcsém zsákszámra szedtük a mezőn a marhatrágyát, és hordtuk haza a padlásra száraz helyre, hogy télen tüzeljünk vele.” (PEKÓ ERZSÉBET)

„Kirúgták, és nem akarták fölvenni sehova. Akkor járt takarítani ide-oda, mert valami kellett. Adogatta el a bútorokat. Viszonylag jól berendezett, jól működő, nagy háztartásunk volt azelőtt. Akkor még állatokkal, mindennel együtt. Aztán az szépen mind fölszámolódott, felemésztdött. Illetve az ítéletben vagyoneklobzás is szerepelt mint mellékbüntetés.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

A megtorlás másik szintjén a házastárs is célponttá vált, akit munkavállalása korlátozásával is sújtott a hatalom. A mintánkban szereplő munkaviszonyban álló asszonyok közül minden harmadikat elbocsátották. Ez elsősorban azokkal történt meg,

4. Ld. az 1957. évi 45. számú törvényerejű rendelet 1. § (2) bekezdését.

akiknek jelenlétét az adott munkahelyen vagy településen a férjük forradalmi szerepe miatt veszélyesnek ítélték, vagy akik a letartóztatást követően nyilvánosan is kiálltak a házastársuk mellett. Ők csak a korábinál kedvezőtlenebb feltételekkel tudtak elhelyezkedni. Hasonló sors várt azokra is, akik előzőleg háztartásbeliek voltak, vagy a közös családi gazdaságban dolgoztak, és most munkahelyet kellett keresniük. A szakképzetlenek csak segédmunkások vagy napszámosok lehettek, de sok esetben a túlbuzgó helyi vezetők még ezt is megakadályozták. A szakképzettséggel rendelkezők is nehezen tudtak elhelyezkedni, és többnyire csak alacsonyabb képzettséget igénylő, rosszul fizetett, nehéz fizikai munkát kaptak.

„Édesanyámat az állásából elbocsátották, és nagyon nehezen talált új munkahelyet. Végül a szomszéd utcabeli közértben sikerült állást találnia.” (LUKÁCH KRISZTINA)

„Aztán nagyon kemény volt az anyám élete, mert munkát kellett keresnie, és nem nagyon akarták fölvenni. Több helyen próbálkozott, végül is aztán a Csepeli Posztógyárba fölvtették. Egy olyan munkát kapott a gyapjúmosodában, ami manapság már gépesítve van, de akkoriban a vizes gyapjút kézzel kellett a gépbe rakni meg kiszedni. Borzasztó nehéz munka. Állandó víz, gumicsizmában. Férfiak sem nagyon vállalták. Ő kénytelen volt, mert ott volt a három gyerek, valahogy meg kellett élni, kaját kellett nekik adni.” (ANDI JÓZSEF)

„Édesanyám elment takarítónőnek, de a párttitkár onnan is kirúgatta. Akkor aztán eljött Pestre a Phylaxiához, onnan már nem tudták kirúgatni.” (SZABÓ KÁROLY)

„Napközi otthonban, a konyhán kapott munkát. Dézsákat súrolt, meg ilyesmit csinált. Mondták is: »Na, biztos nem tetszik a nagyságos asszonynak, hogy ilyen munkát kell végezni!« Aztán látták, hogy anyám inkább a családjával törődik, mint az ilyen heccelésekkel, sokkal jobban érdekelte a férje sorsa, aztán végképp elhagyták.” (LAJTAI ENDRE)

A korlátozások hatványozottan sújtották a falusi, iskolázatlan, korábban is szegény sorban élő asszonyokat, ezáltal gyermekeiket is, akiknek már fiatal korukban dolgozniuk kellett, hogy könnyítsenek a család anyagi terhein. Hasonlóan történt ez a

vagyonelkobzás következtében elszegényedettek esetében is. A többgyermekes családokban a legidősebb gyerek – akár iskolai tanulmányait is megszakítva – munkát vállalt, a kisebbek pedig az otthoni feladatok ellátásában segítettek.

„Mikor már mi is nagyobbak lettünk, akkor kezdtünk anyámmal vidékre járni dolgozni. Első közös munkahelyünk Telekge-rendás volt, én akkor maradtam ki a nyolcadik osztályból. Kinti munka volt, répakapálástól kezdve minden. Felnőtt brigádban dolgoztunk. El voltam fogadva tulajdonképpen, ugyanazt meg kellett csinálni, mint másnak. Nem dolgozott senki se helyettem, nekem ugyanazt kellett elvégezni, amit a többinek. Gyerekkorunkban hozzá kellett szokni a nehéz munkához.” (PEKÓ ERZSÉBET)

„A bátyám Szentendrére járt a ferencesekhez. Ő harmadikban kilépett a gimnáziumból, elment segédmunkásnak, mert anyám nem bírta egyedül. Akkorra már mindent eladott, ez már a mélypont volt.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

Akiket nem bocsátottak el, azok sem érezhették magukat bizton-ságban. Fizetésüket rendszerint csökkentették, alacsonyabb beosztásba helyezték és sokszor megalázták őket.

„A párttitkár megparancsolta anyámnak, hogy ne csináljon feltűnést, ne hordjon gyászruhát.” (KOLOSZS LÁSZLÓ)

Tovább nehezítette a helyzetüket, ha a vagyonelkobzással vagy a szolgálati lakás felmondásával elvették a lakásukat, illetve szükséglakásba költöztették őket. Így nemcsak lakáskörülményeik romlottak, hanem a közös családi otthon is elveszítették.

„A mi életünk borzasztó nehezen alakult. Egy évig anyuka nem tudta, hogy hol van apuka, aztán jött a kilakoltatás. Kijöttek, és mondták, hogy mindent elvisznek. Fölvettek mindent leltárba, viszik a fakanalat, viszik az ollót. Mindent, ami mozgatható volt, azt ők elvittek. Egy kényszerlakást kaptunk, ami tényleg akkora volt, mint egy lyuk. Háromszor három méteres volt a szoba, egy konyha és egy egész kicsi kis spájz – akkora spájz volt pont, hogy befért a nagypapámnak az ágya –, és abban laktunk öten. Szóval az úgy volt, hogy amikor elkezdtünk ágyazni – mi gyerekekfejjel sokat röhögtünk a bátyámmal, hogy na, akkor kezdődik –, a két fotelt kitoltuk a konyhába, kihúztuk az ágyat, visszatoltuk és beékeltük az egyik fotelt.” (BALI MÁRIA)

„Amikor édesapámat kivégezték 57-ben, akkor ki lettünk tiltva Budapest területéről. Édesanyám kapott egy papírt, hogy negyvenyolc órán belül el kell hagynia Budapestet. Többször megpróbált visszakerülni, de nem sikerült. Így Kiskunlacházára, a szüleihez költözött velünk, de én nemsokára az apai nagyszülőkhöz kerültem, mert édesanyám egyedül két gyereket eltartani nem tudott. A nővérem vele maradt.” (MICSINAI MÁRTA)

Több esetben a fokozott lelki és fizikai megterhelés következtében az anya lelki tartalékai kimerültek. Néhányan az alkoholhoz menekültek, mások különféle betegségekkel küszködtek. A gyerekek körében is gyakorivá váltak a pszichoszomatikus tünetek: dadogás, gyomorfekély, alvászavarok, szívpanaszok.

„Anyu idegileg teljesen megroggyant. Állandóan sírt. És ez nekünk nagyon rossz volt. Jöttek mindenféle betegségek, komoly műtétek, azt mondta az orvos, hogy az idegtől. Nagyon sokat szenvedett. Mindig nagyon félt, rosszul volt, szaladni kellett telefonálni, hogy az ügyeletes orvos jöjjön ki. Sokszor, míg anyu kórházban volt, egyedül maradtunk hárman, gyerekek, és nekem kellett a kicsiket valahogy kordában tartani. Aztán meg nekem lett gyomorfekélyem, többször engem is bevittek a kórházba.” (ANDI JÓZSEF)

„Mikor én nem voltam otthon – azt tudom a nagymamától meg a nagyapától –, titokban, hogy én ne lássam, nagyon sokat sírt. Ő borzasztóan tönkre is ment idegileg, mert annyira erősen tartotta magát, hogy ez most, hogy már idősebb lett, nagyon-nagyon látszik az idegrendszerén, és nagyon sok betegség jött ki rajta, ami sajnós ezeknek az éveknek köszönhető.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

Előfordult, hogy a házastársak elváltak a bírósági eljárás vagy a börtönévek alatt. Mi egyetlen ilyen esettel találkoztunk: maga a letartóztatott javasolta a válást, abban a reményben, hogy a volt feleségét esetleg mentő tanúként hallgatják majd ki. Másoknál az érzelmi elhidegülés vagy a diszkriminációtól való megszabadulás reménye lehetett az ok.

„JÓ VOLT, HOGY ELBÚCSÚZHATTUNK”

A halálraítéltek gyermekei közül a letartóztatást követően alig néhányan láthatták az apjukat. A találkozások engedélyezése a vizsgálotisztek jó- vagy rosszindulatától függött. A családtagok a bírósági eljárás ideje alatt csak kivételes esetben mehettek beszélőre, néha a tárgyalások szünetében beszélhettek egymással. Az utolsó találkozások jelentőségét a kisebb gyerekek akkor nem érzékelték, de az idő múltával egyre elevebben élt, egyre inkább felértékelődött bennük az a néhány perc. Az apa utolsó szavai, intelmei, egy-egy érintés, simogatás, illat örökre az emlékezetükbe vésődött.

„Összebilincselve ültek emberek, többek között édesapa. Erre felfigyeltem, hogy miért van rajta bilincs. Inkább érdekes volt, mint szomorú, mert a súlyát nem éreztem. És ott beszélgettünk. Azt, hogy ő búcsúzott tőlem, én nem tudhattam. Mondta, hogy édesapa most elutazik, és én megkérdeztem tőle: »Hova mész?« Azt mondta, hogy nagyon messzire. »Mikor jössz meg?« – kérdeztem. »Akkor te már nagy fiú leszel« – válaszolta. Kérte, hogy énekeljek neki. Énekeltem. *Erdő mellett nem jó lakni* – ezt a dalt tudtam.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

„Körülbelül tízéves koromig emlékeztem egy olyan jelenetre, amiben az arca nincs benne, csak van egy rács. A rácson átme gyünk, és akkor én az ölében ülök, tudom, hogy a papám, de az arcát nem látom, mert bele vagyok bújva, és jó illata van. Azt hiszem, Győrben vagy a pesti Gyűjtőben, vagy valahol máshol beengedtek engem még a tárgyalás előtt. A tárgyalás után már nem. A rácson átme gyünk, beengednek egy kis ajtón, és akkor ott az apám, de az arcára abszolút nem emlékszem. És az ölébe vesz engem, és nagyon jó szaga van. Megdöbentem azon, amikor anyám egyszer elővette a levéltárcát, a cigarettatárcát, a pénztárcát, és kinyitottam, és az a szag volt az. Az valami döbbenetes! Akkor ő tanított nekem két görög sort, igen, és a két görög sort a mai napig is tudom, és az olyan nagy dolog volt, hogy én azt meg tudtam jegyezni, mert végül is hároméves kislány voltam, három és fél. És ha olyan barát jött, akkor azt el kellett mondani. És a két görög sor vitte a hátán az én emlékezetemet.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Zárt tárgyalás volt, kettő is, és a szünetben az egyik tárgyaláson bemehettünk a terembe, és az első sorban ülték. Akkor tudtunk beszélgetni egy olyan jó félórát, háromnegyed órát. A második tárgyaláson kint voltak az előtérben. Ott is elég sokat tudtunk beszélni. Tulajdonképpen anyuval beszélt, mi meg, gyerekek, ott voltunk körülötte. Azt mondta, hogy mivel én vagyok a legnagyobb, segítek anyámnak, és próbáljam meg a gyerekeket is segíteni, a kicsiket, mert azok még gyengék, segítségre szorulnak. Ezt meg is tartottam később. Akkor arra gondoltam, hogy biztos nem fogják sokáig kiengedni. Akkor még nem tudtuk, hogy mi lesz.” (ANDI JÓZSEF)

Megtörtént, hogy a gyerek is kapott engedélyt beszélőre, de a találkozáásra az ítélet végrehajtása miatt már nem kerülhetett sor. Néhány esetben maga az elítélt zárkózott el ettől.

„Nekem édesanyám azt, hogy apám börtönben van, csak később merte megmondani, mielőtt Győrbe költöztünk. Hogy mennyi ideje és hol, csak a látogatási engedély után tudtam meg. Amikor édesanyámnak ezt a papírt kiküldték, már megvolt a tárgyalás és az ítélet. Csak akkor kapott engedélyt arra, hogy engem mint gyereket bevihet hozzá. De erre már nem került sor. Tehát én 56 októberében találkoztam édesapámmal utoljára.”

(MECSÉRI ILDIKÓ)

„És ott édesanya megkérte, hogy a gyerekeket hadd hozza el, hadd lássa őket, hadd búcsúzzon el tőlük. És mondta édesapa, hogy erről szó sem lehet: »A gyerekeknek maradjanak meg úgy az emlékezetében, ahogy a letartóztatáskor elbúcsúztam tőlük.« Édesapa nem engedett minket bevinni.” (GULYÁS ANIKÓ)

Csak keveseknek adatott meg, hogy az ítélethirdetés után vagy a siralomházban végső búcsút vehessenek egymástól.

„Anyukám az ügyvédtől tudta meg a kivégzés időpontját. Fölrohant az ügyészre, és kérte, hogy engedjék elbúcsúzni a férjétől. Mi ketten 1959. augusztus 5-én bemehettünk a Gyűjtőfogházba, és elbúcsúzhattunk tőle hajnalok hajnalán. Hosszú folyosókon keresztül bevezettek egy rácsos terembe. Édesapám sötétkék rabruhában, fehér, kozák nyakú ingben volt, a csuklója bekötve. Elég sokáig beszélgettünk, amikor a felügyelő tiszt ránk szólt, hogy fejezzük be, pedig a beszélő ideje nem járt le. A tiszt

teljesen kiborult a búcsúzkodásunktól. Én olyan földöntúli szépek láttam az apukámat, és nagyon bánatosnak. Gyönyörű kék szemével szomorúan, vigasztalón nézett ránk. A beszélgetés egyoldalú volt, édesapám vigasztalt, mi pedig csak sírtunk, sírtunk. Értelmes dolgokat nem is tudtunk mondani. Az őr megengedte, hogy a rácson keresztül megfogja a kezünket, sőt meg is pusztítottuk egymást. A tragédia ellenére bennem mégis az él, hogy nagyon jó volt, hogy elbúcsúzhattunk. Édesapám ellátott az ilyenkor szokásos bölcs tanácsokkal, kért, hogy maradjon együtt a család, vigyázzak édesanyámra és a fiúkkal. Tanuljak rendesen. De azt hiszem, hogy főleg néztük egymást, és ő tartotta bennünk a lelket. Ne sírjunk, mert ez a jó Isten akarata, béküljünk meg, nyugodjunk meg.” (KÓSA KATALIN)

A búcsúlevelekre vonatkozóan nem találtunk központi utasítást, valószínű, hogy egyéni elbírálás alapján utasították el vagy engedélyezték és továbbították a hozzátartozóknak. Néhányan hivatalos úton kapták meg a megrendítő, utolsó üzeneteket, mások a kivégzett ruhájában elrejtve bukkantak rá az írásra. Több anyának nem volt ereje ahhoz, hogy megmutassa a gyerekeknek, és néhány családban örökre nyoma veszett a hosszú ideig rejtgetett levélnek. Akik viszont már gyermekkorukban megismerték, örök útravalóként őrzik magukban apjuk utolsó szavait.

„Állítólag ő írt végpapírra nekem mesét, de nem kaptam meg. Ezt mesélték a rabtársak. Mondták, hogy írt, elég hosszasan. És nem sikerült eljuttatni hozzám. Pedig az jó lett volna. A pesti Gyűjtőből írt három levelet, három utolsó levelet. Ceruzával van írva, és rá van pecsételve: *ellenőrizve*. Mindegyik olyan, mint egy utolsó levél. Hogy jól vagyok, hogy töretlen testi-szellemi erőben vagyok, és semmi bajom, és minden családtagot külön megszólítva: »Édesapám, kedves bátyám, törődjete az enyéimmel!« Szóval mindegyik levél olyan, mintha utolsó levél lenne. Rajta van a rabszám. Ez be van kötve, egy könyvkötő nagyon ügyesen úgy kötötte be, hogy nejlomba tette a leveleket, és a nejlont kötötte be, mert végig van írva a margóig. Ezt anyám őrzi. Az ítélet után már se búcsúbeszélőt nem adtak, se búcsúlevélre nem adtak lehetőséget, semmiféle elbúcsúzásra lehetőséget nem adtak!” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Azt írta, hogy segítsék felnevelni a testvéreimet, meg ilyeneket. Azért, mert én vagyok a legidősebb. És mamának is írt, hogy ő már tudja, hogy meg kell halni, csak azt nem tudja, hogy miért. Ilyen kicsi papírdarabkákra írta, nem voltak igazán levelek, hanem cédulák. Nem is tudom, hogy hova lett, nincs meg.”

(BATONAI MARGIT)

„Semmit nem kaptunk meg a börtönből. Egyetlenegy rabtársa jött el hozzánk, miután kiszabadult, vele küldött apukám – még mindig megvan – egy kicsi ceruzát, amivel ő jegyzetelt, meg egy picike kis dobókockát, amit fogkrémből valahogy összegyúrt. Ezenkívül semmi nincs tőle, ezt a kis dobókockát, ezt csinálta nekem.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

„A búcsúlevelét úgy találták meg, hogy kiadták a ruhát. Egy bekecs volt ez, és édesanyámnak a nagynénjéhez lettek elküldve a ruhái, hogy ott falun még el tudják használni. És egyszer csak anyám nagynénje eljött, és hozta édesapámnak a búcsúlevelét. Ő úgy mesélte el, hogy éjszaka azt álmodta, a bekecset édesapám az ölébe tette, és ő fölriadt. S rögtön szólt Miklós bátyámnak: »Miklós, hol a bekecs?« Szegény öreg robogott ki az istállóhoz, és hozta be a bekecset. Fölfejtették, és ott volt édesapának a búcsúlevele. Ez fantasztikus, ahogyan az életet látta. Tulajdonképpen ezt hagyta szegény örökül ránk. Az első pillanattól kezdve ismertük, annak minden egyes betűjét tudtuk.”

(TIHANYI LÁSZLÓ)

Az apa letartóztatása, elítélése, elvesztése mindegyiküknek mély sebeket okozott. A legnagyobb sokk azonban akkor érte őket, amikor megtudták, hogy örökre elvesztették az apjukat. Azok az interjúalanyaink, akiket nem zártak ki az apával kapcsolatos történetekből, arra emlékeznek, hogy rögtön értesültek a halálhírről.

„Az ügyvéd kijött, és a tárgyalás végén megmondta. Előbb elment, mint ahogy a rabokat elvitték. Mondta anyunak már előtte is, hogy számítson a legrosszabbra, tehát már fölkészítette őt. Hallottuk, hogy az ügyvéd mondta, hogy sajnós a legrosszabb történet, halálra ítélték őt. De azt mondta, hogy még lesz egy tárgyalás, lehet még kegyelmi kérvényt beadni. Mi megvártuk, amíg elvitték őket, de félrenyomtak minket. Akkor láttuk,

hogy apu jött, és hogy nem tud kiegyenesedni. Én nem láttam rajta, hogy félt volna, amikor beszéltünk vele. Utána mentünk haza, Csepelen a trafiknál vettünk cigarettát. A trafikosnő kérdezte, hogy mi van. Anyu megmondta, és akkor lettem rosszul. Elvittek a kórházba. Egy nyomást éreztem a fejemben, és elszédültem. Azt nem tudom, hogy meddig voltam úgy, de valószínűleg elájultam. Én ott a bíróságon is tudtam már, csak lehet, hogy nem fogtam még föl. Lehet, hogy én arra gondoltam, hogy ha beadják a kegyelmi kérvényt, akkor megkegyelmeznek neki. És amikor anyu mondta, hogy felakasztják, valószínűleg akkor tudatosult bennem, hogy akkor meg fog halni. Utána gyomorfekélyem lett, vagy gyomoridegem. Később rendbe jött, úgyhogy valószínűleg ezért lehetett.” (ANDI JÓZSEF)

„Nem tudom, hogy a Kozma utcában vagy hol végezték ki aput, de úgy rémlik, mintha azt mondták volna, hogy anyu vihet be neki cigarettát vagy mit, és akkor bement. Odaadták a ruháját, és megmondták, hogy már kivégezték. Akkor a nagymám vigyázott ránk, az apu édesanyja. Aztán emlékszem, anyu bejött, elmondta, és akkor elájult. Mindenki sírt. Azt tudom, hogy nagyon bántott, mert amikor anyu megmondta, hogy kivégezték, utána három hónapig nem jártam iskolába. A szívem... Azt hiszem, hogy mindenkire haragudtam. Azt hiszem, hogy őt szerettem a legjobban.” (BATONAI MARGIT)

„Édesanya közölte velem: »Légy szíves, és menjél el az Ica nénihez – a pedagógushoz, aki a táncot tanította nekünk –, és mondd meg neki, hogy nem szerepelhet se a Csilla, se te a színdarabban!« Kérdeztem, hogy miért. »Mert édesapátok meghalt.« Azt tudom, hogy akkor sírtam. Édesanya sírt, sírtunk mi is. El kellett mennem az Ica nénihez, és közöltem, édesanyám üzente, hogy nem szerepelhetünk. Most így visszagondolva, megmondhatta volna esetleg ő is. Pedagógus volt, meg együtt voltak a tanterületben, és nem ő közölte, hanem nekem kellett közölnöm. Hogy tudatosan csinálta-e, hogy én már mint gyerek ezt így fogjam föl, hogy ezért nem szerepelhetek?» (GULYÁS ANIKÓ)

Más családokban viszont titkolóztak a gyerekek előtt, így ők csak véletlenül szereztek tudomást a történekről. A felnőttek legnagyobb elővigyázatossága mellett is megesett, hogy a gyere-

kek rátaláltak egy-egy olyan dokumentumra, amelyből kiderült, hogy az apjukat halálra ítélték, és kivégezték. Az ezzel kapcsolatos kétélyeiket senkivel sem tudták, merték megosztani a hallgatásra kényszerítő légkörben.

„Semmit nem mondtak el. Lehettem olyan tíz-tizenkét éves, amikor találtam egy újságot, amiben volt egy olyan cikk, hogy Micsinai István a bíróság előtt. De nem tudtam elolvasni, mert kivették a kezemből, és azt mondták, hogy ez nem rám tartozik. Azt, hogy az édesapámat 56-tal kapcsolatban végezték ki, olyan tizennégy-tizenöt éves koromban a nővéremtől tudtam meg. Eljárt ő is oda a nagyszülőkhöz. Nem mondott ő konkrét dolgot, ő is még gyerek volt, csak annyit, hogy abban az időben úgy volt, hogy ellenforradalom, és azzal kapcsolatban perbe fogták, és kivégezték. Amikor jött ez a rendszerváltás, akkor tudtam meg, hogy mégis mi történt, de az újságot már nem találtam meg.” (MICSINAI MÁRTA)

Képzletükben újra és újra megjelent az apa. Amíg nem tudták meg, hogy meghalt, arról ábrándoztak, hogy egyszer betoppan, és ismét együtt lesznek. Hiányát később is gyakran igyekeztek pótolni: elképzelték, hogy most mit tenne, mit mondana, hogyan segítene nekik. Sokuk álmában még ma is találkozik és beszélget vele.

„Sokat fantáziáltam róla, hogy nem kéne ennyit nélkülözni, hogy miután másnak is van apukája, az eljön oda, mikor szülői értekezlet van, vagy látja, hogy jól tanulok, vagy ilyeneket. Azt hiszem, akartam is levelet írni, valahogy eljuttatni hozzá, ha külföldön is van. Főként ilyeneket álmodtam, hogy csomagot küld, meg ajándékot küld. Nyilván nem emlékeztem az arcára se, sem mire se. Arra sem, hogy engem megpuszilgatott volna. Ilyesmiről abszolút semmi emlékem nincsen.” (FÖLDESI KATALIN)

„Csak ilyen foszlányok vannak. Reggel az ember fölébred, és gondolkodik rajta, hogy valamit álmodtam az öreggel, és akkor rájön, hogy a Vidám Parkban voltunk, fölültünk a hullámvasútra, és milyen klassz volt, és mondta az öreg, hogy nem kell félni. Például elmegyek a buszmegállóhoz, és várom az öreget, és a busz meg nem jön. Ilyen apróságok. Sokszor egészen zavaros.” (ANDI JÓZSEF)

„OTT VOLT APU RABRUHÁBAN”

Az elítélt és a családtagok közötti kapcsolattartásra a levélírás, a csomagküldés és a beszélők nyújtottak alkalmakat. A levelek terjedelmét, a csomagok lehetséges tartalmát és súlyát a börtön szabályzatban határozták meg, a látogatások, valamint a levélírás gyakoriságát pedig az ítélet függvényében állapították meg. Amennyiben az elítéltet a börtönben tanúsított magatartása miatt kedvezménymegvonással büntették, éppen ezeket a lehetőségeket tagadták meg tőle.

A leveleket cenzúrázták, ezért mind az elítélteknek, mind a hozzátartozóknak alaposan meg kellett fontolniuk, mit írnak. A börtönből érkező leveleken a cenzorok keze nyomát egy-egy fekete tintával kihúzott mondat és az engedélyező pecsét jelezte. Az elítélteknek – a börtöncenzúrát megkerülve – alkalmanként sikerült kijuttatniuk egy-egy levelet a korábban szabadulókkal, esetleg a börtönőrökkel. A családnak küldött leveleikben a valós körülményeiről természetesen nem írhattak, ám szinte mindenki kirtásra buzdította szeretteit, és gyermekeit atyai tanácsokkal látta el.

„Arról szól a levél, hogy egy éve halt meg anyám, és hogy szörnyű neki ott lenni, hogy nem lehet mellettem. Pár nap múlva lesz az ítélete – kicsit patetikus a levél –, de hogy én nyugodtan, emelt fővel járhatok, merthogy ő nem rabolt, nem fosztott ki senkit, ő egy becsületes ügyet szolgált, és hogy büszkén vállalja, és hogy legyek jó kislány, szófogadó stb. Egy ilyen levelet írt. Persze ez sem legálisan jött ki. Nem tudom, hogyan juttatta ki. A papír másik oldalán Szlovákiába, az édesanyjának írt egy levelet, és én ezt akkor kaptam meg – valószínű, olvastam korábban is –, amikor a nagymamám már nagyon súlyos beteg volt, akkor adta ide nekem. Tehát 86-ban került vissza hozzám ez a levél, addig ő féltve őrizte. Most én őrzöm.” (VAMOS IDA)

Az otthoniak elsősorban a mindennapokról, a család személyes dolgairól számoltak be, többnyire szorosan egymás mellé írt, apró betűkkel, hiszen így használhatták ki leginkább az engedélyezett terjedelmet, a harminckét sort. Néhányan virágnyelven hírt adtak a politikai helyzetről is. A gyerekek általában a felnőttek levelére rajzoltak valamit, vagy hozzáírtak néhány sort.

„Én küldtem neki rajzot, fényképet. Elmentünk a fényképészhöz, és akkor csinált rólunk fényképeket, és azokat elküldtük. Ma is megvannak, a hátukon rajta van a pecsét, hogy *ellenőrizve*. Sok ilyen van.” (MÉREI ZSUZSA)

„Azt tudom, hogy engem arra noszogatni kellett, hogy írjak, mert nem tudtam, hogy mit írjak. Mert végtére egy ilyen ritka kapcsolatnál most az ember mit írjon arra a levélre? Azért ráírtam, gondolom, az éppen akkori élményeimet. De olyan távolinak tűnt az apám.” (TÓTH MÁRTA)

„Anyám rendszeresen tájékoztatta aput virágnyelven, hogy milyen a légkör idekint. Tehát nemcsak arról, hogy mi hogyan élünk, hanem hogy a környezet milyen. Ez az aput érdekelte, és azt is tudom, hogy a levelezés is ilyen volt közöttük. Apu mesélte, hogy ott bent mennyire várták az anyu leveleit, és mindig kérdezték, hogy mit ír, mert a sorok között volt az üzenet.” (ZS. ÉVA)

A hozzátartozók mindig arra törekedtek, hogy a csomagokat az engedélyezett élelmiszerekből a megengedett súlyhatáron belül úgy állítsák össze, hogy minden belekerüljön, amit az elítélt kért. Ráadásaként igyekeztek beletenni egy-egy kedvelt csemegejét – ezzel is kifejezve szeretetüket. A bátrabbak alkalmanként – ügyesen elrejtve – a börtön szabályzatban tiltott dolgokat is becsempészték. A gyerekek számára a tiltások kijátszása kalandos, ugyanakkor félelmet keltő élmény volt.

„Tudtam róla, hogy most éppen csomagot lehet küldeni, és akkor az anyu olyan dolgokat is vett, amiket különben nem. Mondjuk szalámit, meg nem tudom, mit, amit nehéz volt beszerezni, nem nagyon lehetett kapni, meg olyan drágább dolgok is voltak.” (LITVÁN KATALIN)

„Hogyha én például csokoládét kaptam, akkor rögtön az volt, hogy ehhez nem nyúlok hozzá, félretesszük édesapának, mert időszakonként csomagot is lehetett küldeni a börtönbe.” (LUKÁCH KRISZTINA)

„Emlékszem, egyszer nagyanyám sütött valami gyümölcskenyeret diódákkal. Rádiót csináltak a börtönben, és a nagyanyámnak kellett a gyümölcskenyérbe belesütni a kis diódákat. Én frászt kaptam akkor is. Kalandos is volt, de féltem is, hogy baj lesz belőle. Én nagyon félős voltam. Aminek az egyik magya-

rázata az lehet, hogy egy nagyon kicsi hibáért csak úgy elviszik az embert hosszú évekre. Ha most itt elcsípi a diódákat, akkor meg is ölik.” (MÉREI ZSUZSA)

Azok az elítéltek, akik a börtönben dolgozhattak, keresetük egy részével szabadon rendelkeztek. Így néhányan időnként támogatni tudták a családot.

„A bentről kijövő csomag ajándékszerű volt. Karácsonyra például mindig könyveket kaptunk. Én a *Grimm legszebb meséit* kaptam. Anyám az *Operakalauzt*, a *Hangversenykalauzt* és a *Varázshegyet*. A bátyám kapta Hermann Ottó *A madarak hasznáról és káráról* című könyvét, a nővérem pedig az *Erdő, mező virágait*. Nemcsak ezeket, természetesen, csak ezekre emlékszem jobban. Bent apám dolgozott, cipészkedett, ott tanulta meg ezt a szakmát, és ezért kaptak is valamit. Nem sokat, de valami pénzt kaptak. És azt tudom, hogy anyám vagy egy látogatás alkalmával, vagy egy levélben kérte, hogy ne csomagot, hanem inkább az árát küldje el. Aztán apám küldött pénzt is. Száz forintokról van itt szó, bár az nem volt rossz pénz végül is abban az időben.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

A beszélők a személyes találkozás fontos, ritka alkalmai voltak. A készülődések, az utazások során pedig magától adódott a lehetőség az emlékek felidézésére. Az anyák többsége nem mérlegelt, természetesnek tartotta, hogy magával vigye a gyerekeit is. Másoknál hosszas tépelődés előzhette meg a döntést. Ezekről a vívódásokról nincsenek információink, viszont a végeredmény magyarázatáról igen. Akik nem akarták, hogy a gyerekek találkozzanak a fogdában vagy a börtönben lévő apával, azzal érveltek, hogy ez túlságosan felkavaró lenne a számukra. Úgy gondolták, könnyebben viselik el az apa távollétét, ha nem szereznek személyes élményeket fogva tartásának körülményeiről. Néhány esetben az anya azt mondta gyermekének, hogy kicsi még, nem kaphat látogatási engedélyt. Lehetséges, hogy egyes helyeken valóban voltak ilyen korlátozások, de tény, hogy három-négy éves gyerekek is voltak beszélőn.

„Anyám megmutatta nekünk apám leveleit. Mindig ment beszélőre, és akkor elmondta, hogy mi van vele. Ő nem akart bevinni a börtönbe, egyébként nem is engedtek be bennünket.

Nem is lett volna értelme. A mai eszemmel már tudom, ha ilyen helyzetbe kerülnék, én se vinném be a gyerekeket. Erre nincs szüksége. Ha azt akarnám, hogy a gyerek összetörjön lelkileg amiatt, hogy milyen helyzetben van az apja, akkor bevinném, de ha nem ezt akarnám, hanem a túlélést erősíteni benne, azt, hogy egyszer vége lesz az egésznek, akkor én is így döntenék.”
(MOLNÁR TIBOR)

A visszaemlékezések tanúsága szerint a személyes élmények hiánya általában nem könnyítette meg a gyerekek helyzetét; közvetlen tapasztalatok nélkül csak a képzeletükre hagyatkozhattak. Fantáziájukban a börtön érthető módon szörnyű és ijesztő helyként élt.

„Volt nekünk egy családi albumunk, és abból kiszedegettem az ő fényképét, és mindig ott volt az íróasztalomon, vagy éppen azon az asztalon, ahol tanultam. De elképzelésem a börtönről csak az volt, hogy ott milyen borzalmas körülmények lehetnek.”
(FÖLDEVÁRI MAGDOLNA)

Akik a közös látogatás mellett döntöttek, fontosnak tartották, hogy a gyerekek láthassák az apjukat, még akkor is, ha a találkozás várhatóan megrendítő lesz. Döntésükben fontos szerepet játszott, hogy meg akarták mutatni a férjüknek: a család együtt van, a gyerekek egészségesek. Bizonyára abban is bíztak, hogy ezek a találkozások segítik az elítéltet a börtönévek elviselésében. Az egyik kislányt az apa külön kérésére vitték el az utolsó beszélőre, hogy legyen fogalma a börtönről. Mivel a gyerek csak néhány hónapos volt a letartóztatáskor, ez az első találkozás, amelyre emlékszik.

„Csak az a kép maradt meg bennem, hogy egy rács mögött sok csíkos ruhás ember áll, és az egyikőjükkel mint az édesapámmal beszélgettünk. De hogy mit beszélgettünk, arra nem emlékszem, csak a kép maradt meg bennem.” (LUKÁCH KRISZTINA)

Volt, amikor az anya egyedül ment a beszélőre, vagy a családtagok közül mindig más kísérte el, néha pedig a nagyobbak önállóan látogatták meg apjukat. Az emlékek közös motívuma a beszélőt megelőző izgatottság, a várakozással együtt járó szorongás. Többen attól tartottak, hogy a hosszú távollét miatt nem ismerik majd meg az apjukat.

„Sokan voltunk egy nagy teremben, többnyire asszonyok voltak ott. Hosszú padokon ültünk. Borzalmas hosszú ideig vártunk. Nyolc órára mentünk, és délben olvasta egy hivatásos valaki a névsort. Tíz-húsz fős csoportokat csináltak, és átvezettek bennünket egy hosszú terembe. A terem hosszában, középen el volt választva egy méter magas pulttal, és a mennyezetig sűrű dróthálóval elzárva a szoba egyik fele a másiktól. Meghatározott sorrendben kellett bemenni, és a kijelölt fahnál megállni. Amikor mindenki elhelyezkedett, a drótháló másik oldalán, a terem sarkából bejöttek a rabok ugyanolyan sorrendben, mint ahogy mi elhelyezkedtünk. Megálltak szépen, csináltak egy jobbra átöt. Amikor bejöttek, apámról rögtön tudtam, hogy ő az. A várakozás alatt, meg egyáltalán, hogy szóba került, hogy megyünk látogatni, nem tudtam, hogy kivel kell majd találkozni. Nem úgy értem, hogy az apámmal vagy valaki mással, hanem hogy hogyan néz ki: alacsony, magas, kopasz, szőke, barna? Nem emlékeztem rá, fogalmam sem volt. Arra nagyon jól emlékszem, hogy a hosszú várakozás alatt a váróteremben is többször arra gondoltam, hogy vajon hogy néz ki. Amikor belépett, abban a pillanatban már tudtam, hogy a sok rab közül melyik az én apám. Nyilván visszajött valami kép a múltból. Megmozgatta az ember lelkét. Olyan szorongásszerű valami volt. Apám állandóan mosolygott és kérdeztetett. Néhány perc volt csupán az egész.”

(FENYŐFALVI GYÖRGY)

Az utazás gyakran hosszú órákat vett igénybe, de a börtön felé tartó járműveken oldódott a feszültség, hiszen ezeken nagyrészt hasonló sorsú emberek utaztak együtt. Ekkor a többiektől olyasmit is megtudhattak, amit otthon többnyire nem mondtak el nekik. Itt végre mindenki arról beszélt, amire a gyerekek kíváncsiak voltak.

„Odajárni minden rémsége mellett szerettem. Arra emlékszem, hogy a Corvin Áruház előtt kellett várni az autóbust. Jöttek mások is, és akkor átéltem azt az érzést, hogy most megvan az a hely, ahová én tartozom. Ez nagyon furá volt. Nem azt éreztem, hogy ezek a nők engem nagyon szeretnek, nem abból eredt az érzés, hogy kedvesek lettek volna. Mindenki nagyon el volt foglalva, készült a saját beszélőjére, de ezek a nők mind a

börtönről beszéltek – ez nagyon fontos volt nekem –, és akkor én ott megtudhattam egy csomó mindent, amit otthon nem hallottam.” (MÉREI ZSUZSA)

Előfordult viszont az is – amikor többnyire a köztörvényes elítéltek hozzátartozóival együtt váraкоztak –, hogy a gyerekekben nem a közös sors tudata ébredt fel, hanem inkább szégyellték a helyzetet, és ez csak fokozta a szorongásukat.

„Örültem, hogy látom az apámat. Az az igazság, hogy szorongtam is mindig, amikor menni kellett. A másik az, hogy szégyelltem magam, mert ugye ott álltunk a börtönkapuban, és ott voltak a köztörvényesek hozzátartozói, akik szintén vártak, hogy bemehessenek, és én úgy szégyelltem, hogy ott vagyok velük. Nem tudom megmondani, miért. És szorongtam, hogy mi van apámmal, de örültem is neki, hogy elmehettünk.” (VAMOS IDA)

A várva várt találkozás örömét sok minden beárnyékolta: a hosszú várakozás, a szigorú, gyakran gorombán viselkedő börtönőrök, a látogatókat az elítéltektől elválasztó sűrű drótháló, és az, hogy még megérinteniük is tilos volt egymást.

„Hajnalban felkeltünk, alig tudtunk kikászálódni, borzasztóan álmosak voltunk. Macskaköves úton mentünk végig a börtönhöz. Akkor végre odaengedtek bennünket, ott több síró emberrel találkoztunk. Mikor megjelent apu a rács mögött, először borzasztó volt látni. Meg se lehetett őt érinteni, még úgy se, hogy az ujjadat benyújtod a rácson. Mint egy csirkeháló, olyan volt. Ott volt apu rabruhában, fegyelmezetten, két őrnek a kíséretében, akik mindent figyeltek, hallottak, az ember legfeljebb a szemével, egy szemöldökfelhúzással próbálta a másikkal megértetni azt, amit nem lehet elmondani, vagy amit nem mondhattál el.” (RIMÁN SAROLTA)

„Az is mint egy fénykép rögzült, és ami a legérdekesebb és a legmélyebben bevésődött – az már a beszélőn –, a sűrű rács, amely mögött apám ott van, és én ezt akkor tudtam, hogy ő az édesapám, ezzel tisztában voltam. Akkor még ahhoz túl kicsi voltam, hogy miérteket tegyek fel, elfogadtam a helyzetet, hogy ez így van. Mert születésem óta így van, hogy ő ott van valahol, ahol én most meglátom. Arra emlékszem, hogy valami pad volt a rács előtt, arra felállítottak, és akkor megkérdeztem az anyuká-

mat, hogy megengedi-e a bácsi, hogy megsimogassam a bajuszát. És akkor bólintott egyet nagy kegyesen a mellette álló smaszter. No és akkor a rácson keresztül – arra tisztán emlékszem – a bajuszát megsimogatom. Konkrétan ez az egy kép maradt fenn a börtönből.” (REGÉCZY-NAGY MÁRTA)

Csalódást okozott az is, hogy a beszélők nagyon rövidek voltak, és igazi beszélgetésre nem volt lehetőség, hiszen idegenek előtt, óriási hangzavarban kellett vagy kellett volna elmondani mindazt, amit a készülődés során elterveztek. A körülmények okozta zavart nehéz volt leküzdeni. Általában a szülők beszéltek egymással, a gyerekek csak néhány szót váltottak az apjukkal. A politikai helyzetről, a börtönviszonyokról tilos volt szót ejteni, de a metakommunikáció segítségével vagy a család saját virágnyelvén mégiscsak elmondhatták egymásnak a legfontosabbakat. Néhány gyerek félt a szabályok megszegésének következményeitől, de többségüket büszkeséggel töltötte el, hogy szüleik úgy mondták el egymásnak a tiltott dolgokat, hogy azokat a börtönőrök nem érthették meg.

„Aztán még arra emlékszem, Kőbányán volt, igen, hogy csörömpölünk ki oda a villamossal, és akkor általában mindig nagyon későn kerülünk sorra, és akkor ott nyüzsgünk abban a tömegben. Olyan feszült volt az egész. Legalábbis számomra, hogy most találkozok az apukámmal, és végtére is mit beszélgessek vele, miután már olyan régóta nem beszélgettünk, és csak ilyen ritkán találkozunk. Szóval azt hiszem, hogy számomra nem igazán volt jó. Mivel tudtam, hogy énnekem azért ott teljesítenem kellene, ugye, a szegény szülővel szemben, és tudtam, hogy én nem tudom teljesíteni, hogy olyan legyek, amilyennek lenni kéne ilyen helyzetben. Hogy éreztetni tudjam apámmal, hogy szeretem.” (TÓTH MÁRTA)

„Arra mindig készültünk, mindig nagyon készültünk, és mindig hiányérzettel jöttem el. Ez egy nagyon furcsa dolog. Szóval annyira készül az ember, annyira akar mindent mondani, és aztán akkor ott nem tudja. Valamiért nem tudja. És amikor eljön, akkor hiányérzete marad. Arra emlékszem, hogy anyu meg apu nagyon sok mindent megbeszéltek, hogy úgy mondjam, virágnyelven. Ők nagyon értették egymást.” (ZS. ÉVA)

Néha megtörtént, hogy a gyerek, bár őt is nyomasztották a körülmények, előbb találta fel magát a feszült helyzetben, mint a szülei, és a segítségükre sietett.

„Bementünk, ott megállítottak bennünket a drótrács előtt. A másik oldalon még nem volt semmi. És akkor tőlem balra, a túloldalon kinyílt egy ajtó. Egy őr vezetésével bejöttek a rabok, és sorban elmentek előttem. Ami a legjobban megrázott, hogy csíkos volt a ruhája. És a csíkos ruha, az a rossz embereknek a ruhája, az igazi raboknak. Az olyan nyílt jele volt annak, hogy azt csinálnak velük, amit akarnak. Ez rosszul esett. S akkor láttam rajta, hogy nem ismer meg. Én nagyon gyorsan rájöttem arra, hogy valamit kell csinálnom, hogy apám ne kerüljön bajba anyám előtt. Mert ismertem anyámat, tudtam, hogy meg fog haragudni, mert ő a gyerekeit hozta. Ez volt az ajándék, a produkció, ugye, meg akarta mutatni, hogy »amíg te bent vagy, addig én csinálom a dolgom, hogy tarts ki, én is kitarok, itt vannak a gyerekek«. És erre apám, amilyen elvakult egy férfi, ugye, mit figyelt, anyámat. Láttam anyámon, hogy kezdi észrevenni, és akkor én gyorsan elkezdtem beszélni. Mondtam neki, hogy én vágom ám a fát, most is vágtam egy olyan nagyot. Ezt azért mondtam, hogy ő észrevegye, hogy én ki vagyok. És ez jól sikerült, mert megértette, elfogadta a segítséget. És én elégedett voltam magammal, hogy elintéztem a dolgot.” (ORBÁN GYÖRGY)

Mivel közvetlen találkozásokra csak ritkán kerülhetett sor, az asszonyok igyekeztek külön alkalmakat is teremteni, hogy láthassák az elítéltet. Néhányan időnként a gyerekekkel együtt várakoztak a fogda, a börtön környékén, vagy bementek a bíróság épületébe, annak reményében, hogy legalább az ablakban, a folyosón lopva megpillanthatják őt.

„Van még egy nagyon szép emlékem. Szép? Annyiban szép, hogy láthattam apukát. A Gyűjtőfogház mögött volt egy bolgárkertész bácsi, akivel anyuka valami úton-módon megbeszélte, és minden vasárnap délután mi elmentünk oda, és a cella ablakában láttam apukát, és integettünk egymásnak.” (BALI MÁRIA)

„Miskolcon a Fazekason tartották előzetesben, oda jártunk le, és a kertből integettünk apunak. Ott az udvarról lehetett őt látni, de csak sziluettet, mert nem láttuk rendesen.” (RIMÁN SAROLTA)

Tiszelt Tanács Elnök Úr!

Két szomszédai kislány kéri, hogy hallgassa meg könyörgését. Édesapainkat - Lóka Pál, szül.: 1921-január 25-én Balatonfűzfőn - az 1956-os ellenforradalomban való részvételért halálra ítélték. Nem tudjuk, hogy mit követett el, csak annyit, hogy senki élete sem tapadt hozzá, és ezért bátorodunk megylemért könyörögni Apukáinknak. Nagyon nagyon kérjük a Tanács Elnök Úrat, hogy ha lehet legyünk egy kicsit boldogok, ha lehet legyen nekünk is szerető édesapaink, mint a többi gyermekeknek. Mi nem...

és könyörgünk, a
Elnök Úr, ne keljen
ilyen boldogtalan
Segítsen hozzá,
fiatalok lelkésznél
is élnem az élet

Tanács Elnök Urat, hogy könyörölgöm meg két
Édesapjánt aggódo' és félős gyermekek, kik remények
Édesapjuk életéért, bizalommal várják a Tanács
Elnök Ur döntését. Szerjük, hogy meggyelmükön meg
Édesapainknak, kit nagyon nagyon szeretünk és
mindig várunk haza. Ha elveszítjük, úgy érez-
zük, túl sem fogjuk élni ezt a nagy esapást.
Méggyeszter nagyon kérgük és könyörögünk a
Tanács Elnök Urnak, hogy hallgassa meg kit
fájó szívű kislányunk Édesapjuként való kö-
nyörgését. Minden reményünk és bizalmunk
a Tanács Elnök Urban van, és reméljük, hogy
segíteni fog rajtunk és Édesapainkon.

Sok szeretettel és soha el nem miúlsó hálával,
gondolunk a tisztelt Tanács Elnök Urra.

Kösz. Katalin és
Kösz. Ilonka.

KOMMUNIKÁCIÓ A CSALÁDBAN

A gyermek fejlődése szempontjából a család, a primer szocializáció tere a legfontosabb. Interjúalanyaink apjuk letartóztatásakor vagy kivégzésekor kiskorúak voltak, így a családnak döntő szerepe volt abban, hogy mit tudtak meg az apáról, a letartóztatásáról vagy a kivégzéséről, és magáról a forradalomról. Elsősorban itt kellett, illetve kellett volna választ kapniuk a – sokszor fel sem tett – kérdéseikre. Többek között arra, hogy mit tett az apjuk, miért ítélték el, miért különbözik családjuk a többiekétől, miért büntetik őket is, és hogy bűnös-e az apa, vagy ártatlan, sőt éppen hős.

A család feladata volt, illetve lett volna, hogy felkészítse a gyermeket arra, hogyan éljen egy olyan világban, amelynek hivatalos ideológiája szerint az apja ellenség, és az ő „bűne” miatt a család is megkülönböztetetté, megbélyegzetté vált, hátrányos helyzetbe került. A családtól függött az is, hogy a gyermek hogyan tudta feldolgozni az őt ért traumát, és miként oldotta meg a korszak mindennapjait átszövő kettős kommunikációból adódó problémákat. Eseteinkben különösen igaz, hogy az elsődleges és egyben a legfontosabb információforrás a gyermek számára az anya volt, vagy az a nagyszülő, esetleg más rokon, aki nevelte. Elsősorban az ő hatásukon keresztül ment végbe a valóság interiorizálása, ők jelentették az első szignifikáns másikat. Mindannyian arra törekedtek, hogy a családi élet a korábbi hagyományoknak és gyakorlatnak megfelelően folyjék tovább. Ennek sikere elsősorban az anya személyiségétől, a családi értékrend stabilitásától és konvertálható tartalékaiktól függött. Az anyák akkori ösztönös vagy tudatos stratégiaválasztása nagymértékben meghatározta a gyermekek további életét.

Kutatásunk során a kommunikációs stratégia három különböző típusa körvonalazódott. Ezek nem tisztán létező változatok, és idővel egy-egy családon belül is módosulhattak. Találkoztunk olyan esettel is, ahol az anya idősebb gyereket beavatta a történetekbe, a kisebbet viszont nem, őt már igyekezett megóvni ettől a fájdalmas tudástól.

„OTTHON NYÍLTAN BESZÉLTÜNK”

Azokban a családokban, ahol az őszinte, nyílt kommunikáció stratégiáját követték, a gyerekeket – életkoruknak, tapasztalati és fogalmi szintjüknek megfelelően – mindenbe beavatták. Nyíltan beszéltek előtte az apáról, ötvenhatos tevékenységéről, illetve a következményekről. Ezek az anyák tudták – vagy ösztönösen érezték –, hogyha nem ők tárják fel gyermekeik előtt a valóságot, akkor az mindenképpen torzítva jut el hozzájuk, és ez majd zavarokat okoz személyiségfejlődésükben. Ha nem is fogalmazódott meg ilyen nyilvánvalóan, szándékuk minden bizonnyal ez volt. Ők tehát bevonták gyermeküket a mindennapi problémák intézésébe, súlyt helyeztek arra, hogy már a letartóztatástól kezdve mindent közös családi ügyként kezeljenek. Mindvégig fontosnak tartották, hogy gyermekeik kapcsolatban maradjanak az apjukkal, illetve ébren tartsák az emléket. Ha lehetett, elvitték őket a tárgyalásokra, a beszélőkre, együtt állították össze a csomagokat, közösen írták a leveleket. Így a gyerekek azonnal értesültek az ítéletről, konkrét élményeik voltak a börtönről, a rácsról, a börtönőrökről, és az apa, ha testi valóságában nem is, szellemiségében továbbra is jelen volt a családban.

„Átjártunk vasárnaponként az apai nagymamához ebédelni, és ott a nagy megterített apámnak is. Mindig egy terítéssel több volt – szóval ilyen furcsa módon ő is mindig jelen volt.” (GÖNCZ KINGA)

„Az apuról mindig úgy volt szó, hogy mindig fontos volt, mindig érzem, hogy szeretik egymást, hogy az anyu mindent megtesz, hogy neki minél többet tudjon segíteni. Szóval jelen volt az életünkben, levelek, beszélők, csomagok, hírek, hogy itt van, ott van. Tehát mindig fontos volt, nem volt kiiktatva a családból.” (LITVÁN KATALIN)

Ha a gyerek már nagyobb volt, tehát voltak személyes élményei, közvetlen emlékei az apjáról, a forradalomról, a letartóztatásról, akkor az anya kezdetől fogva megosztotta vele gondjait, a családtagok közösen élték át és próbálták feldolgozni a nehéz helyzetet.

„Édesanya bennünket már a kezdet kezdetén sem óvott – hogy úgy mondjam – ezeknek az eseményeknek az ismeretétől. Egy pillanatig sem volt titok, hogy édesapa hol, mit csinált, mi van vele, és hogy forradalom volt. Amikor édesanya megtudta, hogy ők meghaltak, rögtön mi is megtudtuk.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

Ha a gyerek kisebb volt, és nem élte át az apa villámcsapás-szerű eltűnését, hanem már nélküle eszmélt, az anyának utólag kellett elmesélnie a történeteket. Ahogy cseperedett, mind többet tudott meg, és így fokozatosan állt össze benne a kép.

„Tudtam, hogy forradalom volt, anyám elmondta, hogy az apám hős volt, aki meghalt a magyar szabadságért – gondolom, így magyarázta anyám. És tudtam, hogy meghalt, azt is tudtam, hogy az oroszok tehetnek róla, de nem úgy, hogy az oroszok ölték meg, hanem azért, mert az oroszok itt vannak, és nekünk ez nem jó, mert nem vagyunk szabadok. Szóval megmondták. De semmi konkrétumot, se kivégzés, semmi – meghalt a szabadságért, és hős volt. Később ez változott. Akkor volt szó arról, hogy börtönben ült, és hogy megölték. Nem is tudtam. Ez a kettő nem kapcsolódott össze. És az, hogy megölték, akkor változott kivégeztékre.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Egy pillanatig sem linkeltek előttem. Nálunk nem volt az az elfojtás, amit a családok nagy részénél tapasztaltam. Nálunk otthon nyíltan beszéltünk, ugyanúgy, ahogy ma már mindenki.” (ZSÁMBOKI PÉTER)

Azok az anyák választották az őszinte, nyílt kommunikáció stratégiáját, akik ismerték és tudatosan vállalták férjük forradalmi ténykedését, illetve azonosultak vele, és így a későbbiek folyamán is az apa emlékének, elismerésének folyamatos ében tartásával biztosították a gyermek számára az egyensúlyt önmagával és a világgal. Mindent megtettek, hogy gyermekük ismerje és megértse az apa sorsát. Nekik sikerült úgy megoldaniuk ezt a nehéz, szinte megoldhatatlan feladatot, hogy gyermekük a

lehető legkisebb mértékben sérüljön. Megőrizték az apa és a forradalom emlékét, így ezekben a gyerekekben pozitív kép alakult ki mindkettőről. Ez a nyílt légkör a család minden tagját hozzásegítette a trauma feldolgozásához. Az otthon biztonsága védeltséget adott a külvilág esetleges támadásaival szemben is.

„Én otthon nem érzéltem olyat, hogy van felnőtt téma és van gyerek téma. Tehát egy asztal van, és ott ebédelünk vagy vacsorázunk hosszasan, és mindenki mond mindent. Nyilván a gyerekek a maguk dolgát mondják, de közben mindenhez hozzá lehet szólni. Tehát a szegénység meg a kiszolgáltatottság volt a mérleg egyik serpenyőjében, a másik oldalon pedig mindenféle érték. És ezt én így is éltem meg mindig. Azt tanultam meg ebből, hogy ezek az értékek nagyon életerősek lehetnek, hogyha helyzetbe hozzák őket. Nem szabad abbahagyni, csinálni kell, és a pénz, az nagyon hamar el tud fogyni, az önmagában nem jelent túl sokat. Pillanatnyi helyzetet jelent, de nem feltétlenül hosszú távon érvényes előnyt. Nyilván ezt kellett mondják, vagy ezt kellett sugallják, ha azt akarták, hogy életben maradjunk.”

(ORBÁN GYÖRGY)

„Édesapa úgy szerepelt a mi életünkben, mintha ott lenne, mintha élne. Nem volt ő tabu, azért mert mi kicsik vagyunk, meg gyerekek. Olyan szinten volt velünk, hogy anyánk mindig ilyeneket mondott, hogy apáttal álmodtam, kértem, hogy járjon közben értünk, adjon tanácsot. Ez állandó téma volt a családban, úgy, hogy ez megtörtént, ez tragédia, de mégsem éltük meg tragédiaként. Ebben a legnagyobb része a nyíltságnak volt, hogy erről mindig beszéltünk. Mivel soha semmi nem volt titok, nem történt olyan soha, hogy ez eddig titok volt, most meg kiderült az igazság, és akkor azt megdöbbenve vette az ember tudomásul.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

A közös érzelmi teherviselés azt erősítette, hogy érdemes küzdeni, és ha együtt ki tudnak tartani az elítélt mellett, akkor ez azt is jelenti, hogy ők legyőzhetetlenek.

„Márianosztra felé a buszon az asszonyok között az volt az egyik fő motívum, hogy ki az, aki nem jött, és ő már a múltkor se volt, akkor ez azt jelenti, hogy már nem is fog jönni. És bizony volt olyan, hogy fogytak el az asszonyok. Az biztos, hogy

nekik – és gondolom anyámnak is – ez nagyon fontos motívum lehetett, mert ezt én is észrevettem. És most belegondolva a helyzetükbe, nyilván benne volt, ki meddig bírja, meddig van kitartás. A másik ilyen visszatérő motívum, hogy milyen gazdasági állapotban van a család. Tehát hogy az asszonyok mennyire képesek megtartani a családot addig, amíg az ember benn van a börtönben. Megértettem, hogy itt erre megy a játék, hogy a családok kint meddig bírják ki együtt, egységben. És akik kibírják, azok folytatják majd az életet a gyerekekben, akik nem bírják, és széthullanak, ott *ők* győztek. A front valahol itt áll – ezt én így értettem akkor.” (ORBÁN GYÖRGY)

Kik tudták kialakítani ezt a stratégiát, mit tudunk ezekről az anyákról? A fővárosban vagy nagyvárosokban éltek. Felső vagy középfokú iskolát végeztek, és ha foglalkozásukat tekintve mindannyian nem is sorolhatók az értelmiségiek közé, attitűdjük, mentalitásuk tekintetében igen. Náluk a családi légkör a forradalom előtt is nyílt volt. Nekik volt leginkább olyan kommunikációs készségük, pszichikai képességük, kulturális és kapcsolati háttérük, amelyre ebben a helyzetben kiváltképp szükség volt, és náluk tudatosabban lendültek mozgásba a túlélési mechanizmusok is. Az apák már a forradalom előtt is környezetük informális elitjéhez tartoztak, így 1956-ban saját tekintélyük jogán kerültek politikai pozícióba, forradalmi szerepvállalásuk tudatos volt. Például az apa valamelyik forradalmi szervezet tagjaként a rend fenntartásában vagy a helyi túlkapások megakadályozásában, a békéltetésben vett részt. Tevékenységéről nemcsak a család, hanem a tágabb környezet is pozitív képet őrzött, így ha csak hallgatólagosan is, de támogatták az elítélt családját, és ezáltal ők nem maradtak egyedül az emlékekkel, a tragédiával. Jobb társadalmi beágyazottságuk révén nagyobb esélyük volt mind családi, mind baráti segítségre, erkölcsi támogatásra, környezetükben erősebb és szervezettebb volt a szolidaritás. Ennek az erős védőhálónak köszönhetően esetükben a családon belüli és kívüli világ hatásai erősítették egymást; a közvetlen környezet nem kérdőjelezte meg a családi értékeket.

„HA VALAMI TABU, AKKOR AZT AZ EMBEREK LASSAN ELTETEMTIK”

Azok az anyák, akik a tabusító kommunikációs stratégiát követék, eleinte nem avatták be gyermeküket, de sohasem hazudtak neki. Többen évekig reménykedtek abban, hogy férjüket mégsem végezték ki, ezért gyermeküknek is azt mondták, hogy az apja egyszer hazatér. Később megmondták, hogy börtönben van, vagy meghalt, majd azt is, hogy kivégezték. Ám az okokról, az ezekkel kapcsolatos érzéseikről, kételyeikről és a várható következményekről képtelenek voltak beszélgetni a gyermekükkel. Mindez tabu volt. Így sem a személyes sors, sem a forradalom eseményei, értékelése nem vált a családi kommunikáció részévé. Távol tartották, óvták a gyerekeket az események megismerésétől, így ők csak fantáziálhattak mindarról, amiről a nyíltan kommunikáló családokban a gyerekeknek személyes tapasztalataik voltak. Az anyák – az információhiány, illetve a félelem következtében – maguk sem értették a történeteket, így nem tudtak megnyugtató választ adni a gyerekben felmerülő, kimondott vagy kimondatlan kérdésekre. Tényekre szorítózkodó, rövid válaszokkal állták útját a további kérdéseknek. Magatartásukkal is azt sugallták, hogy megoldhatatlan, kiszolgáltatott helyzetükről csak hallgatni lehet. Ezek a gyerekek magukra maradtak a teherrel, nem kaptak segítséget sem a trauma feldolgozásához, sem ahhoz, hogy miként védekezhetnek a hátrányos megkülönböztetéssel szemben.

„Eleinte mondogatták, hogy majd hazajön. És ahogy múltak az évek, én csak nyaggatóztam, hogy mi van apuval, hol van, mikor jön már haza. És akkor valahogy kiderült, hogy meghalt, majd később azt is megmondták, hogy kivégezték. De se a Mutter, se a nagymutter nem tudott igazából mindent, legalábbis pontos történéseket nem tudtak, hogy valójában hogyan vannak a dolgok, meg mint történetek. Feltételezem, hogy főként ezért nem mondtak el nekem mindent, mert ők sem értették. Ha összejött a család, akkor sem hangzott el olyan dolog 56-tal kapcsolatban, ami konkrétum, csak úgy a faternek az emléke jött elő, hogy milyen jó ember volt.” (BOSNYÁK ZSIGMOND)

„Édesanyám édesanyja sokat volt nálunk Esztergomban, hiszen anyukám idegileg instabil állapotban volt abban az idő-

ben. Amikor édesapámról beszélgettek, hallgatóztam, hiszen gyerek voltam, és az édesapám iránti szeretetem is kíváncsivá tett. Így jutott tudomásomra, hogy börtönben van. Anyukám sokszor feljött Pestre látogatásra édesapámhoz. Sokszor nem jutott be, csak kívülről próbálta meglesni, hátha meglátja valamelyik börtönablakban. Soha nem mondott semmit, soha. Az utolsó percig annyira bízott, annyira hitt. Nagyon szerette, és tudta, hogy ártatlan, tehát haza fog jönni. Így érezte, talán ezért is nem mondta el az igazságot előbb.” (MECSÉRI ILDIKÓ)

„Amikor elkezdtem konkrétan érdeklődni a dolgok iránt, akkor anyám csak azt közölte, hogy meghalt. Nem azt mondta, hogy kivégezték az apámat, hanem hogy meghalt. És akkor egy darabig be volt zárva az ajtó. Amikor megint érdekelni kezdett a dolog, akkor megint csak ilyen szavakkal válaszolt. Anyánknak mindig a család volt a legfontosabb, ő mindig félt attól, hogy bennünk valami megmozdul, és nehogy részt vegyünk valamilyen megmozdulásban vagy tömeges dologban. Mindig mondta, hogy most lenne ennyi éves, és akkor el volt szomorodva, elpityeredett, visszament, lefeküdt aludni. Számomra csak mostanában derült ki pontosan, hogy mi történt.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

Ez a stratégia nincs közvetlen összefüggésben sem a szülők foglalkozásával, sem a lakóhely típusával. Falusi lakostól fővárosiig, mezőgazdasági munkástól értelmiségiig szinte minden társadalmi helyzetű anya élt vele, bár többségükben szakképzetlen munkások voltak. Ha az apák ötvenhatos tevékenységét nézzük, szintén széles a paletta. Volt közöttük, aki politikai vezető vagy békéltető szerepet vállalt, volt, aki fegyveres akcióban vett részt, és volt, akit népítéletben való részvétel vádjával ítélték el. Ezek az anyák nem voltak elég erősek, így a megváltozott helyzetben összeroppantak. Ők vagy nem ismerték férjük forradalmi tevékenységét, vagy ha igen, akkor nem tudtak vele azonosulni. Többnyire ezek az asszonyok is kiálltak letartóztatott házastársuk mellett – elsősorban a férj iránti házastársi kötelességből, szeretetből –, ám sorsukat nem tudták emelt fővel vállalni. A félelem, a család jövőjéért érzett aggodalom mindennél erősebbnek bizonyult. Megkeseredetten, szorongások közepette, csendes beletörődéssel éltek. Bár ők is részesültek környezetük támogatá-

sában, ami elsősorban a mindennapi, természetbeni segítséget jelentette, de ez alig oldotta kiszolgáltatottságukat. A tabuk közt felnőtt gyerekek bizonytalanná váltak mind a történelmi esemény, mind az apa forradalom alatti szerepének megítélésében, tettének értékelésében, és védtelenné a külvilág negatív hatásaival szemben.

„Édesanyám annyira megalázkodó volt, hogy mindent megtett, csak hogy ott maradhasson a munkahelyén. Benne benne maradt végig a hála azért, hogy ő egyáltalán élhet, létezhet, életben maradt, taníthat.” (GULYÁS ANIKÓ)

„Nekem megmondták, hogy aput kivégezték, de azt senki sem tudta, hogy miért. Nem emlékszem rá, hogy beszéltünk volna róla. Én arra emlékszem, az járta, hogy kivitték a Szovjetunióba egy bányába. De inkább úgy volt, hogy ne beszéljünk róla, nehogy bántsanak, hiszen abban a rendszerben ez bűn, és nehogy bajunk legyen belőle.” (BATONAI MARGIT)

„Anyuval ez a téma tabu volt, vele a múlttól nem lehetett beszélni, szóba sem hozhattuk. Ő talán a mai napig is fél. Körülöttem mindenki forradalomnak tartotta, de mindenki hallgatott, nem beszélt. Ha valami tabu, akkor azt az emberek nem emlegetik, hanem lassan eltemetik.” (KÓSA KATALIN)

„MIÉRT TITKOLTA EL?”

Az eltitkoló kommunikációs stratégiát választó anyák gyermekük előtt igyekeztek minél tovább titokban tartani a letartóztatást és az ítéletet. Az apa távollétét külföldi munkavállalással indokolták, illetve a halálnemet természetessé szelídítették. Vagy azért, mert képtelenek voltak beszélni a történelekről, vagy így kívánták megóvni a gyerekeket a tragédia súlyától. A gyerekek azonban a megváltozott légkörből, egy-egy elejtett szóból megsejtettek valamit, és faggatózni kezdtek, ám az anya gyakran még ekkor sem merte felfedni az igazságot. Volt, aki nem is a családtagoktól tudta meg, hogy mi történt valójában. Ha ráébredtek arra, hogy a hozzájuk legközelebb állók hazudtak nekik, biztonságérzetük alapja, a szülőbe vetett feltétlen bizalmuk rendült meg. Lelki terheiket csak tovább növelte, ha miután fény derült a titokra, az nem vált a mindennapi kommunikáció

részévé, hanem a későbbiekben tabuként kezelte a család. Ezek a gyerekek voltak minden vonatkozásban a legkiszolgáltatottabb helyzetben.

„Nálunk ez úgy ment, hogy nincs itthon, nincs itthon, kész. Ez egy olyan téma volt, amit kerültünk. Hideg volt. A zoknit már a paplan alatt húztuk le, villanyoltásra készültünk. A bátyám megkérdezte: mikor fog hazajönni apu? Anyám annyit mondott, hogy nektek már nincs apátok. Villanyoltás, csönd. Szóval innen tudtam meg, hogy nincs. A kivégzés tényét még mindig nem tudtam. Akkor aztán volt egy mese, hogy apu a börtönben segédkezett, felment a radiátorért a nem tudom hányadik emeletre, nagyon kimelegedett, hideg vizet ivott, tüdőgyulladást kapott, és meghalt.” (ZS. PÁL)

„Anyánkból semmit nem tudtunk kiszedni. Én évekig azt tudtam, hogy külföldre disszidált, és majd hazajön. Tehát én teljes tudatlanságban voltam. Hatodik-hetedik osztályos koromig én mindig vártam, hogy egyszer majd hazajön. Mert volt más is, aki disszidált, jól van, nem lehet hazajönni, de levelet küld vagy csomagot. És nagyon sokszor úgy vártam. Akkor aztán egyszer később a bátyám mondta, hogy nem úgy van az. Nem is tudom, hogy miről beszélgettünk, és akkor mondtam, hogy hallottam, hogy jönnek haza, akik disszidáltak, vagy írnak levelet. Azt mondja, hogy ne várjam, mert nem is él. Valahogy így. A börtönben halt meg, de hogy kivégezték, ezt így nem mondta a bátyám se. Az igazat egész későn tudtuk meg. Talán még most se tudunk eleget a részletekről.” (FÖLDESI KATALIN)

„Mindezt anyánk megpróbálta egészen addig kerülni, amíg ténylegesen rá nem kérdeztünk a dologra. Nagyon nehéz, fájó pontja volt ez. Valahogy megpróbált minket ettől az érzéstől megóvni. Amikor megkérdeztem, hogy miért titkolta el előlünk, azt válaszolta, azért, mert úgy érezte, nem vagyunk elég érettek ahhoz, hogy ezt megértsük. Ezzel mi túl is tárgyaltuk az ügyet.” (ZS. FERENC)

Az eltitkolást választók körében a családtagok sem a forradalom idején, sem később nem tudták vagy nem értették, mit csinált az apa, valójában miért ítélték el. Teljesen értetlenül álltak a tragikus események előtt. Az asszonyok többsége nem

azonosult a férjével, néhány közülük meg is tagadta, szégyellte a házastársát, illetve annak tetteit. Ők gyerekeikkel együtt teljesen védtelenné váltak a külvilággal szemben, életüket évtizedeken keresztül a félelem határozta meg. Az eltitkoló kommunikációt követő családokban felnőtt gyerekek apa- és forradalomképe állt a legközelebb a Kádár-rendszer hivatalos álláspontjához.

Az eltitkolást választó családok lakóhelye és az apa foglalkozása az előző csoporthoz hasonló szóródást mutat, azzal a különbséggel, hogy köztük alig találtunk értelmiségi apát. Ötvenhatos tevékenységük alapján sem lehet egyértelműen tipizálni őket, de az előzőektől eltérően többségük nem tudatosan és átgondoltan vállalt szerepet a forradalomban, hanem inkább azt mondhatjuk róluk, hogy véletlenül sodródtak az eseményekbe. Többnyire ezeknek a családoknak volt a legalacsonyabb a kulturális szintjük. Az anyákról elmondható, hogy általában alacsony iskolai végzettségűek voltak, és a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyük is ezt tükrözte.

Feltételezzük, hogy egy-két különleges esetben az asszonyok hallgatásának, titkolózásának más okai voltak. Férjük az 1945 utáni nagy társadalmi változások során került vezető pozícióba, a rendszer elkötelezett híve lett, és csak a forradalom alatt változtatta meg nézeteit. Ezek az asszonyok már a gyors, felfelé ívelő mobilitásból adódó konfliktusokkal sem tudtak megbirkózni, így számukra a férjük tényleges vagy látszólagos szembefordulása addigi meggyőződésével súlyos problémákat okozott. Nem értették, hogy mi történt 1956-ban, nem látták át a tágabb összefüggéseket, az eseményeket csupán a személyes tragédia szintjén értelmezték. Ha pedig korábbi barátai is a megtorlók között voltak – miként az gyakran előfordult –, bizonytalanságuk csak fokozódott.

„Nem magyarzták meg. Én az egész 56-ot szinte az utolsó pillanatban tudtam meg, sajnos nem a szüleimtől, hanem másoktól. Hogy hol van édesapa, arról azt mondták, hogy most egy kis ideig nem jöhet haza, külföldön van. Ebben a tudatban éltem utána, és amikor az iskolában megtudtam, hogy édesapám börtönben van, akkor borzasztó zilált idegállapotban mentem haza. Még akkor is azt mondták nekem, hogy nem börtönben van,

hanem külföldön. Rá nemsokára az udvarból az egyik kislány mondta nekem, hogy mit hazudok összevissza, hogy apám külföldön van, amikor börtönben van. Ezután otthon követeltem, hogy mondják meg, hogy mi van édesapámmal. Szegény édesanyám azt sem tudta, hogyan kezdje el. Próbálta megmagyarázni nekem, hogy édesapám milyen fontos beosztásban dolgozott. De akkor fogalmam se volt arról, hogy ki az a Rákosi Mátyás, meg a Kádár, meg amit mondtak. Hát, a maga módján egy nyolcéves gyereknek próbálta ő megmagyarázni. Végül is megnyugtattott azzal, hogy higgyem el, hogy édesapám ártatlan. De gyerekfejjel nem tudtam fölfogni, hogy ha valaki ártatlan, akkor miért kell börtönben ülnie. Miért ítélték el? Ők engem akartak kímélni, de így borzasztó volt, hogy nem tőlük tudtam meg, és nekik is borzasztó volt, hogy magyarázkodni kellett.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

Leginkább a kivégzettek özvegyei követték az eltitkoló stratégiát, hiszen a kivégzéssel végérvényessé vált a családfő elvesztése. Nem volt kinek csomagot küldeni, nem volt kihez beszélőre járni, nem volt kinek levelet írni. Az özvegyek, ha egy ideig reménykedtek is abban, hogy hazatér a férjük, az új életforma kialakításában magukra maradtak. Gyermekük számára még az a lehetőség sem adatott meg, hogy a börtön után az apa segítsen nekik a trauma feloldásában, és élményei elmesélésével hozzásegítse őket a hivatalos értékeléssel ellentétes forradalomkép kialakításához.

Vizsgálatunk során túlnyomórészt olyanokkal találkoztunk, akik tabuk és titkok között nőttek fel. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek környezetében nem vagy csak keveset beszéltek az őket ért tragédiáról, és így ők azt nem is tudták hiánytalanul feldolgozni. A legtöbb helyen a későn feltáruló családi titkok közé tartozott mindaz, ami 1956-ban és azt követően történt. Néhány család még az emlékeiből is megpróbálta kitörölni a történeteket. Feltételezhető tehát, hogy a család kommunikációs zavarai felerősítették a gyerekeket ért szocializációs torzulásokat. A különböző szociális és kulturális helyzetű családok értékrendje, kommunikációs hagyományai is kétségtelenül mások voltak. Több családban a házastársak egymással, illetve a gyerekekkel

a forradalom előtt sem osztották meg a mindennapokon túlmutató gondokat, így a rájuk szakadt különleges élethelyzetben az elhallgatás szükségszerű következmény volt.

„NEM MERTEM KINYÍLNI”

A tabusító és az eltitkoló stratégia választását elősegítette az információhiány, a félelem és a bizonytalanság. A forradalom napjaiban többnyire informális csatornákon terjedtek a hírek. A családtagok számára a szokásostól eltérő életritusból következően kevés alkalom adódott az események megbeszélésére, értékelésre. A forradalom leverését követő letartóztatások tovább növelték a bizonytalanságot. A bírósági eljárások többnyire zárt tárgyalótermekben zajlottak. A megtorlást elszenvedők többsége légüres térbe került, így ők önmagukban sem tudták feldolgozni a tragédiát, és környezetüknek sem voltak olyan anyagi és erkölcsi tartalékai, hogy támogatni tudták volna őket. Sokaktól elfordultak korábbi ismerősei, barátai, és közülük néhányan a vád tanújának szerepét is vállalták. Ez még tovább növelte a bizalmatlanságot és a fenyegetettség érzését.

„Hiányzott az apánk, de hogy mi is történt, hogy mivel vádolták, miért kellett meghalnia, nem tudtuk. Pedig anyám ott volt a tárgyalásokon, de például a halálos ítéletet nem tudta. Apám nem mondhatta meg még az utolsó beszélőn sem, hogy kivégzik, csak utalt rá. Nem értettük a dolgot, még anyám sem. Eltelt jó pár év, míg valahogy megértettem, hogy mi volt ez az egész, és miért kell nekünk ennyit dolgozni. Eltelt egypár év, mire lelkiileg meg idegileg ő is egy kicsit rendbe jött. Addig hagytuk ezt a témát. Utána is, amikor összejött a család, nem beszéltünk a dologról, csak néha hiányoltuk apánkat.” (PEKÓ ERZSÉBET)

A megtorlás a társadalom egészéből, de különösen az elítéltek családtagjaiból előhívta az elmúlt évtizedekben megtapasztalt, nemzedékről nemzedékre átörökített kollektív félelmet is. Szinte minden családban találtunk egy-egy hadifoglyot, munkaszolgálatost vagy olyan valakit, akit politikai okokból bocsátottak el a munkahelyéről, osztályidegennek minősítettek, bebörtönöztek, elvették a vagyonát. Több családtagnak már korábban is volt valamilyen politikai kon iktusa a hatalom képviselőivel.

A hozzátartozók félték a várható ítélettől, annak következményeitől, és attól, hogy őket is utolérheti a bosszú. Az anya bizalmatlan volt – többnyire joggal – a külvilággal szemben. Azért sem beszélt a gyermekének az apáról, nehogy ő elmondja valakinek, mivel abból további hátrányok származhatnak. Félt attól is, hogy a gyerek nem tudja majd feldolgozni apja bebörtönzését, kivégzését, úgy vélte, az elhallgatással megkímélheti a lelki összeomlástól.

„Gyerekkorunkban édesanya nem mesélt nekünk semmit se, soha nem beszélgettünk édesapáról. Édesanyát biztos kérdezték jobbról-balról, és ő úgy gondolta – legalábbis én most felnőtt fejjel így fogom fel –, jobb, ha nem mond nekünk semmit, mert akkor mi sem tudunk beszélni. Biztos, hogy mint gyerekeket felhasználhattak volna bennünket, és édesanya nagyon félt.”

(GULYÁS ANIKÓ)

„Abszolút tabu volt a téma, nem lehetett kiejteni a szánon. Erről nem szabad beszélni, mert akkor a családdal valami történik, hogyha eljár a szám. Az idegenektől pláne nem szabad kérdezni.” (FÖLDESI KATALIN)

Egy-egy félmondatból, elejtett szavakból valószínűsíthető, hogy néhány anya büntudatot, lelkiismeret-furdalást is érzett. Olykor azért, mert hitt a propagandának, vagy úgy vélte, valamilyen módon ő is hozzájárult a férje letartóztatásához.

„Valami olyan lehetett, hogy anyámat is kihallgatták. És ő valahogy nem jól beszélt, ellene beszélt az apámnak. Azt hiszem, anyám soha nem tudta ezt megemészteni. Persze ez is csak már utólag derült ki.” (FÖLDESI KATALIN)

Voltak, akik minden valós alap nélkül úgy érezték, magukra hagyták a férjüket, és önmagukat mint túlélőket tették felelőssé. Ez a reakció még kevésbé kiélezett helyzetekben is jellemző. Mivel a családtagok nem saját tudatos döntésük eredményeként kerültek ebbe a súlyos helyzetbe, néhányszor előfordult az is, hogy indulataikat nyíltan vagy titkon az elítélt ellen fordították, férjüket, illetve apjukat tették felelőssé mindazért, ami velük történt. Úgy érveltek, hogy egy családos ember elsősorban a családjáért felelős, a veszélyekkel járó politizálást pedig másokra kellene hagynia.

„Édesanya rettenetesen haragudhatott rá. Otthagyta őt azért mégiscsak, hiába. Mert azért ő mondogatta neki, hogy ne, ne, ennyire mélyen ne menjél bele.” (GULYÁS ANIKÓ)

Az interjúkban elhangzottak is igazolták azt a pszichológiai evidenciát, hogy a szülő egy családi traumáról olyan mértékben tud természetes módon beszélni a gyermekével, amilyen mértékben ő maga képes szembenézni saját helyzetével, érzéseivel, vagyis amilyen mértékben fel tudja dolgozni a csapást. És megerősítést nyert az a tapasztalat is, hogy a gyerekeket nem lehet az élettől elzárni, a valóság kegyetlenségétől megkímélni. Már az egészen kicsi gyermekek is fogékonyak a metakommunikációra, érzékelik a körülöttük lévők izgatottságát, félelmét, a szenvedés megnyilvánulásait, észreveszik, ha elhallgatnak, amikor ők megjelennek, a tágabb környezetből pedig amúgy is kivédhetetlenül beszűrődnek az információk. A biztonságérzet megingásához, majd elvesztéséhez hozzájárul a család státusának bizonytalansága, valamint az is, ha a gyerekek mások beszélgetésének kihallgatásából, „lopott” információk segítségével kényszerülnek eligazodni. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az egyén traumákkal szembeni természetes védekező mechanizmusai – a hárítás, az elhallgatás, az elfojtás – a megkérdozettek esetében is törvényszerűen működésbe léptek. A folyamatot csak erősítette a kötelezően érvényes társadalmi köztudat, hiszen a rendszer a hallgatást várta el. Az össznemzeti elhallgatás légkörében nehéz és veszélyes volt beszélni.

„Már később, amikor magam kezdtem kutatni a dolgok után, mindig csak falba ütköztem. Az emberek elzárkóztak, hangsúlyozták: »Jobb lesz, ha te is hallgatsz, semmit sem kérdezel, semmit sem keresel.« Nem mertem kinyílni, sohasem az igazi éneket mutattam, hiszen ez meg volt tiltva. Mindig bennem volt egy úgynevezett félsz. Amikor az ember erre van nevelve: »Ha lehet, ne beszélj az édesapádról, hiszen a név mindent elárul, és így is van elég bajod. Maradj te csak az a szürke kismadár, nem szabad neked felszállni, kibontakozni.« Az ember mindig tudni akarja az igazságot, szeretné felkutatni, mi igaz, és mi nem igaz, de soha nem mertem, mert mindig csak az volt, hogy »meg ne próbáld, addig jó, amíg nem kutatsz, és nem keresel.« Bárhová mentem,

mindig csak az volt a válasz: »Nem szabad, örülj, hogy vagy, és élsz!«” (MECSÉRI ILDIKÓ)

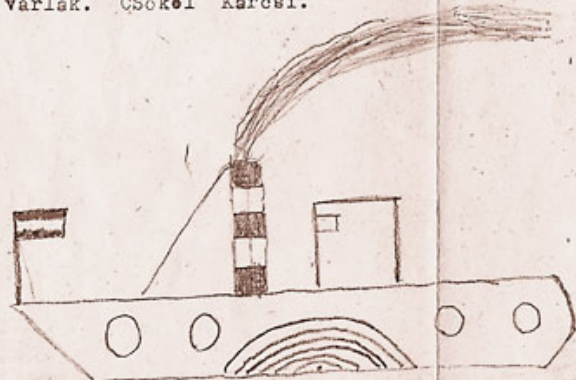
„Sokszor beszélgettünk apuról. Csak hát anyu mindig elsírta magát. Ezért inkább sokszor nem is beszélünk róla. Anyunak mindig fölkeveredtek az emlékei, és mindig rosszul esett neki. És féltünk, hiszen az nyomot hagy az emberben, ha bejön négy-öt fegyveres, és azt csinál velünk, amit akar.” (ANDI JÓZSEF)

„A nagynéném nekem nem mesélt róla semmit. Az az igazság, hogy nem is akartam neki fájdalmat okozni, meg saját magamnak se azzal, hogy erre rákérdezek. Úgy voltam vele, hogy se neki, se nekem nem jó, ha ezt a dolgot feszegetjük. Erősebb volt a másik iránti tapintat.” (MICSINAI MÁRTA)

Az ötvenhatosok gyermekei különleges helyzetükből adódóan kiváltképp rászorultak a család, a környezet támogatására, védelmére. Akkor tudtak eligazodni az ellenséges világ útvesztőiben, ha másságukkal nem maradtak egyedül, családjuk, környezetük képes volt segíteni nekik. Ha a családtagok őszinte, nyílt légkörben éltek, megosztották a terheket, a gyerek védetté vált a félelemmel és a kiszolgáltatottsággal szemben.

Nem a felejtés gyógyít, hanem az emlékezés.

Drága apu és ~~(pap)bulam meg Ági néni!~~ NAGYON jól érzem magam. Nagyon jól játszom. Szeptemberdek anyunak és Katinak. XXX Anyjáról van. Három négyest hoztam. Nagyon várlak. CSÓkel Karcsi.

ELLENŐRIZVE
8

Drága Apu! Képzeld, orvosotó vagyok! Amióta én vagyok a Mackó órs vezetője, azóta a mackók a legjobbak a két hatodik osztály orsei közül. Ez nagy szó, mert a V.é.-s órák jól működnek. A zongorázás most jól megy, de még jobban fog, mert Anyu kibérelt egy zongorát. Itz iskolában most a legtöbb hibátlan előzetem, oroszól pedig csak az e nyem lett ötös. Sokszor csókel: Kati.

(Elfejt) Elfelejtettem leírni, hogy mit kaptam szilvanapra:

Magyarnától: 1 pár nylonhansonyát

Karcsitól: 1 kezelfertett selyembendőt

Amutól: Sebők: Piramisok - hatotok panelházak

Galitól: Nagy dajó: Balogotó novellák, Móra: 4 apának 1 led

Denesektől: Mikó: Aki barany

Tekintetől (fiú!): 1 doboz London

J. Agitól: Ekkora csomagban két szelet csoki

Tölel: Aiptak Galon: A nagyfiú Kati

Esélt pullover, az már benne volt.

Építészeti történeti társ. intőle

APUKÁM
GYEREMÁR
HAZA
VÁRIAK
NÉGYENVAGYUNK:
MITKÜLÖSTMIKÜIÁSRA
ÉS KARACSONYRA
CSOKOIKARCSI
HOSZTAMOTÓSTHAZA
MÁR 5
ELENŐRZŐBE

ELLENŐRIZVE 15.

Tud! Azok legyél erős és türelmes és Isten
megsegít még mielőtt megérzed az egészségadre.
és gondolj rá, mindig keretelted meg Isten
még gondolj rá, perceként Terád.

Bücsösöm Drága jó Sándorkám kánta
leu sok csokkal meg hozok egy kis te-
lyet a tús fiadnak is Szepitának is.

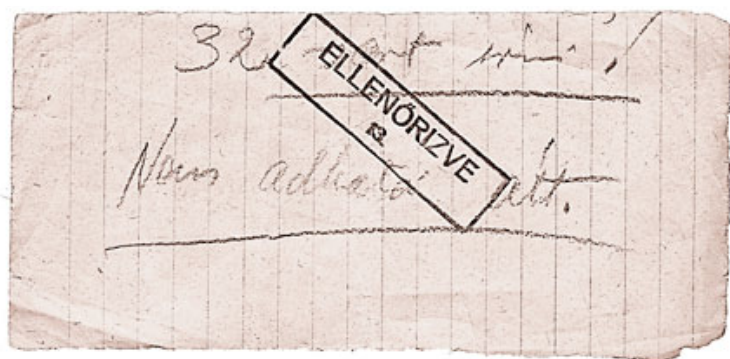
Ökölölök a Te öröké más Marikáid.

Drága jó Ederapám.

Levelém jó egészségen találja. En jól vagyok
a kis Marikával együtt. Apuka hogy van?
En járok iskolába, és igyekszem jól tanulni
hogy Apukához méltó legyek.

Edes Apukám. Nagyon telek hiányozni. Nagyon
vágyok hozzá. Minden este imádkozunk
hogy segítse háza a jó Isten minél előbb
közlenk. Zárom soraimat millió csokkal
bücsösök szerető kisfija. Sándorka.
Es kis leánya. Marika.

Szeretlek Kedves fiam józónival iram a pár sort legy
erős mert én már nagyon gyenge vagyok egy iram hogy már
sokszor nem sok van hirtre csak még egyszer láthatnánk de
töböt nem tudok imi Kedves édes fiam mert a Könyvem
töl nem látok Mámtyukászor uokaluk Szerető apuval
isten veled.

MEGBÉLYEGZETTEN

Az ókori görögök feltűnő módon megjelölték a kiközösítetteket. A stigma a társadalom páriáinak szegyenbélyege volt. A kereszténység a fogalomnak más értelmet adott: a szent, az aszkéta testen a Krisztus sebeihez hasonló seb vagy folt az égi kegyelmet, a kiváltságot mutatta. Napjainkban a stigma nemkívánatos, diszkreditáló eltéréseket mutat.

Erving Goffman tipológiája szerint a megbélyegzettség egyik típusába tartoznak a „faji, nemzeti, vallási hovatartozás »törzsi« stigmái, amelyek a családi származás vonalai mentén terjednek, és egy-egy család valamennyi tagját egyaránt beszennyezik”.¹ Interjúalanyaink ebbe a típusba sorolhatók, hiszen apjuk révén, a forradalommal, a Kádár-rendszer számára nemkívánatos eseménnyel kapcsolatban kapták stigmájukat, így váltak páriává.

A megbélyegzett egyén élethelyzetének egyik alapvető sajátossága, hogy azok az emberek, akikkel kapcsolatba kerül, más-ként kezelik őt, mint kezelnék a stigmája nélkül. Nem úgy ítélik meg, mint a „normális” embereket. Goffmantól (is) tudjuk, hogy az azonos módon stigmatizáltak hasonló tanulási folyamaton mennek keresztül. Először minden megbélyegzett elsajátítja a „normális” nézőpontot, vagyis magukra nézve – kényszerűen bár, de – elfogadják a külső, a társadalom által „szentesített”, rájuk kényszerített értékeket. Majd megtanulják, hogy van egy stigmájuk, és emiatt diszkrimináltak, illetve azzá válhatnak. Ezt követően tapasztalatokat szereznek megbélyegzettségük követ-

1. Goffman: Stigma és szociális identitás... 184. o. Goffman a stigma még két alapvető típusáról beszél: az egyikbe a különféle testi torzulásokat, a másikba az egyén jellemének negatív tulajdonságait sorolja.

kezményeiről, illetve megtanulják, hogyan védekezzenek környezetük reakcióival szemben, hogyan éljenek együtt stigmájukkal úgy, hogy az számukra a legkisebb veszteséggel járjon.

A stigmatizáltak közül azok, akiknek a fogyatékosága nem szembetűnő, nem látható, vagyis a bélyeg az adott környezet számára még ismeretlen, a hátrányt okozó információk manipulálásával megkísérelhetik másságuk leplezését, eltitkolását. Megfontolhatják, hogy „bűnös” múltjukból kinek mit mondjanak el. Megtanulják tehát, hogyan titkolják el stigmájukat. Akik viszont nyíltan vállalják a megbélyegzettséget és a diszkreditáltságot, azoknak azt a helyzetet kell kezelniük, ahogyan az emberek hozzájuk viszonyulnak.

Minden stigmatizált életében meghatározó jelentőségű annak a felismerése, hogy ő valamilyen szempontból különbözik az átlagtól, a közösség nagy részétől, és emiatt kiközösíthetik, vagy hátrányos helyzetbe hozhatják. Az ember közvetlen környezete késleltetheti a felismerést, ám előbb-utóbb minden megbélyegzett szembesülni kényszerül másságával.

„A MI CSALÁDUNK MÁS”

Láttuk, hogy a hatalom a forradalom leverését követő megtorlással a résztvevők családtagjait is büntette. Ráadásul az ötvenhatos elitéltek gyermekei nemcsak a hatalom, hanem a társadalom egy része által is megbélyegzetten nőttek fel. Csak akkor próbálkozhattak sikeresen stigmájuk leplezésével, ha pontosan tudták, hogy apjukat miért ítélték el, illetve végezték ki, és ennek milyen hatása lehet az ő életükre, vagyis ha tisztában voltak különleges helyzetükkel. Hogy ezt hogyan kezelték – hogyan küzdöttek meg a másságukból adódó lelki kon iktusokkal, milyen technikát alkalmaztak a múltjuk titkolására, és hogyan fogadták a negatív reakciókat –, az elsősorban az anya, olykor a nagyszülő viselkedésétől, az ő kommunikációs stratégiájától függött. Meghatározó jelentősége volt tehát annak, hogy az anya és esetenként a később kiszabadult apa mit, mikor és hogyan mondott el gyermekének.

Azokban a családokban, ahol a forradalomról, az apával történekről nyíltan beszéltek, az anya igyekezett felkészíteni gyerme-

két a várható élethelyzetekre, ezért már kiskorában tudatosította benne a család különbözőségét is.

„Már egész korán tudtam, hogy velünk valami zűr van. Azért tudtam, mert akkor én nem jártam oviba, és sokat gondolkodtam. Álltam az ablakban, és nagyon vágytam arra, hogy én is olyan legyek, mint a többiek, mehessek oda, ahová ők. Szerettem volna ugyanolyan lenni, mint a többiek, hogy nekem is legyen apukám, ne legyek *illegális*.” (BRUSZNYAI MARGIT)

A gyerekek többsége különleges helyzetéről akkor szerzett tapasztalatokat, amikor kikerült a család védőhálójából. Többnyire az általános iskolában szembesültek a hivatalos világ negatív reakcióival, ott ütköztek először a hatalom állította korlátokba.

„Az iskolában felszólítottak bennünket, hogy álljon fel, aki árva vagy félárva. Másodikos voltam ekkor, édesapa már meghalt. Én felálltam, hát persze hogy felálltam. És akkor a tanító mondta, hogy én csak üljek le. Ez egy olyan élmény volt számomra, amely rögzítette bennem, hogy én más vagyok, mint a többiek. A mi családuk más, engem másképp kezelnek. Tehát sok fenntartással kell fogadni, másképp kell nézni, figyelni a dolgokat.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Amit 56 következménye kialakított, amilyen helyzetbe kerülünk emiatt, valahogy rányomta az emberre a bélyegét. Nem kisebbségi érzés ez, hanem inkább az, hogy bizonyos dolgokhoz nekünk nincs jogosítványunk, nincs lehetőségünk. Az nekünk nem jár, azt nekünk nem szabad. Az természetes volt, hogy én a sor végén állok az iskolában. És nem azért, mert én vagyok a legkisebb, hanem amikor osztanak valamit – nem kell, hogy oszszanak, csak a példa ilyen –, akkor nem az én kezem az első, ami nyúl valamiért, hanem nekem meg kell várnom, míg a többiek megkapják, és én csak utána nyújthatom a kezemet. A sor végére állási kötelezettség érzése olyan dolgokban nyilvánult meg, hogy tőlem bizonyos szintű teljesítményt nemigen vártak el, vagy nem tudtak elképzelni. Tehát én olyan közegből, egy olyan helyről jövök, ami ennyi, és nem több.” (FENYÓFALVI GYÖRGY)

Akiket nem avattak be, nem készítettek fel a várható helyzetekre – annak ellenére, hogy sok mindenre ráérezhettek –, többnyire drámai módon szembesültek másságukkal. Ha a gyerekek

az iskolában nem érzékelték közvetlen diszkriminációt, a ráébredés megkéseve, néhányuknál csak felnőtt korban következett be.

„Odakerült egy új számtantanár, Balázs bácsi – ez így szintén utólag áll össze –, aki egy bukott káder volt, és odatették párttitkárnak és számtan–fizika tanárnak. Egyszer kibukott, és kiabált, hogy az ő idegei nem kötélből vannak, mert őt az ellenforradalmárok megtámadták, csúnyán bántak vele, ki akarták végezni. »És az ilyen emberek miatt, mint az ő apja« – és rám mutatott. Ez nekem egy hideg zuhany volt, mert én azt hittem, hogy ott egy jó gyerek vagyok, és azt hittem, hogy hős az apám, és akkor hogy jön ez ide. Ez volt az első, akkor egy kicsit azért elgondolkodtam.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

„Csak mostanában, már felnőtt fejjel kezdtem felfogni, hogy a sok nyomor, a szegénység, az, hogy nem tanulhattam tovább, mind miért történt.” (FÖLDESI KATALIN)

Ha a gyerekekben tudatosították a stigmáját, megtanították arra is, hogyan kontrollálhatja az ezzel kapcsolatos információkat. Az ilyen családokban más volt a taktika kifelé és más befelé. Ők egymás között nyíltan beszéltek, ám a körülmények azt diktálták, hogy a külvilág előtt az ott megkövetelt magatartást tanúsítsák, vagyis színleljenek, titkolják el „veszélyes” múltjukat.

„Anyám nem titkolt előttem semmit, de azt is tudtam, hogy nem szabad erről mások előtt beszélnem. Szóval titokkal a lelkemben éltem, és nem volt szabad arról beszélni, hogy az apámat megölték, meg hogy szabadság, meg hogy oroszok. Én ezt pontosan tudtam már elsős koromban. Azt mondta az anyám, hogy élni kell, előre kell jutni, tanulni kell, egyetemre kell jutni. Valamit produkálni kell. És azt csak úgy lehet, hogy az ember nem hirdeti fennhangon a múltját. Ez nem azt jelenti, hogy mindenben aláveti magát, meg hogy megtagadja a múltját, nem.” (BRUSZNYAI MARGIT)

Megtanulták, hogy az apjukról nem szabad beszélniük, illetve azt, hogy előbbre jutásuk – sokszor fennmaradásuk – érdekében kompromisszumokat kell kötniük. Kerülték a kon iktusokat, tudták, hogy bizonyos helyzetekben hiába is küzdenének a hatalom és a társadalom ítélete ellen. Sokszor nem is tudatosan, hanem ösztönösen választották a hallgatást a külvilág előtt.

„Valahogyan rögtön tudtuk, hogy mi ebben az értelemben mások vagyunk, a mi családunk köré egy kis sáncot kell húzni. Hogy sok mindenről nem lehet beszélni, ami másra nem tartozik. Nem kellett ezt külön a lelkünkre kötni, ezt valahogyan megéreztek. Úgy magunkra voltunk hagyva, hogy még hasonlatot sem találok. És nyilván édesanyám azt a következtetést vonta le, hogy minden olyat el kell kerülni, amivel felhívnanánk magunkra a figyelmet. Megtanultuk, hogy csendben kell maradnunk, ha élni akarunk. Nem beszélve arról, hogy milyen terror volt. Szóval nem ragasztottuk a homlokunkra, hogy kik vagyunk. Nem járatuk feleslegesen a szánkat, és így tulajdonképpen békén hagytak bennünket.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Az általános iskola végére, a gimnázium elejére, azt hiszem, hogy teljesen képbem voltam, amire nagyon büszke is voltam, mert láttam, hogy a többség mennyire nincs képbem. Ettől különbnek éreztem magam. Meg voltam győződve róla, hogy nekem van igazam az apu ötvenhatos elítélésével kapcsolatban, és a többiek vagy hülyék, vagy hazudnak. Arra persze ki voltam okítva, hogy ne nagyon vitatkozzassak, de ezt nem mindig tartottam be, bár óvatos duhaj voltam.” (ZSÁMBOKI PÉTER)

„Nekem soha nem mondták azt, miközben egy szóval nem tiltottak, vagy nem korlátoztak úttörőségemben vagy ilyenben, hogy ha megkérdezi valaki, akkor... Az magától értetődő volt, hogy tudom, hogyan kell viselkedni. Először is, ez a külvilágban is egy folyamat volt, hiszen az első időkben egyáltalán nem volt ez az ideológiai elítélés általános. Ez sokkal később lett, csak amikor már bátran lehetett hazudni, mert már az emberek emlékezetében is összemosódtak a dolgok. Tehát én fokozatosan nőttem bele abba, mint ahogy sokan mások is, szinte mindenki, hogy megtanuljam fölismerni, milyen helyzetekben, kikkel lehet egyáltalán beszélni. Mert nyilvánvalóan az ember arra nem volt hajlandó, hogy beszélgesse valakivel, és közben tépje a száját az ellenforradalomról.” (LITVÁN KATALIN)

Láttuk, hogy meglehetősen sok anya tabusította, titkolta az apával történeteket, és ezt a külvilág előtt is igyekeztek gondosan leplezni. Többen megpróbálták új életet kezdeni. Egyesek elköltöztek, néhány kivégzett özvegye újból férjhez ment, ezzel

megváltoztatta saját és gyermekei nevét, életrajzát, vagyis megkönyítette a sorsukat.

„Érdekes dolog, hogy bennünket később miért nem értek atrocitások. Anyukám nagyon sírt, teljesen ki volt borulva. Attól félt, hogy esetleg kitoloncolnak minket, amire állítólag abban az időben volt is példa. Az akkori tanácselnök javasolta neki, hogy menjen férjhez, és a férje vegye a nevére a gyerekeket. Az örökbefogadást Újpesten napokon belül elintézték. Fekete József lett az apám. A továbbiakban az ő neve szerepelt az életrajzomban. Ha kiderült volna, hogy ki az édesapám, akkor én nem érettségizhettem, és később nem taníthattam volna. Talán később már igen, majd valamikor, nem tudom. S hogy aztán miként alakul a sorsom, ki tudja?” (KÓSA KATALIN)

„Édesanyámban is benne volt a félsz, azért egyezett bele, hogy a második férje minket a nevére vegyen, nehogy hátrányunk legyen abból a névből kifolyólag.” (MICSINAI MÁRTA)

Ahol a család a tabusítást vagy az eltitkolást választotta, a gyerekekben nem tudatosult a másságuk, és arra sem voltak felkészítve, hogy őket másképp kezelje majd a társadalom. Nekik saját, többnyire negatív élményeik, tapasztalataik alapján kellett kialakítaniuk túlélési technikájukat, azt, hogy hogyan viseljék a megbélyegzettséget. Többnyire a családi mintának megfelelően, ösztönösen alakult ki bennük a titkolózás. Érezték, hogy az apáról nem lehet kérdezősködni, tehát nekik is hallgatniuk kell róla.

„Senkivel nem szerettünk erről beszélni. Mint mikor valakinek kisebbségérzete van. Bennünk ez egy olyan volt, hogy mi meg vagyunk bélyegezve, mi még csak hallani se szeretjük ezt a dolgot. Olyan érdekes, hogy ez tulajdonképpen mostanáig, a kárpótlási ügyig tabu volt.” (PEKÓ ERZSÉBET)

A társadalom szolidáris gesztusait a következő fejezetben tárgyaljuk, de már itt is meg kell jegyeznünk, hogy a környezet többeket hallgatólagosan támogatót ebben a rejtőzködésben. Nem kérdezték, nem beszéltek, hallgattak.

„Ezt megint mindenki tudta, hogy erről nem lehet beszélni, mert akkor hazudozni kéne.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

A rejtőzködés többnyire eredményes volt. Addig, amíg a gyerekek nem akartak kitörni, a társadalom elfogadta, „normálisként”

kezelték őket. A hatalom ugyanis diszkreditáló intézkedéseivel arra szocializálta az érintetteket, hogy 1956-tal való kapcsolatukat titkolják el, és ezáltal a társadalom többi tagját is figyelmeztette arra, hogy jobb lesz elfelejteni a forradalmat és leverésének körülményeit.

„OLYAN ERŐS VOLT A TILTÁS”

A diszkriminálható személynek a lehetőség szerinti leghatékonyabb magatartásmód kiválasztásában segít, ha annak alapján osztja fel a társadalmi tereket, hogy az adott viszonylatrendszer tagjai mit tudnak, mit tudhatnak meg a stigmájáról, valamint ha múltjának „szégyenfoltjára” fény derül, arra vélhetően hogyan reagálnak majd.

Az ötvenhatos elítéltek gyermekei számára – különösen a Kádár-korszak első éveiben – voltak úgynevezett tiltott vagy zárt helyek, ahová egyáltalán nem juthattak be. Ezeken a helyeken olyan szigorú volt az ellenőrzés, hogy nem tudták eltitkolni a múltjukkal kapcsolatos tényeket. A hatalom a forradalom leverése után néhány évig csak igen szűk mozgásteret engedélyezett a stigmatizáltaknak, szinte minden formális közösség, intézmény tiltott volt számukra. Függetlenül a tanulmányi eredményüktől kizárták őket a továbbtanulás minden formájából. A mindenkire számára kötelező nyolc osztály elvégzése után nem mehettek középiskolába,² többek jelentkezését még a szakmunkásképző intézetekben is visszautasították. Nemcsak a továbbtanulásukat akadályozták meg, de még álláskereséskor is gyakran áttörhetetlen falakba ütköztek, ezért majdnem mindannyian nehéz fizikai munka végzésére kényszerültek.

„Érettségi után, miután nem tanulhattam tovább, munkát szerettem volna találni. Akárhova jelentkeztem munkára – a végén már oda jutottam, hogy utcaseprőnek is elmegyek –, mindenütt a pártbizottságba ütköztem. Kijelentette a párttitkár, hogy Lajtai-ból – tehát kutyából – nem lesz szalonna, és hogy az ő személyes javaslatára nem engedik, hogy elhelyezkedjek. És Győr-Sopron

2. Ld. az MM 853–15/1957. számú utasítást. Hivatkozik rá az MM Beiskolázási Osztályának 84169. számú irata, MOL XIX–I–4–f.

megyében ne próbálkozzak munkát keresni, mert nem találok olyan céget, amelyik énnekem bármilyen munkát ad. Mindig, amikor megtudták, hogy ki az édesapám, akkor mondták, hogy köszönjük, sajnós nem.” (LAJTAI ENDRE)

„Én 1956 után nem tanulhattam tovább. A továbbtanulási lapomat a középiskolákból visszaküldték. Végül az igazgatónk megmondta, hogy apukám miatt nem tanulhatok tovább. Rendkívül sajnálja, de ő nem tehet róla. Az hagyján, hogy gimnáziumba nem vettek fel, de még ipari tanuló sem lehettem. Más választásom nem volt, elindultam munkát keresni a Váci úti gyárakban. Eleinte kedvesen fogadtak, de amint megtudták, kinek vagyok a lánya, apám miért van börtönben, abban a pillanatban megköszönték, hogy jelentkeztem, és nem vettek fel. Végül rokonai segítséggel kertészeti segéd munkásként helyezkedtem el.” (KÓSA KATALIN)

1963-ig, a nagy amnesztiáig a legtöbb ötvenhatos gyermeke számára tehát elérhetetlen volt a továbbtanulás. A rendszer konszolidálódásával, a diktatúra puhulásával fokozatosan enyhült a szigor, először a szakmunkásképző intézetek, majd a középiskolák is befogadták őket. Leghosszabb ideig a felsőfokú intézményekből való kirekesztettségük tartott. 1957-től egy parthatározatnak³ megfelelően az „ellenforradalmárok” gyermekeit is az osztályidegen származásúak, az úgynevezett X-esek kategóriájába sorolták. Ez a megkülönböztetés 1952-től volt érvényben a rendszer számára nemkívánatos elemek diszkriminálására. A határozat értelmében ők csak külön minisztériumi engedéllyel folytathattak egyetemi és főiskolai tanulmányokat. Ilyet mindössze egy-egy külföldön is ismert, magasan kvalifikált, prominens áldozat többnyire kiemelkedő tanulmányi eredményt felmutató gyermeke kaphatott, de ők is csak többszöri próbálkozás után, fizikai munkakörben eltöltött két évet követően juthattak be az egyetemre. A művelődésügyi miniszter 25/1957. MM számú utasítása szerint „a továbbtanulási kérelmeket az osztályfőnök és az igazgató vizsgálja meg, és a jelentkezési lapon bejegyzett

3. Ld. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* 66–67. o.

adatok helyességéről győződjék meg. [...] Azok kérelmét, akik az ellenforradalmi eseményekben vagy azóta politikailag komolyan kifogásolandó magatartást tanúsítottak, az igazgató utasítsa el. [...] Fentiek megállapításához az igazgató kérje az illetékes MSZMP és tanácsszervek véleményét.” A 134/1958. MM számú utasítás olyan iskoláztatási bizottságok létrehozására kötelezte az intézményeket, amelyek tagjai között a helyi politikai és társadalmi szervezetek képviselőinek is jelen kellett lenniük. Bár nem mondták ki nyíltan, hogy meg kell akadályozni az ellenforradalmárok gyermekeinek továbbtanulását, de a politikai szervezetek jelenléte a bizottságokban és az utasítás azon kitétele, hogy a „továbbtanulásra jelentkezőket fokozott gondossággal és alapos-sággal kell elbírálni, továbbá minősíteni” biztosítékot nyújtott a párthatározat végrehajtására.

Az enyhülő politikai légkörben a felsőoktatási intézmények-be való felvételt liberalizálták,⁴ a hátrányos megkülönböztetés gyakorlata azonban még évekig működött, az elítéltek gyermekeinek főiskolai, egyetemi továbbtanulását és munkavállalását továbbra is megnehezítették.

„Az egyik nővéremet, aki világeletemben orvos szeretett volna lenni, a pontszámai alapján 1966-ban felvették a szegedi egyetemre, de a tanévkezdés előtt pár nappal jött egy papír, hogy érvénytelenítették az egészét. A másik testvéremnek meg a szóbelijén egyenesen megmondták, amikor a soproni óvónőképzőbe jelentkezett, hogy ne is reménykedjen. Az igazgatónő közölte vele: »Hogy képzeli, hogy egy volt ellenforradalmárnak a leánya fogja a jövő nemzedéket oktatni, tanítani?« Óvónő, ne is álmodozzon róla, hogy ő valaha is óvónő lehessen.” (GULYÁS ANIKÓ)

„Én öntőtechnikus voltam, kohásztechnikus. Elmentem az üzembe, rögtön fel is vettek mint szakmunkást. De amikor körbementünk a papírral intézni a dolgokat a munkaügyihez, a személyzetishez, a legvégén közölték velem, hogy tévedés történt, csak segédmunkásnak tudnak felvenni. Akkor letelt egy év, voltak órabéremelések, egész biztos, hogy nagyon rendesen dol-

4. A 3/1963. (V. 19.) MM számú rendelet már nem tartalmazott negatív megkülönböztetést.

goztam, de mindegyikből kimaradtam. Egy idő múlva látszott, hogy itt nem fogok boldogulni, ezért próbálkoztam más üzemekkel, ahol technikust kerestek. Megvolt a hely, de mire odaértem, mire végigjártam a hivatalos körutat, rendre eltűntek a munkahelyek, egyszerűen nem tudtak már felvenni.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

Interjúink alapján úgy tűnik, hogy ha az ötvenhatos elitéltek gyermekei saját lakóhelyükön – vagyis ahol mindenki tudott a stigmájukról – próbáltak továbbtanulni, munkát vállalni, akkor nem számíthattak sikerre. Arról, hogy a jelentkező politikailag és emberileg alkalmas-e a választott pályára, a hatalmi pozícióban lévők, az intézmények vezetői, párttitkárok, személyzetisek a szakmai szempontokat szinte teljesen figyelmen kívül hagyva döntöttek. Ezek a befolyásos emberek – néhány kivételtől eltekintve – többnyire teljesítették a hatalom elvárásait, hiszen a párthatározat végrehajtásáról kötelesek voltak beszámolni.⁵

„A munkahelyemről jelentkeztem főiskolára. Amikor bementem a jellemzésemért a személyzeti osztályra, megkérdeztem, hogy mi van benne. Azt mondták, hogy semmi közöm hozzá. Ezen nagyon elcsodálkoztam, mert én jóban voltam a kollégáimmal, azt hittem, el fogják mondani. Akkor vissza akarták venni tőlem, persze én akkor már nem adtam, mert sejtettem, hogy mi lesz benne. Hazajöttünk, itthon felbontottam. Édesapáról az volt benne, hogy mit csinált. Rólam meg az: nem volt úttörő, nem volt KISZ-tag, és nem vesz részt a megmozdulásokon, és nem olyan beállítottságú, hogy vezető beosztásra alkalmas lenne, így javasolják nevezett felvételi kérelmét elutasítani. És ezzel a papírral már nem mentem el felvételizni. A személyzetis leszerelt karhatalmista volt.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

A hatalom diszkreditáló intézkedéseinek eredményeként a magas presztízsű foglalkozások és a vezető beosztások még hosszú ideig elérhetetlenek voltak az ötvenhatosok gyermekei számára. Vagyis a magasabb társadalmi státusz elérésére irányuló törekvéseiket – néhány kivételtől eltekintve – megakadályozták. Számos más módon is éreztették velük, hogy kevesebbet érnek, mint mások, hogy számukra nem elérhető sok olyasmi,

5. Ld. az MM 519/958. számú iratát, MOL XIX-I-4-ddd.

ami magától értetődően jár egy átlagos magyar állampolgárnak. Hosszú ideig ellenőrizték őket. A nyolcvanas évek elejéig többségük nem kapott útlevelet, a forradalom évfordulóin pedig begyűjtötte őket a rendőrség.

„1966 októberében egy éjjel, tizenegy órakor kijött a lakásunkba egy fiatalember, tizenhét éves voltam, és azt kérdezte, hogy van-e kedvem kocsikázni. »Éjjel, ne haragudjon, nincs kedvem kocsikázni. Mégis hova?« »Mondjuk a rendőrségre.« Mondtam, hogy akkor szólok édesanyámnak. Azt mondta, hogy nyugtassam meg, hogy nincsen semmi baj. Én csak annyit mondtam neki, hogy nézze, ha engem tizenegykor elvisz a rendőrség, akkor az édesanyám nagyon meg fog nyugodni. Persze akkor már leesett, hogy mi van, és mondtam édesanyának, hogy »biztos, hogy 56-tal kapcsolatos, nyugodjál meg tényleg, semmi olyat nem csináltam«. Egy civil fekete Volgával vittek be. Szórakoztak egy kicsit a lámpavillogtatással meg mindennel. Elkérdezték, hogy hol jártunk egy bizonyos napon. Már nem is tudom, hogy melyik napon. Másfél-két órát tartott a dolog, aztán elengedtek.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Én 84-ben kértem először útlevelet, de elutasítottak. Behívtak kihallgatásra a miskolci rendőrkapitányságra. Annyi kérdést tettek fel, végül elutasítottak.” (MECSÉRI ILDIKÓ)

Más volt a helyzet, ha a stigmatizált a szülőhelyétől távolabb próbálkozott a továbbtanulással vagy a munkavállalással. Ekkor többnyire sikerrel járt, hiszen az idegen helyen, ahol nem tudtak a múltjáról, a családjáról, tiszta lappal indulhatott. Itt rendszerint elhallgathatta a stigmatizáltságával kapcsolatos tényeket. Akkor sem korlátozták, ha olyan nehéz fizikai munkára jelentkezett, amelyet csak kevesen vállaltak. Többnyire ezek voltak a számára is nyitott helyek, ahol ugyanolyan elbírálásban részesült, mint bárki más.

„A bátyám Miskolcra került, ott végezte el az általános iskolát. Jóindulattal tanácsolták, hogy »miért kell neked itt tanulnod, miért nem mész el máshova, más városba«. Később nekem is mondták, hogy minek kell nekem éppen itt dolgozni Ózdon. Odébb megyek egy várossal, és akkor már nem tudják, illetve a papíron már nem lesz rajta.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

„Az ott nem került szóba. Tulajdonképpen azt is jelentette, hogy ha az ember aluljelentkezik, akkor ott az nem számít. A bányában lehetett dolgozni a legsötétebb ötvenes években is, mert azért nem nagyon törték-zúzták össze magukat az emberek, hogy a bányába jussanak. Tehát ott lehetett valaki akár gróf is, mert a csillét toltá, aztán akár még vájár is lehetett egy idő után belőle.” (ORBÁN GYÖRGY)

Teljes biztonságban a rejtkehelyeken érezhették magukat. Itt szabadon cselekedhettek, beszélhettek, hiszen sorstársak között voltak, akik elfogadták őket. Akiknek a családjában őszinte kommunikáció folyt, és a gyerekeket mindenbe beavatták, azoknak ilyen biztonságos – ám szűk – rejtkehely volt az otthonuk.

„Így tudtuk, így tanultuk, hogy ez egy érték, hogy mi ilyen sokan vagyunk együtt, és ez nagyon jó volt. Tehát jó volt Orbán gyerekeknek lenni. Órákig tartó, nagy vacsorázásokra emlékszem. Ha nem égett a villany, mondjuk, akkor otthon ültünk a sötétben, és meséltünk. Anyám is mesélt, én is meséltem, mindenki mesélt. Így utólag tudom, hogy az egy nagyon begyakorolt életforma volt.” (ORBÁN GYÖRGY)

Szerencsés esetben hasonló rejtkehely lehetett egy baráti társaság is, ahol szintén nem kellett titkolni az apával történeteket. Elsősorban azon értelmiségi családok gyerekei számára adatott el meg, akik a forradalom után is segítették egymást.

„Abszolút közel voltunk egymáshoz. Ez a kör működött. Arra emlékszem, hogy a Szilágyi Julival valahogy ez idő tájt kezdtünk el barátkozni. Nyilván ebben benne volt a közös érték is, vagy valami olyan, ami közös dolog.” (GÖNCZ KINGA)

Akadtt azonban, aki a barátok között kialakult biztonságos légkörben sem tudott oldottan kitérülközni az őt fojtogató, erős tiltások miatt.

„Mind ismerős családok gyerekei voltak, tehát én tudtam, hogy ők tudják, tudtam, hogy előttük egész nyugodtan beszélhetnék, de sokszor még ott sem beszéltem, mert olyan erős volt a tiltás.” (BRUSZNYAI MARGIT)

A különböző társadalmi terek szétválasztása és az egyes helyeken célravezető, követendő magatartás elsajátítása egyrészt az elsődleges szocializáció, másrészt a felnőttkori tanulási folyamat,

a másodlagos szocializáció része. A többgyermekes családokban a fiatalabbak gyakran az idősebb testvér tapasztalataiból okulva sajátították el a kudarckerülő magatartást. A legidősebb gyerek még megpróbált részt ütni a hatalom által felállított falakon, bejutni a társadalmilag tiltott helyekre, azonban a kudarckok a későbbiekben nemcsak őt, hanem fiatalabb testvéreit is elriasztották a próbálkozástól.

„Később az ember rájött, hogy itt nem lehet pofázni, itt nem lehet csinálni semmit, itt azt kell csinálni, amit *ők* mondanak.”
(ANDI JÓZSEF)

Ennek csak látszólag mondanak ellent azok az esetek, amikor a fiatalabb gyerekek már továbbtanulhattak, hiszen mire ők a hetvenes években befejezték általános iskolai tanulmányaikat, már kevésbé korlátozta őket a hatalom.

A titkolózás távolságtartást követelt meg, hiszen az elítéltek családtagjai arra törekedtek, hogy a környezetük ne ismerhesse meg múltjuk takargatott foltját. Sokan olyan jól elsajátították ezt a magatartást, hogy személyes, intim kapcsolataikban sem beszéltek erről, vagy ha közölték is az apjukkal történeteket, őszinte, nyílt kommunikációt csak keveseknek sikerült kialakítaniuk az új családjukban. Az viszont biztonságot adott, ha a házastárssal őszintén lehetett beszélni a titokról és a tragédia lelki következményeiről.

„A leendő férjemnek elmondtam a dolgokat, hogy tudjon róla, kivel jár. Amikor már láttam, hogy komoly a dolog, és tudtam, hogy a szüleinek be akar mutatni, akkor neki elmondtam. Akkor az egyszer beszélünk róla, és utána soha többet nem. Én nagyon sokat gondoltam és gondolok mind a mai napig édesapámra, de erről nem beszélünk, mert akkor még jobban fáj.”
(TOMASOVSKY MÁRIA)

„Olyan gátlásokkal éltem, amit csak a férjem vett észre. Muszáj volt mindent elmondanom neki, hogy mit éltem át, és még mindig miben élek. Ő megértette. Édesanyámtól is kérdezett a gátlásaim felől, és hogy mi is történt édesapámmal. Ezután mindenről szépen, fokozatosan kezdtünk beszélgetni. Nagyon fokozatosan kezdte, nem vágott mindjárt bele a mélyébe, várta, hogy talán magamtól is megpróbálom elmondani az érzéseimet. Ő

volt az első édesanyám után, akivel minden gátlás nélkül tudtam beszélgetni mindarról, amit átéltem 56-ban és az azt követő években. Sajnos mindent át kellett velem élnie mindannyiszor, ahányszor beszélgettünk róla, hiszen minden egyes beszélgetésnek sírás-zokogás lett a vége. Nagyon nagy türelem kellett hozzám.” (MECSÉRI ILDIKÓ)

A korszak első éveiben az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek diszkriminálásához az is hozzátartozott, hogy nem léphettek be a kortársaik számára kötelező ifjúsági szervezetekbe, nem avatták fel őket sem kisdobossá, sem úttörővé. A későbbiek során ez a tiltás megszűnt, sőt a hatalom gyakran szorgalmazta is a belépésüket. Többségük tagja is volt az ifjúsági szervezeteknek. Ám ez számukra – miként akkoriban a többi fiatal számára – nem politikai, hanem szabadidős tevékenység volt, a közösségi élet egy formája, és nem utolsósorban a továbbtanulás egyik fontos feltétele.

„Voltunk egy páran talán az osztályban, akik nem voltunk kisdobosok. Az okát ne kérdezze, mert nem tudom, egyszerűen nincs fogalmam. De ugyanígy nincs fogalmam az úttörősséggel kapcsolatban sem. Ugyanis az a bizonyos úttörőavatás, ami anno szokott történni, velem nem történt meg. Velem nem történt meg, tehát gyakorlatilag, úgy mond hivatalosan, nem avattak úttörővé, de érdekes módon amikor volt ilyen iskolai ünnepség, amikor előírták a piros nyakkendőt, akkor mindig mondták nekem is, hogy te miért nem kötsz nyakkendőt. Mondom, mert én nem vagyok úttörő. »No fogd be a szád, itt a nyakkendő, kösd föl!«” (BOSNYÁK ZSIGMOND)

„Volt a KISZ a gimnáziumban, akkor oda be kellett lépni. Nem politikai vagy akár ideológiai megfontolásból. Ott az ember azért lépett be, mert tovább akart tanulni, és ha nem volt KISZ-tag, az hátrányt jelentett. A KISZ-t soha nem úgy fogtam föl, mint egy politikai valamit, hanem mint egy közösséget fogtam föl. Hogy vannak kirándulások, vannak bulik, van ez meg az meg amaz.” (FEKETE ZSOLT)

A hetvenes években – hacsak valaki nem lázadt nyíltan a rendszer ellen – még a pártba való belépésüket is szorgalmazták. Ám ezzel a lehetőséggel interjúalanyaink többnyire nem éltek.

„Egyrészt maceráltak. Azt tudták rólam, hogy vallásos vagyok, én ezt soha nem tagadtam le, ezt mindenki előtt elismertem. Tudták azt is, hogy templomba járok, és hogy hívő vagyok. Szerencsémre az ottani párttitkár respektálta ezt a tényt. Tanácsolta ugyan, hogy lépjek be a pártba, több lehetőségem van, jobban előre tudok haladni. Én őszintén beszéltem vele, és megmondtam neki, hogy amikor az édesapámmal ez történt, akkor megfogadtam, hogy politikával soha nem foglalkozom, és soha egyetlen pártnak a tagja nem leszek.” (LAJTAI ENDRE)

Az ötvenhatos elitéltek családtagjainak stigmatizáltsága fokozatosan enyhült, majd 1989-ben hivatalos szinten is „feloldozták” őket. Azt hihetnénk, feloldódtak a régi görcsök, az évtizedes félelmek is. 1989 óta szabadon lehet ugyan beszélni, ám a több évtizeden át követett stratégiát nehéz egyik percről a másikra feladni. A változás ellentmondásos reakciókat váltott ki. Van, akiben olyan mélyen rögzült a félelem és a titkolózás, hogy mind a mai napig – ha enyhébb formában is – működnek benne a korábbi kommunikációs gátak. Mások kérkedni kezdtek az apjuk tetteivel, és külön juttatásokat várnak el az éveikig tartó szenvedésekért. Vannak, akik örömmel és büszkén kezdtek beszélni az apjukról. Sokak életében viszont a kezdeti eufóriát újabb visszahúzóds követte, ők a társadalom vegyes reakciói miatt megriadtak a nyilvánosságtól.

Edes Nagy
Isten hirtelkezően
megszépet, károsat, hiúságot,
mindennek elcsúszásának
adó áldozat legyen mind-
ségmben hársóba születi-
mészet megvalósulás. Még
nem tudom, hogy az isten
és az embereknek, de hirtelen
eljut, mind meg poha mind
ilyen nagy mértékben meg
felfedez.

Érdemes! Túlán! Kicsi
Helen egyet és is, egyenlő
vagy mindennek megkötés
nyelvé, mind a császár
nagy lejárás.

Drága feleségem Blonkám kedves kis gyermekeim, 1753. 03. 2.
Szeretettel küldöm hozzáim az én drága orvoslatomnak kékfe-gandolva
adnak erőt hogy meg oxineu szappantam, mely orvost tudományom
a családra a gyermekeimre akik neveltetek velem együttem stárum a duna-
hor men, és hogy ne gyalogolom azt hogy mikor jön a víz, tudom hogy
a gyermekeim nagyon neveltek, mert én is neveltettem őket és csak ér-
ték küldöttem, mit is tudnék én sejtik hogy mást csak emleket és neveté-
tet, hogy gyermekeim mindent nem tudunk meg adni nekik, az életük meg és nevel-
és jobbat meg ok értelek hogy neveltek neveltek őket, úgy értem jolt neveltek a
gyermekeinket, kis gyermekeim kezdetek mindkét neveltek, és körültekintve értelek
legnagyobb kérés, és nagyon neveltek egy mást tanuljatok mert ez teljese neveltek az életetek
mágha a mártia háza jön, és Benkém nagy kis főtudom is mi mást meg kérés van is meg mártia
Benkémek nagy mártia a te kis testvéreidre kérek neveltek és neveltek úgy mit a víz, és neveltek
és neveltek mindent, joltan a drága orvoslatom ki életet adot nek te és jó sokat küld
életetek, minden legyen nek az anyátok, és nagyon vigyázzatok rá mert ettől nagyobb kérés
mics a földön, és neha gondozjátok neam is kérés az életetek és drága mártia voltatok nekem.
Szeretnem, Blonkám mind is jók nek, ha az életetek nehe volt is az életetek hogy, ne anyát
úgy nem neveltek mind ahogy én teged neveltek, a sonat feleség el drága Blonkám, és tarts meg
emleket retek meg én, mindentem voltatok nekem mind kérés feleség is mindentem voltatok
mint anyát ki életet attól aronak kék egy szerettem mint egy mártia, mind az életetek voltam
vadás én neveltek Blonkámra, meg szerettem mert meg volt az élet a sok banat és gánd, neha
gudjám. Drága ldes anyam, ha van ember életetek, valam amit el akar csinálni a te életeteknek egy

lehet, az hogy a gyermekeinket felneveltek és életük küldöttem, nagy az életetek jolt, és boldogabb legyen a
mi életetek nek nagyon kértetek hogy neveltek a gyermekeinket leggyorsan edig, és aronak neveltek él és
neveltek a nagyok anyát kérésnek mint a kérésnek Drága feleségem Blonkám, neha anyát joltam
hogy nek az én kérésom is neveltek amit én adni tudtam, mi életeteknek él és meg szerettem nekem
ket a gyermekek fiatalon és a gyermekeink neveltek egy mártia, kérésnek nekem és így mi csak a
tértek éltek, nagy feleségem meg az, hogy kérésnek nekem és csak a gyermekeinknek, nek az csak
emleket tudok hogy is meg lehetek a banat, kérésnek nekem most tudjatem is kell hogy a valadest küld-
jolt nagyon nagyon vigyázz a gyermekeinkre ok a te kérésed amit túlam kérésnek, a neveltem nek
vált, tanulhat őket úgy hogy neveltek és szerettem egy mártia, Drága feleségem ldes anyam hogy velem nevel-
most dal el debarmit horon és az élet neveltek el gondozjátok gyermekeinkre csak hogy nagyon szeret-
tek nekem.

Sok csokit küldök nektek. Blonkám, Mankám, Benkém, Kataly-
kám és Altilám.

Apri.

A TÁRSADALOM ÉS AZ ELÍTÉLTEK CSALÁDJÁ

Az ötvenhatos elítéltek gyermekei a családból kilépve számos közösséggel (tágabb család, lakóközösség, iskola, munkahely, katonaság) kerültek kapcsolatba. Egyaránt találkoztak elutasító, semleges és támogató jelzésekkel. Hivatalos szinten – mint már láttuk – többnyire diszkrimináció érte őket, bár a hivatalnokok magánemberként időnként segítőkésznek bizonyultak. A civil szférában azonban a semleges és a szolidáris magatartás volt a gyakoribb. Nem tudhatjuk persze, hogy az elítéltek családjával kapcsolatba kerülők mit csináltak 1956-ban, miként vélekedtek a forradalomról és milyen viszonyban álltak a hatalommal, de a stigmatizáltakkal szembe ni reakcióik – ha áttételesen is – tükrözték a véleményüket. Az elítéltek és családtagjaik még a mindenáron felejtetni akarókat is emlékezésre, állásfoglalásra készítették. Ez egyesekből háritást, elutasítást váltott ki, másokat – épp ellenkezőleg – együttérzésre ösztönzött.

A különböző helyekről érkező reakciók jelentése és jelentősége természetesen más és más volt, és a társadalmi közegek sem voltak homogének. Az elítéltek és hozzátartozóik megítélése az idő múlásával is változott. A Kádár-korszak első éveiben egyértelműbb, erősebb retorziók érték őket, és a szolidaritás megnyilvánulásai korlátozottabbak, ám ebből következően nagyobb jelentőségűek voltak. Amint puhult a diktatúra, a diszkrimináció – és a támogatás is – fokozatosan veszített erejéből. A társadalomnak csak egy szűk rétege tartott ki a forradalom eszméje és az érintettek mellett. Ám az átlagostól eltérő esetekkel, helyi túlkapásokkal, illetve töretlen kiállással is találkoztunk. A társadalmi szolidaritásnak, az elnyomás ellensúlyozásának, az elesettek lelki és anyagi támogatásának nagyon fontos szerepe

volt abban, hogy a családtagok meg tudjanak birkózni a nehéz helyzettel.

A forradalom napjaiban a bel- és külföld addig még soha nem tapasztalt elismerésével találkozott a magyar nép. Európa-szerte egyetemisták, munkások, értelmiségiek rokonszenvtüntetésekkel nyilvánították ki együttérzésüket. Gyűjtéseket szerveztek, segélyszállítmányokat küldtek a harcolók, a sebesültek támogatására. Itthon a forradalmi napokban intenzív volt és általános társadalmi szolidaritással párosult a nemzeti egység érzése. A vidék élelemmel segítette a fővárost, a felkelők menedéket, ruhát és ételt kaptak a lakosságtól, és legendássá vált a Magyar Írók Szövetségének akciója: november első napjaiban a főváros utcáin nyitott ládákból gyűjtötték a pénzdományokat a harcokban elesettek hozzátartozóinak. A november 4-ei megszállás után az új hatalomnak a nemzeti egység megtöréséhez a társadalom hathatós ellenállása miatt hosszú időre volt szüksége. Az üzemek dolgozói sztrájkokkal tiltakoztak a munkásvezetők letartóztatása és a szovjet deportálások ellen. A vidéki családok hónapokra befogadták azokat a fővárosi gyerekeket, akiknek otthona a harcok során megrongálódott. Akik az egyre aggasztóbb helyzetben úgy döntöttek, hogy elhagyják az országot, a menekülésben számíthattak a lakosság segítségére. A várható letartóztatás elől bujkálni kényszerülőket ismerősöknél vagy barátoknál átmenetileg otthonra találtak.

1956 decemberének közepén a Kádár-kormány betiltotta a területi munkástanácsokat, és kezdetét vette a megtorlás: a letartóztatások és a rögtönítélő bírások. A sztrájkokat ugyan letörték, de 1957 tavaszáig, a tömeges letartóztatások megindulásáig tovább élt a nyíltan vállalt szolidaritás, elsősorban szervezett segélyakciók formájában. Miután ezek szervezői közül is többieket letartóztattak, egyre kevesebben vállalták a nyílt kiállást, inkább csak titokban segítettek. Mire az 1959–1960-as részleges amnesztiával a rövidebb börtönbüntetésre ítélték, majd az 1963-as általános amnesztiával a legtöbb ötvenhatos kiszabadult, a magyar társadalom – az elnyomás enyhülésével, az élet-színvonal lassú emelkedésével párhuzamosan – apróbb szabadságjogokért kompromisszumot kötött a hatalommal. A többség

hallgatott, és igyekezett felejteni. A szolidaritás mértéke csökkent, a forradalom emléke elhalványult.

„1958-ban még nagyon is működött a társadalmi szolidaritás, abszolút nem bélyeg volt az, hogy az apám börtönben van. De nem tartott ám olyan nagyon sokáig. Szóval az első időben érezhető volt, és aztán később kopott. 56 és mondjuk 60 között, míg a hivatal kellemetlen kellett hogy legyen velem, az ember, aki az ügyet intézte, az esetleg szimpatizált, és éreztette is velem, hogy ő nem tehet róla, csak előírják neki. Később már azt lehetett érezni, hogy ha az ember ezt beírja, akkor nemcsak a hivatalnak lesz meg a véleménye róla, hanem már a hivatalnoknak is.” (LITVÁN KATALIN)

„Nagyon sokféle támogatást kaptunk abban az időben. Aztán nyilván később már kevésbé, ezek elhalványultak. De amikor én ezeket végigcsináltam, akkor nagyon sok és nagyon széles körű volt ez a támogatás.” (GÖNCZ KINGA)

„Háromfélét érzékelünk. Volt a hivatalos emberek részéről a hivatalos megnyilvánulás, aztán hivatalos emberek részéről a magán megnyilvánulás, és az embereké, akik tényleg a legnagyobb megértéssel meg részvétellel viseltettek.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

A gyerekeket körülvevő közösségek és intézmények egymástól eltérő magatartást tanúsítottak a megtorlás érintettjeivel szemben. A megváltozott helyzetben a rokonokra, a szomszédokra és a barátokra nagyobb erővel hatott az állásfoglalás kényszere, mint másokra. A mikroközösségekben gyakoribb volt az együttérzés és a támogatás, a tágabb környezet tagjaira viszont sokkal inkább a semleges vagy az elutasító magatartás volt a jellemző.

„HELYT KELLETT ÁLLNI”

A rokonok többsége szolidáris volt. A hagyományos, többgenerációs családokban a legtöbb segítséget a nagyszülők nyújtották, akik vállalták a gyerekek felügyeletét, vezették a háztartást, és – amire a legnagyobb szükségük volt – lelki támaszt nyújtottak. A napköziből eltanácsolt gyerekeket az iskola után otthon várták, és igyekeztek szeretetteljes, biztonságos légkört teremteni számukra. Minden interjúalanyunk gyengéden, elismerően emlékezett a velük élő nagyszülőkre.

„A nagyanyám alapvetően egy életvidám, nagyon kedves nő volt. Sokat neveltünk. Ő – gondolom – igyekezett is a lányában az életerőt vagy a vidámságot, vagy hogy kedve legyen élni, főntartani. Mert tényleg szegénység volt, de az azért nagyon jó volt, hogy amikor hazamentem az iskolából, akkor meleg volt a konyhában, és volt ebéd.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Nagyanyám fekvőbeteg volt. Ezt követően kikelt az ágyból, mert baj volt, a lánya egyedül maradt, és helyt kellett állni. Mindig ő főzött, a konyha az övé volt. Anyám meg takarított, ápolta az idegeit, próbált a férje után rohangálni, meg valahogy a gyerekeket összeszedni. Ketten csinálták a dolgot.” (ORBÁN GYÖRGY)

„Édesanyám szülei sokat segítettek abban, hogy miután anyukám dolgozott, én tulajdonképpen a nagyszülőkkel voltam, ők láttak el mindennel. Indítottak iskolába, ebédet készítettek nekem, tehát ők voltak a pótapukám, pótananyukám.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

A távolabb élő nagyszülők is kivették a részüket a mindennapi terhekből. Voltak, akik átmenetileg odaköltöztek a segítségére szoruló csonka családhoz, vagy fordítva, a kilakoltatottak találtak otthonra náluk. Mások hosszabb-rövidebb időre magukhoz vették az unokákat, és anyagilag is támogatták a családot.

„Engem sem a bölcsődébe, sem az óvodába nem vettek föl. Helyhiány címen utasítottak el. Ebbe minden belefér, de az indok nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen gyerekkel nem lehet megfertőzni a többi. Úgyhogy szinte megoldhatatlan gondot jelentett, hogy ott volt egy kisbaba, akire azért vigyázni kellett, dolgozni kellett, és élni is kellett valamiből. Ekkor nagymamám költözött hozzánk. Végül is ő volt, aki a munkájával eltartotta a családot, mert édesanyám gyakran betegeskedett és sokszor kórházban volt.” (LUKÁCH KRISZTINA)

„A HM szolgálati lakásából kirúgtak minket a szó szoros értelmében, de nem tudtunk sehova se menni. Győrben lakott édesanyám édesanyja és a nővére a családjával – a három gyermekével – egy kétszobás lakásban. Mi is odaköltöztünk, így heten laktunk ebben a kétszobás lakásban. Ott laktunk körülbelül két évig, ilyen körülmények között.” (MECSÉRI ILDIKÓ)

„Nekem a kapcsolatom a nagyszülőkkel és az édesapám hűgával nagyon jó volt, mert engem tulajdonképpen ő nevelt.

Mikor én odakerültem Szárazdra, akkor ő húszéves volt, tehát feláldozta az életét, hogy felneveljen, hogy ne kerüljek idegen emberek közé.” (MICSINAI MÁRTA)

A nagyszülők – függetlenül attól, hogy miként értékelték az apa forradalom alatti tevékenységét – lehetőségeikhez képest mindenben segítettek. A legtöbbjük mesélt az elitéltről, erősítette a tartást az unokáiban, és szeretetével enyhítette a fájdalmat. Optimális esetben magyarázatot is tudtak adni a történetekre.

„Nagyszüleim maximálisan szerették és tisztelték őt. Biztos, hogy ez volt a meghatározó, mert ők is élesztették bennem az apaképet, ébren tartották, és nyilván ők alakították az apaképet, mert velük voltam.” (REGÉCZY-NAGY MÁRTA)

„Nagyapám meglehetősen rossz néven vette az apám ilyen irányú tevékenységét 56-ban és utána. Nem azért, mintha nem értett volna vele egyet politikai szempontból, csak utólag visszagondolva feltételezem, hogy a nyolc gyerekre való tekintettel túlságosan kockázatosnak találta, hogy olyan dolgokat vállaljon, ami aztán a család szempontjából jóvátehetetlen lett volna. De mégis, mikor megtörtént 57-ben az internálás, akkor azért teljes mértékben – persze együtt is laktunk – támogatta a családot.” (KERESZTES K. SÁNDOR)

A hagyományos falusi környezetben élő nagyszülők a stabil közösségi értékek közvetítésével, a biztonságos családi háttér megteremtésével ellensúlyozni próbálták az apa, néhol mindkét szülő elvesztését, és néhányan meggyőződésük ellenére is hajlandók voltak kompromisszumot kötni a hatalommal unokájuk érdekében.

„Csodálatos, meseszerű, szép gyerekkor volt. Mindenki szeretett. Abban a kis faluban voltak erkölcsök, bizonyos szokások. Szép volt az egész, és jó, amihez lehetett alkalmazkodni. Nagyszüleim odafigyeltek, hogy ne legyenek rossz barátaim. Csepelen nem biztos, hogy ezt meg tudták volna tenni.” (FARKAS IMRE)

„Biztonságban éreztem magam, de mint utóbb kiderült, nem lehettem nagyon biztonságban, mert el akartak vinni tőlük állami gondozásba. És azt mondták, hogy abban az esetben legyenek náluk, ha nagyapám belép az MSZMP-be. S nagyapám belépett.” (VAMOS IDA)

Más rokonok is segítettek pénzzel, élelmiszerrel, ruhaneművel, esetenként kapcsolataik mozgósításával. A rokoni támogatás mértéke többnyire a családi hagyományoktól és az anyagi helyzetüktől függött. Az értelmiségiek körében a segítség hatékonyabbnak bizonyult, mint az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó, szegény sorban lévő, többgyermekes családoknál, ahol a távol lakó vagy hasonlóan rossz anyagi körülmények között élő rokonok még szándékuk ellenére sem tudtak könnyíteni helyzetükön. Majdnem mindenkinek akadt azonban olyan hozzátartozója is, aki vállalhatatlannak érezte az elítélt családját, és saját – vélt vagy valós – veszélyeztetettsége miatt minden kapcsolatot megszakított velük.

„A rokonaink is úgy voltak, hogy kicsit messzebb húzódtak. Maradt valami földünk, de minimális, abból éltünk. Nagyon padlón voltunk anyámmal. Volt valamennyi árpánk meg rozsunk vetve, és le kellett aratni. Anyámnak volt egy nagybátyja, aki sírásóként halt meg, egyedül ő jött el 57–58 körül, hogy levágja. Anyám azt mondta: »Most nem bírom kifizetni.« »Nem baj, nem azért jövök.« És eljött a legszegényebbje a falunak. Voltak gazdagabb rokonaink is, de nem segítettek.” (SZABÓ KÁROLY)

„Anyámnak egy húga van Kalocsán, de ők sem tudtak volna anyagilag segíteni bennünket. Ott is négy gyerek volt, ikrek, akkor voltak picik, mikor mi. Szóval anyagilag nem tudtak volna ők se segíteni.” (PEKÓ ERZSÉBET)

„Az apai rokonság nem mert segíteni. Félték. De lehet, hogy egyszerűen nem volt pénzük. Meg nem is nagyon lehetett mit tenni. Azt tudom, hogy anyám akkor jött-ment, én sokszor a szomszédoknál aludtam.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

„Apám nővérenek a férje pártnak volt, és hiába jártunk össze 56 előtt, és voltunk jóban, a kivégzés után kezdtünk nagyon kellemetlenek lenni nekik. Lazították a kapcsolatot, aztán mikor elmentünk hozzájuk, közölték velünk, hogy jobb, ha többet nem megyünk oda.” (ANDI JÓZSEF)

A megkérdezettek egyötöde számolt be arról, hogy rokonaitól semmiféle támogatást nem kaptak. Ők, ha anyjuk nem tudott egyedül megbirkózni a terhekkel, állami gondozásba kerültek, ilyenkor többnyire a testvéreket is elszakították egymástól.

Egyikük nevelőotthonban nőtt fel, hárman pedig átmenetileg, néhány évig nevelkedtek ott. Ezeket a gyerekeket érte a legnagyobb veszteség.

„A lényege az egésznek, hogy az életemet tönkretették. Engem és az öcsémet nem az anyám, hanem a nagymama és az apám nevelt. Amikor apámat letartóztatták, minket intézetbe vittek. A nagymamának nem volt miből eltartania. Megölték az apámat, elvették a családomat.” (SZELEPCSÉNYI MÁRTA)

„A családom szerintem elég csúnyán viselkedett velem, mindenkit beleértve – de csak utólag rekonstruáltam így –, mert intézetbe kerültem. Igazi kínszenvedés volt. Nagyon-nagyon rossz volt. Nem azt mondom, hogy csépeltek minket. Előfordult, hogy elcsattantak pofonok, de nem ez volt benne a legrosszabb. Egyszerűen végig rosszul éreztem magam, és alig vártam, hogy hazamehessek.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

„A VILÁG JÓ MEG ROSSZ RÉSZRE BOMLOTT”

A közvetlen környezet visszajelzései mindenki számára fontosak, kiváltképp annak, akinek az egyik szülőjétől megfosztva, stigmatizáltan, marginalizáltan kell élnie. A támogató mikroközösségek hatékonyan enyhítettek a nehézségeken. A szomszédoktól, ismerősöktől, barátoktól, az elítélt korábbi munkatársaitól a hozzátartozók sok együtt érző gesztust tapasztaltak, és anyagi segítség is érkezett. Az elítéltek családja számíthatott a szomszédok többségére a mindennapokban: felügyeltek a gyerekekre, élelemmel és ruhákkal támogatták őket, segítettek a ház körüli munkában, esetenként munkalehetőséget is biztosítottak a magukra maradt házastársaknak vagy a nagyobb gyerekeknek. Néhányukkal a lelki problémákat is meg lehetett osztani.

„A szomszédok általában nagyon jó ismerősök voltak, úgy-hogy ők mindannyian sajnálatukat fejezték ki. Akik ott a közvetlen környezetükben laktak, azok nem fordultak el a családtól. Szóval nem volt olyan, hogy azért, mert az apánkat elvitték az oroszok, nem állnak velünk szóba az utcán. Karácsonykor egyszer csak be volt téve egy gyönyörű ezüsfenyő az udvarba. Volt, amikor be volt hajítva egy liba. Máig se tudjuk, hogy ki küldte.” (FEKETE ZSOLT)

„A mi házunkban olyan három-négy nem dolgozó asszony volt, és a mi lakásunkhoz mindegyiküknek volt kulcsa. Úgyhogy engem reggel anyu szépen megetetett, otthagyt a kiságyban, és a nénik napközben jöttek, és tisztába tettek, megetettek, mindenki rám nézett. Tulajdonképpen az első három évben engem a ház nevelt föl ilyen módon, hogy hol ez nézett be, hol az nézett be, hol az egyik vitt át magához, hol a másik. És az is természetes volt, hogy a házban, ha bárhol vasárnap süteményt sütnek, akkor abból nekünk is jut.” (LUKÁCH KRISZTINA)

„A világ jó meg rossz részre bomlott. Rosszak voltak az oroszok, rosszak voltak a börtönőrök, és rossz volt az anyám főnöke, de az a világ, ami a közvetlen környezetemben volt, az nem volt rossz. Rossz emberek nem voltak közvetlenül körülöttünk.” (GÖNCZ KINGA)

A kisebb városokban vagy községekben élők nem tudták eltitkolni a történeteket, viszont közvetlenebbül élték át környezetük együttérzését.

„Csak szimpátia volt. Támogató cinkosságot éreztem mindenhol, ahol én jártam. Egy ilyen hunyorítást, hogy jól van, tudjuk, de semmi baj nem lesz, majd meglátod.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Azért az jó volt, hogy ott a faluban úgy tűnt, hogy mind sajnálnak bennünket. Lehet, hogy hivatalosan nem lehetett mutatni, mert nem éppen annak az ideje volt. Tényleg, sokszor a parasztemberben is van annyi tapintat, hogy az a gyerek nem tehet róla. Anyámat is próbálták segíteni ott, a boltban, ahol dolgozott.” (FÖLDESI KATALIN)

„Nem éreztem azt, hogy a szomszédok gyilkosnak tekintik az én apámat, vagy a tanárok, vagy bárki, aki ismerte. Szerintem őt mindenki ismerte itt Ózdon. Ez mégiscsak kis hely. Ez beszéd-téma volt. Tehát senki sem tekintette őt bűnösnek. Egész egyszerűen a többi ember sajnálta, és a fejét rázta, hogy ez lehetetlen.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

Akiket a kivégzést követően környezetük többsége elutasított, akiknek nem adatott meg a segítség, azok visszahúzódva, kiteszítottan éltek tovább.

„Így visszagondolva, sokan megváltoztak, már nem látogattak meg bennünket. Talán egy pedagógus maradt meg, aki tovább-

ra is jött hozzánk. Ha visszagondol az ember, mindenki elmaradt tőlünk. Féltek-e, vagy miért, én nem tudom.” (GULYÁS ANIKÓ)

A munkahelyi vezetők általában a hivatalos álláspontot képviselték, így a családok nemigen számíthattak az együttérzésükre, ám az elítélt egykori munkatársai közül többen is támogatták a magukra maradtakat. Az első hónapokban az üzemekben, a hivatalokban és egyes értelmiségi körökben rendszeresen gyűjtöttek pénzt a letartóztatottak családtagjainak. Néhányan a szervezett akciók megszűntével is kitarítottak mellettük, és később is folyamatosan segítették őket. Az alkalmi munkából élők vagy az ingázók családtagjai személyes ismeretség híján a munkahelyi segélyakciókból csak kivételes esetekben részesültek.

„Apámnak a volt munkatársai közül az, aki hajlandó volt ezek után is elfogadni azt, hogy a munkatársa volt, rendszeresen látogatott bennünket. Nem emlékszem sajnos a nevére, de az arca meg az aktatáskája előttem van. Egy bőr, kétcsatos, régi aktatáska volt, amiben mindig volt egy szárazzokbás, amikor jött. Sokáig. Más abszolút senki.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

„Amikor édesapa meghalt, utána – nem egészen egy évig – pontosan az sem derült ki, hogy személy szerint kiktől, de orvosok adtak össze pénzt. Olyan négy-öt száz forintra jött ki havonta. Olyan fél évig. S egy idő után ez megszűnt. Hogy mitől, hogy féltek, vagy hogy lecsengett ez a dolog az ő részükről, nem tudni. Ezt persze én is utólag tudtam meg. Biztos, hogy ez egy jóleső dolog volt.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Sokfelől kaptunk segélyt. Volt, hogy pénzt hoztak, volt, hogy az Írószövetségből kaptunk élelmiszert. A Zöldkeresztől is kaptunk segélyt, a Marcibányi téri iskolába kellett lemenni érte. Ilyenekből éldegéltünk.” (MOLNÁR TIBOR)

A forradalom leverése után külföldre menekült munkatársak, barátok, ismerősök többeknek küldtek rendszeresen csomagot, alkalmanként pénzt is. A küldemények az anyagi segítségen túl lelki támogatást is jelentettek, azt az érzést táplálták, hogy azok sem felejtették el őket, akik elhagyták az országot.

„Jöttek csomagok jó szappannal, kakaóval, talán Bécsből. Emlékszem, olyan szappanjaink voltak, mint senki másnak. És finom csokik.” (ZSÁMBOKI PÉTER)

„Folyamatosan kaptunk csomagot külföldről. Az is nagyon fontos volt, hogy valahonnan kintről figyelnek bennünket. Tehát azért nem voltunk úgy elhagyatva, hogy az legyen az ember érzése, hogy senki nem figyel ránk. Évente egyszer kaptunk csomagot. Ennél többet nem, de ezek nagyon hasznos, jó dolgok voltak. Például dzsekim volt, meg ilyen félcsizmám, cipzáras csizma volt. Nem is láttak még olyat a környéken. Ez megint hozzátartozott ahhoz a furcsa, kevert állapothoz, hogy mi vagyunk tulajdonképpen a keresőnélküliek és a legszegényebbek – vagy majdnem a legszegényebbek –, ugyanakkor nálunk van a legjobb sütemény a környéken.” (ORBÁN GYÖRGY)

Mindig akadt olyan szomszéd vagy barát, akire a diszkriminatív intézkedések kijátszásában is lehetett számítani. Többen elmondták, hogy a vagyonekobbzás elől ismerőseik segítségével sikerült kimenteniük értékeik egy részét. Ez a hatalommal szembeni cinkosság közös élményét erősítette. Elvértve hasonló együttműködés alakult ki egy-egy ismerős hivatalnokkal is: előfordult, hogy a vagyonekobbzás előtt figyelmeztették a családtagokat, hogy mentsek ki, értékesítsék ingóságait a lefoglalás elől, vagy cseréljenek lakást, mert a hatóság ki akarja lakoltatni őket.

„Mikor megszületett az ítélet, annak volt egy olyan része, hogy teljes vagyonekobbzás. Arra például emlékszem, hogy akkor átrendeztük a lakást. A barátok széthordták az összes használható könyvet. Amik helyettük megjelentek a polcon: Lenin összes műve öt kiadásban, Marx öt kiadásban, az összes ilyen használhatatlan könyv. Ennek is inkább erre a röhgős részére emlékszem, hogy ezeknek a marháknak nem tűnik fel, mikor jönnek vagyonekobbzni, hogy elvisznek öt sorozat Lenint. Utána visszakerültek az eredeti könyvek a helyükre. Sikerült túljárnunk az eszközön. Három és fél kilós csomagot lehetett küldeni a börtönbe, és mindig nekem kellett föladni, és azt kellett mondani a postán az ötkilós csomagra, hogy vegyék fel három és fél kilónak. Arra is emlékszem, hogy ez mindig működött, a postás minden további nélkül fölvette. A dologra azért emlékszem, mert évekkel később egyszer azt mondta az egyik postás, hogy nem, ez nem három és fél kiló. Én nagyon meg voltam sértve, hogy ez hülye, ez nem tudja, hát rá van írva a címzés, hogy nem tudom,

melyik börtön, akkor neki azt tudni kell, hogy ezt így kell fölvenni.” (GÖNCZ KINGA)

„Nagyon szép lakásban laktunk a belvárosban. És a bíró későbbi felesége, aki akkor még a pártbizottságon dolgozott, üzenete, hogy valamit csináljunk a lakással, mert valaki kiszemelte magának a pártbizottságon, és minket – az isten tudja, hova – ki akarnak tenni onnan valahova Győr peremkerületére. Édesanya így megtudta, és akkor egy ismerőse révén elcserélte. Egy egyszobás öröklakást, egy átalakított padlásteret kapott érte.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

A szolidáris gesztusok a személyes együttérzésen túl azt is demonstrálták, hogy megfélemlítéssel sem lehet mindent rákényszeríteni az emberekre. Annak az anyának a temetésekor, aki a salgótarjáni sortűz áldozata lett, a helyi pártbizottság – esetleges tüntetéstől tartva – arra kötelezte a családot, hogy a szertartást a tervezettnél korábban tartsák meg. A falu lakói így nem vehettek részt a temetésen, de éjszaka nemzetiszínű koszorút helyeztek a sírra. A Szlovákiában élő rokonok ugyan nem kaptak határátlépési engedélyt a temetés idejére, de mivel a szlovák vonat magyar területen is áthaladt, ezen a szakaszon a litkei vasutasok néhány percre megállították a szerelvényt, hogy a gyászoló családtagok találkozhassanak. Még a börtönőrök között is akadtak, akik vállalták, hogy üzeneteket közvetítsenek a család és a fogva tartott között. Néhány özvegynek pedig sikerült találnia olyan börtön- vagy temetői alkalmazottat, aki a szigorú tiltások ellenére is elmondta, hogy hová temették a férjét.

Meghatározó jelentősége volt annak a gyakorlati és lelki segítségnek is, amit a sorstársak közössége nyújtott. Az akkor kialakult szoros kapcsolatok, csakúgy, mint a börtönben szövődött barátságok, többeknél hosszú ideig fennmaradtak. A kivégzettek vádlott- és börtöntársai szabadulásuk után rendszeresen látogatták a hozzátartozókat. Nekik fontos szerepük volt abban is, hogy a gyerekek minél jobban megismerjék, megértsék apjukat, és ezáltal saját sorsukat.

„Szász Imre a *Ménesi út* című könyvében sok negatívumot írt apámról. Hogy nagydarab volt, hogy vörös volt a szakála, hogy jobboldali volt, hogy csendőr fia volt, ezek mind negatív-

vumként szerepelnek.¹ Engem ez nagyon izgatott, és írtam egy levelet Rusvay Tibornak, aki Vácon élő tanár, és Eötvös-kollégista társa volt apámnak, és nekem apai jó barátom. Egész gyerekkoromban tanított nyelvre, és vitt a fiaival együtt, szóval pót-apám volt itt a közelben. És írtam neki, hogy most akkor milyen volt apám. És ő elküldte az én leveletem apám legjobb barátjának, Vekerdi Józsefnek. És Vekerdi válaszolt, hogy »Margitka, minden igaz, csak pozitív előjellel. Tehát nagydarab volt, gúnyos volt, vezető szerepű volt, lehengető volt, a társaság közepe volt, de ez jó volt. Ez nem volt rossz.« (BRUSZNYAI MARGIT)

„Apu egyik-másik rabtársa kiszabadulása után meglátogatott bennünket, segítettek nekem a tanulásban, németet, matematikát, fizikát tanítottak, és egyik rabtársa még anyagilag is támogatta családjunkat.” (KÓSA KATALIN)

„Nekem mindig régi ötvenhatosok szereztek munkát. Akár azt is mondhatnám, hogy nekem ez a pozitív diszkrimináció jutott.” (ZSÁMBOKI PÉTER)

Az elítéltek gyermekei a másodlagos szocializáció során – leginkább az iskolában – környezetük reflexióiból döbrentek rá arra, hogy ők mások, mint a többiek. A pedagógusok egy része nemcsak elfogadta a hivatalos álláspontot, hanem azonosult is azzal, de sokan nem, vagy csak látszólag engedelmessé váltak a kényszernek. Interjúalanyaink iskolai élményeiket felelevenítve egyaránt felidéztek elutasító és szolidáris jelzéseket. Az iskolák igazgatói, párttitkárai általában nyíltan diszkriminálták ezeket a gyerekeket, a tanárok közül néhányan a legváratlanabb helyzetekben büntették, szegényítették meg őket, a pedagógusok többsége viszont magánemberként szolidáris volt velük. Az érintettek – 1957 elején, amikor ha szórványosan is, de még tartott a társadalmi ellenállás – a nyíltan vállalt segítségnyújtást a pedagógusok körében is megtapasztalhatták. Az egyik csepeli általános iskolából például három letartóztatott forradalmár gyermekét küldték több hónapos kelet-németországi csereüdülésre. A terror erősödésével azonban a támogatás ebben a közegben is informális lett. Egyre kevesebben mertek vagy tud-

1. Szász: *Ménesi út*. 70–78. o.

tak szembeszállni a hatalmi gépezettel, de még ekkor is találtak lehetőséget arra, hogy kifejezzék szimpátiájukat a forradalom, illetve az ötvenhatos elítéltek gyermekei iránt. A tanárok nagy része egészen addig, amíg csak módjában állt, segítséget nyújtott tanítványainak a tanulásban, és támogatta őket az iskolai konfliktusok elsimításában.

„Érdekes dolog, hogy az iskola mindig toleráns volt. Velem szemben a gimnáziumban a hátralévő másfél év alatt – mert ez volt a harmadik vége és az egész negyedik – soha nem éreztették, hogy az apám politikai fogoly, vagy mondjuk úgy, hogy a rendszer ellensége.” (LAJTAI ENDRE)

„Nekem ebben az iskolában abból, hogy az apám börtönben van vagy volt, soha nem volt hátrányom, csak előnyöm. Velem kivételeztek. Nekem több volt szabad, mint másoknak. Egyszer nem csináltam meg a leckét. Kiderült, hogy nincs meg a leckém, és akkor a tanárnő azt mondta, hogy nem baj, nekem szabad nem megírni a leckét, mert az én apám börtönben van. Valahogy így. Ez nem is volt titok, tehát nem volt egy ilyen elhallgatás ekörül, hogy az én apám börtönben van. Ez az első évben volt, még 59 tavaszán.” (LITVÁN KATALIN)

„A tanárok rendkívül szolidárisak voltak velem. Egyszer az egyik osztálytársam valamilyen gonoszkodó megjegyzést tett apámra, olyasmit mondott, hogy gyilkos volt. Én meg elég nagy csibész voltam, és borzalmasan megvertem a gyereket. Persze ebből nagy botránynak kellett volna lennie. Behívott az osztályfőnököm, én meg sírva mondtam el neki, hogy mit mondott nekem Tamás. Szerencsétlen tanárnő, borzalmas helyzetben lehetett. A hivatalos verzió szerint azt kellett volna mondania nekem, hogy persze Tamásnak igaza volt. Ehelyett elkezdett vigasztalni, bizonygatta, hogy Tamás nem akart nekem rosszat, csak hallotta ezt valakitől. Aztán Tamás azt se tudta, hogy kérjen tőlem bocsánatot.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

Volt olyan tanár, aki nemcsak lelkileg, hanem anyagilag is támogatta szegény sorban élő tanítványát, méghozzá olyan tapintatosan, hogy az nem sértette a gyerek önérzetét. Néhanyan viszont nem fogadták el a segítséget, talán azért, mert megalázónak érezték.

„A tanárnő vasárnaponként elhívott, hogy segítsék neki takarítani. Közben abból a munkából nem nagyon lett semmi, de ott reggeliztem, ott ebédeltem, és délutánra, mire mentem haza, mindig felpakolt valamivel. Tehát lelkileg mi annyira el tudtuk fojadni egymást. Ő szinte úgy bánt velem, mint egy családtaggal.” (PEKÓ ERZSÉBET)

„Látványosan, minden reggel hozta nekem az uzsonnát. Nekem meg nem kellett. Hogy ő milyen nagylelkű! Kihívott az asztalához, és ott. Nem tudom, hogy miért, de nem kellett. Lehet, hogy megbántott velem, vagy nem tudom.” (BATONAI MARGIT)

Nem ismerjük pontosan a pedagógusok motivációját, de a visszaemlékezések azt valószínűsítik, hogy azok a gyerekek részesültek nagyobb együttérzésben és támogatásban, akiknek az apja az adott környezetben ismert volt, és a közösség pozitívnak értékelte forradalmi tevékenységét. A szolidaritás ebben az esetben az ártatlan gyerekek szóló segítségnyújtáson túl a szülő tetteinek elismerését is jelenthette. A többiek kevésbé érzékelték az együttérzést, ők főként olyan pedagógusokra emlékeznek, akik semlegesek voltak velük szemben. Ám voltak iskolák, ahol egyes tanárok megszegyenítették az ötvenhatos elítéltek gyermekeit, és ezzel tovább nehezítették helyzetüket.

„A szörnyű az volt, amikor az iskolában, ahol engem addig szerettek – voltak apróbb súrlódások, de engem azért addig szerettek –, kiállítottak középre. Ott állt az összes gyerek. Volt még ott rajtam kívül néhány gyerek, aki hasonló elbírálás alá esett. És a gyerekeknek ki lett adva az utasítás, hogy ezeknek a reakciós börtöntölteléknek a fattyaival ha valaki szóba mer állni, az a továbbiakban igazgatói megrovásban részesül, mert az ilyenek méltelyezik meg az ifjúságot.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

„Egy tanár azt mondta, hogy szemetes kosárba ültetne, mert odavaló vagyok. Különösebb előzménye nem volt, csak nem álltam fel, szófogadatlan voltam, és akkor mondta, hogy olyan vagy, mint ahogy neveltek a szüleid, vagy amilyen apád, odavaló vagy a szemétkosárba, ahová apád. Egyes tanároknál, akik elkönnyveltek, azoknál nem tudtam jobb lenni. Ha jött egy új tanár, akinek szimpatikusabb voltam, annak nem az volt a lényeg, hogy kinek vagyok a gyereke. Bár nem védett volna meg

szerintem nagy plénum előtt, nem szállt volna szembe a többi tanárral, de nem is tolt ki velem.” (RIMÁN SAROLTA)

Akár szolidárisak, akár közömbösek voltak a pedagógusok, a továbbtanulásban csak kivételes esetekben segíthettek. A gyerekeknek az önéletrajzukba, a tanároknak az ajánlásba kellett beírni az apával történeteket. Ennek elmulasztása miatt a pedagógus akár az állását is elveszthette. Némi lehetőség még így is nyílt a személyes szolidaritás kifejezésére, oly módon, hogy felhívta tanítványa figyelmét a tiltások megkerülésének lehetséges módzataira.

„Mindig olyan kedvesek voltak, megkülönböztetett figyelemmel bántak velem. Talán több időt szenteltek rám, mint más gyerekre. Például volt egy-két tanár, aki kérdezgetett apu felől, és próbált vigasztalni, hogy majd rendbe jönnek a dolgok, majd ha megnősz stb. Szóval mondtak mindenféle dolgot. Úgy éreztem, hogy nagyon rendesek velem szemben. Viszont azt is megmondták, hogy nem lehet továbbtanulnom, mert nem fognak fölvenni semmilyen iskolába. Nem is vettek föl, ezt be is tartották, sehova nem mehettem.” (ANDI JÓZSEF)

„1959-ben mezőgazdasági technikumba felvételiztem. Tudtam, hogy minden sikerült, amit kérdeztek, örültem, biztos fölvesznek. És jött a papír, hogy nem vettek föl. Nagyapám bement az igazgatóhoz, még az előző rendszerből ismerte. Azt mondta: »Minden sikerült a gyerekeknek, de sajnos nem vehetem fel. Nyugodjon bele. Próbáljon meg valamilyen kisebb horderejű iskolába jelentkezni, és utána, ha tizenhat éves korában el tud menni dolgozni, akkor esti tagozatra kötelesek fölvenni.« Így jelentkeztem a gyors- és gépíróiskolába. Azt elvégeztem jeles eredménnyel.” (TOMASOVSZKY MÁRIA)

Találtunk példát a hivatalos rendeletek kijátszására, sőt a hatalommal szembeni határozott kiállásra a későbbi években is. Akadt pedagógus, aki a kapcsolatai révén érte el, hogy tanítványa a tiltások ellenére is továbbtanulhasson, vagy aki nem írta be az iskolai ajánlásba az apa ötvenhatos múltját.

„Tudom, hogy az általános iskolai igazgatónőmnek jó barátja volt a Kőrösi Csoma Gimnázium igazgatója. És egyszer csak azt mondták, hogy nekem a Kőrösibe kell mennem. Az első nap

bejött egy tanár, és azt mondta, hogy én most rossz helyen ülök, és üljek át az 5. osztályába. Ő lett a későbbi osztályfőnököm. Szóval valahogy ezek eldőlték a fejem fölött. Majd ugyanez a tanár közölte velem, hogy majd apám helyett apám lesz, úgyhogy ha nekem bármi gondom van, akkor szóljak neki. Őt Tóth Imre Bélának hívták. Ő is, meg az iskola párttitkára is személyes kockázatot vállalt azért, hogy az én személyi lapomon ne legyen rajta az apám börtönbüntetése.” (GÖNCZ KINGA)

A későbbi évek során a kortársak, az osztálytársak magatartása is jelentős változásokat mutatott a Kádár-korszak elejéhez képest. A forradalom leverését követően az idősebb gyerekek egyértelműbb reagálásokkal szembesültek. Ekkor még sokakban elevenen élt az élmény, és a hallgatás sem törölte ki az emlékeket, még eltitkolni sem lehetett volna a történeteket. A közös élmény, a hasonló tapasztalat többnyire a támogatást hívta elő, de előfordult az is, hogy a kivégzett vagy bebörtönzött apa gyerekeit az osztálytársai csúfolták, egyeseket a szülei tiltottak el attól, hogy barátkozzanak a „hazaárulók és börtöntöltelékek” gyerekeivel. Azok viszont, akik a későbbi években kezdtek iskolába járni, amikor a forradalom már tabuvá volt – igazodva családjuk magatartásához –, maguk is igyekeztek titkolózni, és a társaik részéről többnyire szintén tartózkodást tapasztaltak.

„Egy osztályba jártam Mansfeld Lászlóval². Mi egymás között sosem beszéltünk arról, ami velünk történt. Mind a ketten csöndben voltunk, és nem propagáltuk a helyzetünket. A többiek azonban beszéltek róla. Megvolt az a fajta érzelmi együttműködés, később kiderült, hogy azért a társaság nagy része mellettünk van, vagy szimpatizál velünk. De nyíltan azért nem. Amikor újra elkezdtünk iskolába járni, akkor a többség folyamatosan forradalomról beszélt, csak néhányan mondták, hogy ellenforradalom volt. Szóval nem volt rossz ebbe a társaságba járni, nem voltunk kiközösítve.” (MOLNÁR TIBOR)

„Volt egy kis barátnőm, őt sose felejttem el, Klukk Juszтина. Nagyon szegények voltak, de olyan rendes család volt, pátyolgattak, bátorítottak, és mindig kérték a nagyszüleimet, hogy enged-

2. Az 1959-ben kivégzett Mansfeld Péter öccse.

jének el hozzájuk egy kicsit kikapcsolódní. Tehát ők átérezték az én helyzetemet, mellém álltak. De a baj az volt, hogy sokan voltak kegyetlenek is, és a többség inkább nem mert velem barátokzni. Mert úgy félt mindenki.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

„Utalások és mutogatások. De mi már minden egyes félrevonulást, nevetést meg mindent rosszállóan vettünk. Még akkor is, ha lehet, hogy nem is rólunk volt szó, mert már belénk ivódott ez a magatartás, és próbáltunk elhúzódní. Tehát megpróbáltunk olyan közegben maradni, ahol ezeket nem tapasztaltuk, vagy az ikertestvéremmel elvonultunk a folyosó valamelyik sarkába, míg be nem csengettek. Nem szívesen barátokztunk, elhúzódtunk. Tehát egy leszűkített életet éltünk.” (RIMÁN SAROLTA)

A hatvanas–hetvenes évek fordulójától, az általános elhallgatás légkörében kivételes esetnek számított, ha egy-egy középiskolában vagy felsőoktatási intézményben a diákok feltették egymásnak a kérdést, hogy mi történt 1956-ban, milyen titkokat őriznek az osztálytársaik, a barátaik.

„Ott volt egy nagy fordulat. Én egy olyan általános iskolában éltem, ahol én is és a családom is rossz volt, és minden rossz volt. Amikor bekerültem a gimnáziumba, ez átfordult. Ebben messzemenően benne volt 56. Elsős gimnazista voltam, amikor Kovács András kiszedte belőlem ezeket a sztorikat. A börtönt, és hogy én mire emlékszem. Akkor tapasztaltam először azt, hogy ez valakit érdekel. Meg azt éreztem, hogy ebben a közegben ez inkább jó.” (MÉREI ZSUZSA)

Mivel a gyerekek a megtorlás idején még kiskorúak voltak, többségük már az enyhülés éveiben került szembe az elhelyezkedés akadályaival. Aki viszont a kezdeti években keresett munkát, a lakóhelyén rendszerint nem járt sikerrel. Más településen azonban akadt olyan vezető, aki vállalta az alkalmazását.

„Édesanyámmal elmentünk Pécsre, mert a rokonság ott lakott. Elég hamar sikerült egy olyan szövetkezeti elnökkel beszélni, aki azt mondta anyámnak: »Nézze, asszonyom, engem nem érdekel, hogy a férje mit csinált, ki volt, mi volt, én a fiút elvállalom ipari tanulóknak.« Azt mondta, őt nem érdekli a múlt, az a lényeg, hogy becsületes legyen, tanuljak, végezzem el a munkát.” (LAJTAI ENDRE)

Később a munkavállalást többnyire nem korlátozták, de az előrejutást a munkahelyi ranglétrán, a vezető pozíciók elérését igen. Csak kevés együtt érző és bátor főnök vagy munkatárs akadt, aki merete vállalni a hátrányt okozó információ eltitkolását.

„Valaki a későbbiekben a munkahelyemen is úgy segített, hogy a káderlapomat nem továbbította. Ez az ember mellettem volt, nem akarta, hogy a titkom kiderüljön. Amikor elkezdtem tanítani, akkor derült ki, hogy nincs káderlapom, ezért önéletrajzot kellett írnom. Egy kolléganőmet megkérdeztem, hogy mit írjak az életrajzomba. Mire azt mondta: »Hú, azt be kell írni!« De én nem írtam be. Ennek ellenére rendes volt, és nem szólt senkinek. Iskolatitkárnak egy nyolcadikos osztálytársam jött az iskolánkba, és én bizony reszkettem, nehogy eláruljon, mert akkor engem úgy kívágnak, mint rongyot az ablakon.» (KÓSA KATALIN)

A munkatársak általában semleges magatartást tanúsítottak, tapintatból vagy közönyből hallgattak, és az érintettek sem beszéltek. Nem volt ritka, hogy egy-egy munkahelyen egy kivégzett vagy elítélt gyermeke hasonló sorsú fiatallal vagy épp egy ötvenhatos elítélttel dolgozott együtt, és a közöttük kialakult jó kollegiális viszony ellenére is csak a nyolcvanas években tudták meg egymásról, hogy hasonló titkokat őriznek.

A nehézségek közepette a hívő embereknek erőt adott a vallás. Az egyháztól kért segítség megtagadásáról viszont több interjúban is szó esett. Közismert, hogy a Kádár-korszakban az egyházak is folyamatos ellenőrzés alatt álltak. Vezetőik sokszor olyan kompromisszumokra kényszerültek, amelyek ellentétben álltak hitükkel és hivatásukkal. A papok többsége nem mert kockázatot vállalni, elzárkózott a nyílt segítségnyújtástól.

„Édesanya biztos, hogy nagyon nagyot csalódott az egyházban. Már csak abból kiindulva, hogy ő azért bízott vagy biztos reménykedett abban, hogy az egyház tud valamit tenni, hogy elintézi, hogy csak pár évre ítéljék el édesapát. De hogy ez legyen belőle!” (GULYÁS ANIKÓ)

„Azt tudtuk, hogy január 14-én kivégezték. Anyám akkor elment az evangélikus paphoz meg a református paphoz, hogy harangozzanak. Az evangélikus pap nem vállalta. Anyám sírva jött haza. Ő evangélikus, tehát természetes dolognak tartotta,

hogy mindkét templomban harangoznak. A református pap vállalta. Jó, hogy megkérdezték tőle, kire harangoztatott, de sokat nem tudtak vele tenni, mert öreg pap volt. Ki is hirdette. Ő volt az egyedüli, aki ki mert állni érte.” (SZABÓ KÁROLY)

Néhányan viszont évekig élvezték egyes egyházközösségek rendszeres támogatását. Ennek egyik formája a gyerekek nyaraltatása volt. Esetenként a megélhetési gondokat is enyhíteni tudták. A legjelentősebb segítség a középiskolai továbbtanulás lehetőségének biztosítása volt. Az egyházi középiskolákba általában felvették azokat a vallásos gyerekeket, akik az állami intézményekben nem tanulhattak tovább. Ezekben a közösségekben nem számított szegyennek az apjuk tette, és védettséget érezhettek a diszkriminációval szemben is.

„Volt egy apáca, ő tanított bennünket németre. Édesapa kérte a búcsúlevelében, hogy a bencések neveljenek bennünket. A bátyámat helyhiány miatt nem vették fel Pannonhalmára, ide Győrbe felvették. Körülbelül fél évig kaptunk ebédet a bencések menzáján, onnan hordtuk az ebédet.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Amikor a fiatalabb bátyám végzett, anyám elment a szombathelyi püspökhöz, és megkérdezte tőle, hogyan tudna-e rajta segíteni, mert állami iskolába nem veszik fel a gyereket, pedig jó tanuló, mi legyen vele. És Kovács Sándor püspök beajánlotta a győri bencésekhez. És 62-től ő oda járt. Volt egy év, amikor ketten jártunk párhuzamosan, ő negyedéves volt, én meg elsős. Egyetlen olyan könnyítésre emlékszem, hogy amikor beindult a fűtési szezon, mi fűtöttünk, és ezért valamit betudtak a térítési díjba.” (ORBÁN GYÖRGY)

Az elítéltek fiai a későbbiekben újabb tapasztalatokat szereztek stigmatizáltságukkal kapcsolatban. Az idősebb fiúkat – tehát akik a Kádár-rendszer első éveiben lettek katonakötelesek – nem hívták be a hadseregbe, mondván, hogy hazaáruoló fiának nem adnak fegyvert a kezébe. Volt, aki ezt megkönnyebbüléssel vette tudomásul, ám egy falusi család értékrendjében ez a mellőzés szegyennek is számíthatott.

„A férfi testvéreim nem lehettek katonák, mert meg volt a család bélyegezve. Ott is, mint mindenütt, valahogy olyan szűrást, döfést kaptunk ezen ügy miatt.” (PEKÓ ERZSÉBET)

A későbbi években hivatalos megkülönböztetésben már nem volt részük, de előljáróik – mintegy figyelmeztetésként – többször éreztették velük azt, hogy másságukat még mindig számon tartják.

„Engem kiállított oda, és éktelen felindultan azt mondta: »Na, most kibújt a szög a zsákból!« És aztán tegezve: »Te osztályellenség, most aztán megütöd a bokádat, most aztán be leszal csukva, elítélve, kirúglak!« Szóval olyanokat, amitől én előtte tartottam, hogy mi minden érhet engem, kirúgnak az egyetemről, például. Ezt egyébként mindig szerették eljátszani, mintha tőlük függne, és nekik módjuk volna ezt befolyásolni. Az egyetem olyan sokat nem törődött velünk, de mi nem tudhattuk, hogy ez hogy van. Ott álltam összeomolva, azt éreztem, hogy az következett be, aminek lennie kell, csak egy tévedés volt, hogy fölvettek az egyetemre. Ezek most elkapnak engem, és kész. Szörnyű volt!” (ORBÁN GYÖRGY)

„Az egyik tiszt azt mondta nekem szó szerint, hogy többre becsül egy rablógyilkost, mint engem, mert abból még lehet ember, de egy ilyenből, mint én, soha, mert az alma nem esik meszse a fájától. Pont 56-ra volt ez az egész ügy kihegyezve. Most már látják, hogy én nem akarok megjavulni.” (FARKAS IMRE)

Azt mondhatjuk tehát, hogy míg hivatalos szinten az ötvenhatosok családtagjait diszkriminálták, a magánszférában inkább támogatták. A hivatalos álláspont képviselői nemcsak elfogadták a propagandát, és az előírások szerint viselkedtek, hanem személyes bosszújukat is érvényesítették. Voltak olyanok, akik buzgalmukkal azt akarták elfeledtetni, hogy ők maguk is kompromittálódtak a forradalom napjaiban. A többség azonban hallgatott, az érintettekkel kapcsolatba kerülve semlegesesen viselkedett. A társadalom egy jelentős része viszont humanitárius, lelkiismereti okokból vagy a forradalom melletti szimpátiája, a fennálló rendszerrel szembeni ellenállása okán támogatta, segítette a megbélyegezetteket. Az elítélt forradalmi tevékenységét támogató egykori munkatársak a megváltozott helyzetben kötelességüknek érezték, hogy valamilyen módon segítsék a hozzátartozókat. Akik kiábrándultak a korábbi évek politikájából, a forradalmat követő megtorlás során már nem voltak félrevezethetők, és ha

nem is szálltak nyíltan szembe a hatalommal, legalább csendes együttérzéssel fejezték ki a véleményüket. Akik pedig kompromisszumot kötöttek, alkalmanként talán azért is segítettek, hogy ezáltal enyhítsenek saját lelkiismeret-furdalásukon.

A kezdeti évek társadalmi szolidaritása a represszió csökkenésével párhuzamosan egyre inkább vesztett az erejéből. A hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére a felejtéssel együtt a közöny is egyre általánosabbá vált. Felnőtt az elhallgatásra és koniktuskerülésre szocializált nemzedék, amely már nem kutatta a múltat, és azt is elhárította magától, hogy tudomást vegyen a forradalom szereplőinek diszkriminálásáról. Aki viszont hitelesebben és részletesebben szeretett volna tájékozódni a múltról, többnyire a környezet hallgatásába ütközött.

"Oronok sallanak,
kedves fok hullanak,
vén vörök mállanak,
estibe hull a nap.
Szem mögött né mögött
gondaranyid feketül.
És mégis — ne se megj:
lelek van leveled,
nem maradn egyedül."

Leveletted:
Éva néni

1958. XI. 13.

(Aprily Lajo: Birtak's 195.)

BÁNÁT
SZIGETE

Everz, everz az élet tengerén,
De jól vigyázz, hogy ki ne köss
A bánat szigetére.

Ezt kívánja szeretettel Kingának

Marti

1958. X. 21.-én.

A KETTŐSSÉG SZORÍTÁSÁBAN

Az egyén identitása konfrontációk során alakul ki. Láttuk, mi módon tudatosult az ötvenhatosok gyermekeiben stigmatizáltságuk, milyen tapasztalatokat szereztek arról, hogy a hatalom és a környezetük egy része megbélyegezte, társadalmilag nemkívánatosnak minősítette őket.

A gyerek önazonosságának kialakulásában jelentős helyet foglal el az apa, a hozzá való viszony. Az elítéltek gyermekeinek esetében a személyes identitás meghatározó része volt stigmatizáltságuk megélése, az, ahogyan szociális identitásuk kívüljár előtt rejtegetett foltját értékelték, kezelték. Ennek módja egyrészt az apához, az apa tevékenységéhez, illetve az elítéléséhez való viszonyuktól, másrészt a – pozitívan vagy negatívan re ektáló – tágabb társadalmi környezettől függött. Az apától történt hirtelen elszakadás súlyos megrázkódtatást okozott a gyerekeknek, és a későbbiekben a bebörtönzött vagy a véglegesen elvesztett apa hiánya sokaknál belső kon iktusokat idézett elő. Saját identitásuk megteremtésének szüksége legkésőbb kamaszkorukban a felszínre hozta az apával kapcsolatos információk alapvető hézagosságát.

Annak az alapvető kérdésnek a megválaszolásában, hogy az apa hős, ártatlan vagy bűnös, elsősorban a család volt hivatott segíteni. A gyerek – miként a felnőtt – logikája és igazságérzete szerint azt kell megbüntetni, aki valami rosszat tett. Számtalanszor feltették maguknak a kérdést, hogy ha megbüntették az apát, akkor nem bűnös-e valójában. Ha viszont nem az, akkor miért ítélték el, miért végezték ki? Nagyon nehezen megoldható probléma, nehezen feloldható ellentmondás ez, és minél fiatalabb valaki, annál kevesebb támpontja van a helyes döntéshez.

A gyerek azonosságtudatának kialakulását a külvilág, a szűkebb és a tágabb környezet jelzései is befolyásolják. A Kádár-korszakban felnövők életére többnyire a kettős szocializáció, a kettős értékrend volt a jellemző, tehát a család és a társadalom közvetítette értékek között gyakran feloldhatatlan ellentmondás feszült. A forradalom értékelésében a magán- és a hivatalos világ általában ütközött egymással. A személyes tapasztalatok és a hivatalos álláspont közötti ellentét a legtöbb családban feszültséget okozott, függetlenül attól, hogy milyen mértékben vállalták a forradalom értékeit. Ha ellentmondás vette körül a gyerekeket, választaniuk kellett. Tudjuk, milyen nehéz a különféle közegek által közvetített, egymással sokszor ellentétes értékek közül választani, eldönteni, hogy melyik a követendő, melyik a helyes. Interjúalanyaink életében növelte ezeknek a döntéseknek a jelentőségét, hogy nemcsak általános, világnézeti kérdésekről volt szó, hanem az apjukról, és ezáltal saját önértékelésükről is.

„NEKEM EZ INKÁBB BÜSZKESÉG VOLT”

Legkönnyebben azok hozták meg a döntést, akiknek a családja elfogadta, helyesnek tartotta az apa tettét, és a gyerekeknek megőrzendő értéként, követendő példaként közvetítette. Ezek a gyerekek stabil értékrendben, nyílt, őszinte légkörben, vagyis biztonságban nőttek fel, olyan családban, ahol kérdéseikre mindig választ kaptak. Így ők elfogadták az apa választott útját és annak következményeit.

„Nekem ez inkább büszkeség volt. Nemcsak az első években, amikor ez érezhetően szolidaritást, szimpátiát keltett sokakban, hanem később is, amikor már egyáltalán nem volt olyan jó a megítélése. Soha nem szégyelltem, sőt mindig inkább büszke voltam rá, hogy az apukám még börtönben is ült ezért. Hogy úgy mondjam, ezt tartottam normálisnak.” (LITVÁN KATALIN)

„Természetes volt, hogy az én apám börtönben van. Ma már másképp fogalmazza meg az ember, vagy másként állna hozzá. Akkor természetes volt, hogy ennek így kell lenni. Talán azért is, mert ott, ahol laktunk, Budakeszin, elég sok szomszéd férfi rövidebb-hosszabb büntetését töltötte. Ezt nehéz megfogalmaz-

ni, mert teljesen illogikus az, amit mondana az ember, hogy nyilvánvaló volt számomra ez az állapot. Annyira, hogy szinte még az is foglalkoztatott, hogy nekem vajon hány éves koromban kell majd börtönbe mennem. Furcsán hangzik, tudom, de volt úgy, hogy nem lenne jó ötévesen vagy nem tudom, hány évesen, nem lenne jó húszévesen, mert akkor még, vagy nem lenne jó akkor, mert akkor már... Ilyen gondolatok az emberben számtalanszor megfordultak, azért, mert annyira természetes volt, hogy az embernek ez hozzátartozik az életéhez, hogy elmenjen.”

(FENYŐFALVI GYÖRGY)

A forradalom értékei mellett kitartó felnőttek többségének még ahhoz is volt ereje, hogy gyerekeit tudatosan a hivatalos értékrend és propaganda ellen nevelje. Az ő gyermekeik szinte természetesen tanultak bele a kettős nyelvezetbe. Elsajátították azokat a készségeket is, amelyekre szükségük volt ahhoz, hogy minimálisra csökkentsék a konfrontációkat. Számukra magától értetődő volt, hogy előrejutásuk érdekében kompromisszumokat kell kötni, és azt úgy is megtehetik, hogy nem tagadják meg saját értékeiket.

„Kiskoromtól kezdve azt sulykolták belém – nekem az volt a természetes –, hogy nem természetes állapot, ami most uralkodik a mi országunkban. A kettős nevelésben én is ugyanúgy részesültem, mint sokan. Valahogy annyira korán kezdték ezt nálam, hogy nekem az volt az etalon, amilyen értékeket otthon láttam. Én szinte sajnáltam azokat, akik csak az iskolára voltak utalva. Elképesztő lehetett a bizonytalanság abban a nagy rengetegben, hogy céltáblák nélkül az ember hogyan alakítsa ki a világképét, hogyan legyen szilárd meggyőződése a dolgokról.”

(REGÉCZY-NAGY MÁRTA)

„Szóval ez volt egy szelet: az élet ilyen, ez van. Nekem ez olyan természetes volt. Az is természetes volt, és nem hasadt meg a lelkünk akkor sem, amikor tudtuk, hogy KISZ van, és tudtuk, hogy mit mondanak az ünnepélyeken. Nagyon jól tudtuk, hogy az otthoniaknak van igazuk, mindenki tudta. Semmiféle komoly problémát nem jelentett, a kételkedésbe nőttünk bele. Helyreraktuk. Itt ez az igazság, otthon meg az. Megtanulom, fölmondom nekik, és kész.” (BRUSZNYAI MARGIT)

A családi értékeket megerősítette a hasonló helyzetben lévők és hasonló értékeket vallók támogató közössége. Az együvé tartozás élménye erőt adott, segített az eligazodásban, megóvott az elbizonytalanodástól.

„Már hatévesen mindenképpen tudtam, hogy volt egy forradalom Magyarországon, amelyet levertek. Szinte nem is volt család, amely ne lett volna valamiképpen érintve az ismeretségi körben. Nem tudnám meghatározni, hogy mikor, de valahogy kialakult bennem ez a kép, hogy bizony nagyon sokan vannak még hasonló helyzetben, és ez egyáltalán nem szégyellni való.”

(REGÉCZY-NAGY MÁRTA)

„Volt egy képem, ami otthonról származott, amit abszolút nem kérdőjeleztem meg az iskola. Teljesen egyértelmű volt, hogy számomra a referenciacsoport nemcsak a család, hanem ez a kör. Nem emlékszem, hogy ez valaha is megkérdőjeleződött volna.” (GÖNCZ KINGA)

Azok számára, akik vallásos családban nőttek fel, a forradalommal kapcsolatos kommunikáció kettőssége nem hozott új élményt, hiszen 1956-tól függetlenül is úgy nevelkedtek, hogy hitüket, világnézetüket titkolják a külvilág előtt. Így számukra megint csak természetes volt a kettősség.

„Szüleim időnként elmagyarázták: ezt tanították neked, de ezért így van. Főleg a vallásgyalázásról. Tudtuk tehát, hogy mi az a kommunizmus, kik azok a kommunisták, és hogy kik azok az ávosok. És tudtuk, hogy ami ez alatt történik, az nem jó, az mind hazugság. Előttem az apám olyan ártatlan volt, mint a tiszta élet. Egészen ártatlan!” (BŐSZE BALÁZS)

Az értékek közti eligazodásban, az értékválasztásban kitüntetett szerepe volt az egyházi iskoláknak. Ezek az iskolák hitelesítették a hivatalostól eltérő értékrendet, szemléletet; itt is arra nevelték a gyerekeket, hogy kerüljék azokat a helyzeteket, amelyekben valószínűleg konfrontálódniának a hatalommal, és segítették őket a beilleszkedésben.

„Nem zártak el bennünket a világtól, sőt kimondottan az volt a módszerük, hogy kifejezetten az életre neveltek bennünket, mégpedig arra az életre, amely akkor reálisan várt ránk. Tehát beilleszkedni egy olyan társadalomba, amelynek az értékei nem

azonosak azzal, amit a gimnázium adott nekünk. De azt mondták, ezt tudomásul kell vennünk, és ezen belül meg kell őrizni a saját értékeinket valamilyen módon. Nem a társadalom ellen neveltek, hanem – talán fogalmazhatom így – inkább arra, hogy párhuzamosan éljünk egy olyan társadalommal, amelyben lehetnek kon iktusaink, de nem szükségszerűen. Tehát egy bizonyosfajta realitásérzéket neveltek belénk. Olyan pályákra orientáltak bennünket, ahol az ideológiai jellegű kérdések sokkal kevésbé merülnek fel, mint máshol, mint például a bölcsészkaron, és főleg a tanári pályákon.” (KERESZTES K. SÁNDOR)

„A másik nevelést igazából nem vettem komolyan. Azok ők voltak, és mi éltünk a másik rend szerint. Akkor már hittanos voltam, templomba járó, úgyhogy, ahogy mindenki másnál, nálam is megfért egymás mellett. Szóval végül is ott, a ferences gimnáziumban döbrentem rá én is és a többiek is, hogy nem az az igaz, amit látunk és hallunk.” (LUKÁCH KRISZTINA)

Akik megértették, hogy mi és miért történt az apjukkal, büszkeséggel gondoltak rá, elítélését a rendszer aljasságával magyarázták, és bűnösségének gondolata fel sem merült bennük. Érzelmileg és intellektuálisan azonosultak az apjukkal, számukra példakép volt, életük fordulópontjain az ő feltételezett lépéséhez ítéletéhez igazodtak.

„Én mindig büszke voltam apura, és mindig úgy gondoltam, hogy amit tett, azt ő az országért, a hazáért, és tulajdonképpen értünk tette. Büszkeséggel tölt el, hogy ő legalább tett valamit ezért az országért, és így emelt fővel megyek ki a temetőbe.” (ANDI JÓZSEF)

„Anyuka minden este azt mondta, hogy most pedig imádkozunk apukáért, és kérjük meg az Istent, mert apuka vissza fog jönni, mert apuka csak azért van bent, mert Magyarországért jót tett, a magyarokért csinálta, amit csinált, és a ti apátok egy nagy ember. Nem olyan ember volt, aki megfutamodik, és azért, hogy mentse a bőrét, kimegy. Apukám egy nagyon kemény, de nemcsak hogy kemény, végtelenül különleges ember volt. Szóval nagy ember volt.” (BALI MÁRIA)

„EGY KIS ZŰR TÁMADT”

Akiknek nem ingott meg a bizalmuk a családtagjaikban, a külvilág útvesztőiben is eligazodtak előbb-utóbb. Ha ellentmondást tapasztaltak a család és a külvilág információi között, számukra egyértelmű volt, hogy csakis a külvilág hazudhat. Még akkor is, ha 1956-ról hallgattak körülöttük, vagy nem kaptak tudatos ellennevelést, és ezért sok mindent nem értettek a történetekből, a két értékrend okozta feszültség idővel oldódott, és el tudták dönteni, hogy hol az apa és az ő helyük a világban.

„Tíz-tizenkét éves voltam, amikor egy kis zűr támadt. Kívülről, a kommunista irányból hall egy dolgot az ember, a család felől viszont egész mást hall. Az újságokból, a rádióból – nálunk folyton szólt a rádió – azt hallottam, hogy 56 ellenforradalom volt, 56-ban gazemberek tevékenykedtek, meg akarták dönteni az államrendet, tehát bűnt követtek el. Pontosabban otthon nem azt mondták, hogy nem ellenforradalom volt, hanem azt mondták, hogy ami akkor történt, az nem bűn volt. És én úgy döntöttem, hogy hiszek a családomnak, ők miért hazudnának nekem. Ők olyan emberek, akik ilyen nagy dologban, főleg az apám halálával kapcsolatban nem hazudnak. És ha ők nem hazudnak, és az mégis pontosan az ellenkezője annak, amit kívülről hallok, akkor számomra egyértelművé vált, hogy amit kívülről hallok, az a hazugság. Azt az információt kaptam, hogy apám semmit nem csinált. Ez először belső ellentmondást váltott ki belőlem, hogy akkor a semmiért is kötél jár? És akkor vált ketté az a dolog. Annak, ami kívülről jön, nem hiszek, ezek hazudnak, én inkább hiszek annak, ami belülről jön.” (BOSNYÁK ZSIGMOND)

„Akkoriban természetesen agymosás folyt 56-ot illetően, de mellettem ott volt mindig az édesapám, aki ezt kompenzálta. Tizenhárom évesen tudatosan nem politizáltam, a későbbiekben sem. Azt viszont mindig tudtam, hogy apukámnak igaza volt, igaz ügyért halt meg. A véleményemet soha nem változtattam meg róla, mindig mellette voltam én is, mert tudtam, hogy helyes úton járt. Úgy cselekedett, ahogyan az akkori időkben és körülmények között cselekednie kellett. Efelől soha semmi kétségem sem volt. Tudtam, hogy amit a *Fehér könyv* írt róluk, az aljas hazugság.” (KÓSA KATALIN)

„Számomra édesapa az Isten után következett, sőt sokszor helyette következett, az első sorban. Szó se lehetett arról, hogy én megkérdőjelezzem, amit mond. Az én édesapám azt mondta, hogy az egész világ tévedett. Annyira el voltam képedve az egész dolog igazságtalanságán, mert azt éreztem, sőt tudtam, hogy ez valami borzasztó igazságtalan dolog, és az én apám egy hős. Én büszke voltam arra, hogy én, a stöpszli, veszélyes vagyok, mert én egy hősnek a gyereke vagyok. Ez tartotta bennem a lelket végig.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

Ha a családtagok nem tudtak a hivatalossal szemben más értéket felmutatni, a gyerekek elbizonytalanodtak. Nyilvánvaló, hogy rájuk eredményesen hatott a hivatalos propaganda, ők a forradalmat ellenforradalomnak tudták, és gyakran azt is elhitték, hogy amiben az apjuk részt vett, az valóban elítélendő.

„Abban az időben teljesen titok volt ez az egész ötvenhatos ügy, hogy evvel senki nem foglalkozott. Mivel nem tudtam ellenkezőt, el is hittem.” (ZS. FERENC)

„Azt a november 7-ét is minek tüntették föl? Ott szavaltunk a pódiumon, aztán közben apámat meg kivégezték. Szóval ez olyan dolog, hogy ezt nyilván az akkori eszemmel, amikor én gyerek voltam, ezt nem tudhattam. Mert én nagyon szerettem szerepelni november 7-én. És akkor ott olyan valamit dicsőít az ember, ami az egész életére rányomta a bélyegét. Mi bevettük azt a mesét, hogy a szovjet fölszabadító csapatok. De én is úgy elgondolkodom rajta, hogy ennyire naivan elhittük. Mert elhittük, tényleg elhittük. Ezt az ellentmondást már középiskolában kezdtem érezni.” (FÖLDESI KATALIN)

Abban az esetben, ha az apa tettét homály fedte, ha az anya nem tudott határozottan kiállni a forradalom, de legalább a férje mellett, a gyerekeknek egyedül kellett megküzdeniük a választással. Akiknek a kérdéseire a család nem adott választ, akiknek nem segítettek az eligazodásban, azok szinte megoldhatatlan dilemma elé kerültek. Ám nehéz volt együtt élni azzal a tudattal, hogy az apjuk bűnös. Az ebből adódó feszültséget fel kellett oldani. Ennek egyik útja a mítoszteremtés, a hősalkotás volt.

„Apámat istenítettem, soha nem tartottam bűnösnek. Talán az apám az Isten nekem, nem tudom. A rádióból, a dokumen-

tumfilmekből, a *Fehér könyvből* jött ez a sok demagóg szöveg, hogy ellenforradalmárok, ilyen gyilkosok, olyan gyilkosok. És ha az embernek ezt sokat mondják, akkor már ő is kezdi elhinni. Apámban hittem csak egyedül, abban, hogy ő jót csinált, de az egészben valójában már nem hittem. Csak apám mítoszára gondoltam, arra, hogy apám becsületes ember volt. Mások gyilkosok voltak, mindenféle szörnyűséget csinálhattak, de apám nem csinálta, az biztos. Nem gyilkos az apám, tehát én nem egy gyilkos embernek vagyok a gyereke.” (SZABÓ KÁROLY)

A feloldás egy másik lehetséges módját követték azok, akik nem is próbálták megérteni a történeteket, a magyarázatok elől elzárkóztak, de az apjukról pozitív képet őriztek, titkon büszkeséggel gondoltak rá.

„Nem volt tiszta az esemény, hogy tulajdonképpen miért történt, meg kinek volt igaza. Ezeket nem igazán mérlegeltem. Tudtam, hogy felkelt a nép, lázadt, és a fennálló társadalom ezt le akarta verni. Mint egy másik történelmi esemény, amit könyvből tanultam, hogy védték a várat, a másik megtámadta, és próbálták egymást úgy-ahogy lerendezni: ki-ki miben hitt. Különösképpen nem feszegettem, hogy valójában pozitív vagy negatív tevékenység volt-e. Én csak azt tudtam, hogy apu kezéhez vér nem tapadt, apu senkit sem bántott. Én az aput mindenképpen másként kezeltem, mint azokat az embereket, akik az utcán lőttek, vagy éppen véletlenül kerültek oda.” (RIMÁN SAROLTA)

Bennük gyermekkorukban sem a forradalomról, sem az apáról nem alakult ki a valósághoz közelítő kép. Ám felnőttként – és főként 1989 után – egyre több adathoz jutottak hozzá, és ma már többnyire kiforrott, pozitív képet őriznek magukban.

„Nagymamámtól hallottam sokat az én hős apámról, amit nemigen értettem. Szóval értettem, de furcsák voltak a visszajelzések mondjuk az iskolában. Tehát hogy mi az, hogy otthon hőst mondanak, az iskolában pedig valami egészen mást hallottam, meg a csöndeket is éreztem a dolgok mögött. Nem azt mondom, hogy identitászavarban, de ebben az ügyben azt hiszem, hogy tényleg zavarban voltam.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

Önmagunk és szüleink megítélése hosszú folyamat során alakul ki, és többször is módosulhat. Az elítéltek gyermekeinek

különösen nehéz volt meghozniuk a döntést. Többekben állandó kettősség munkált. Egyrészt büszkék voltak az apjukra, másrészt a hiánya miatt mind a mai napig neheztelnek rá, mert azt mégsem tudják elfogadni, hogy magukra hagyta őket.

„Egyik oldalról az ember büszke arra, hogy maradt azonos vonalon. Mert ő hitt benne, ő úgy gondolta, úgy cselekedett. Az én szememben ez nagyon jó. De ma azért utána vagyok negyven évvel 56-nak és a következményeinek, amit tulajdonképpen ez a családra rótt. Akkor azt mondom, hogy nem jó. Én azt mondom, hogy akinek családja van, annak bizonyos értelemben felelőtlenség ilyen dologba belemenni. Egy ilyen dolognál van egy akkora kockázati tényező, hogy mondjuk egy háromgyerekes családapá nem teheti meg, hogy kockáztat. Bármennyire is büszke rá az ember, mert valahol az, bármennyire is jó visszagondolni rá, jó beszélni róla, jó az, hogy következetes maradt olyan időszakban is, de ha tárgyilagos, akkor hozzá kell azt is tennie, hogy ezzel viszont valamilyen értelemben tönkretette az egész családot.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

Az anya közvetítette értékeken túl az apa tettének megítélésében nagy segítséget jelentett, ha a gyerekek magától az apától kaptak választ a kérdéseikre. Itt kell megemlítenünk azokat az eseteket is, amikor a halálraítélt a búcsúlevelében vagy az utolsó találkozáskor mondta el, hogy nem érzi magát bűnösnek, és hogy ártatlanul fogják kivégezni.

„Én soha nem hittem el, hogy tényleg bűnös. Ha az lett volna, akkor nem írta volna a búcsúlevelében, hogy nem tudja, nem érti, hogy miért ítélték halálra.” (BATONAI MARGIT)

„Miként pedig ne csüggedjete, hogy gyilkossággal és hazárdulással vádolják Édesapátokat, és börtönben ül, mert a jó Isten látja, és ti is tudjátok, hogy ártatlan vagyok, és nagyon szeretem a hazámat és a magyar népet. Isten áldjon meg benneteket!” (Részlet GULYÁS LAJOS börtönből írt leveléből.)

„Az írásomról is láthatjátok, nem félek a haláltól. Nem izgulok, nem remegek. És még eddig senki sem félt. Mindenki hősi-esen halt meg. Az édes Jézus nekem is adott erős és bőséges kegyelmet a sors elviseléséhez. Tudjátok, az igazságért meghalni dicsőség. Krisztusnak is azért kellett meghalnia, mert az igazsá-

got hirdette a zsarnokság és gázság felett.” (Részlet TIHANYI ÁRPÁD búcsúleveléből.)

Többen az apjuk ártatlanságának vagy éppen a hősiességének bizonyítékát látták abban, hogy a forradalom leverését követően nem menekült külföldre, hiszen azt hallották tőle, hogy semmi olyat nem tett, amiért elítélhetnék.

„Apukám azt mondta, ő nem csinált semmit, miért kell neki elmenni? Ő nem megy, nem hagy itt minket.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

„Mikor megnyíltak a határok, mikor rengeteg magyar disszidált, akkor apuka is elmehetett volna. Mondták is neki: »Figyelj, van két gyereked, az egyik beteg, és van egy feleséged, most nyitva van a határ, mindenki megy.« S akkor apuka azt kérdezte: »Hát akkor kit akasztanak fel?« Sőt még azt is mondta, ha még egyszer ugyanúgy végig kéne csinálnia, akkor ugyanúgy csinálná végig. Soha nem bánta meg!” (BALI MÁRIA)

A tágabb környezetnek szintén jelentős szerepe lehetett a pozitív apakép kialakításában. Az onnan érkező spontán megerősítések is segítettek az értékelésben, védelmet nyújtottak az elbizonytalanodás ellen.

„Sokan, ismeretlen emberek is odajöttek az utcán hozzám, és azt mondták nekem négy szemközt, hogy apám nagyon rendes ember volt, mindenki szerette, meg hogy sajnálják, egyáltalán nem ezt érdemelte. Gondolom, ez már nem udvariasság volt, mert soha nem én kérdeztem.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

„Én tudtam, hogy miért kellett neki börtönben ülnie. Mert valami mást akart, mert valami jobbat akart, mert valami újat akart. Szóval azért a beszélgetésfoszlányokból én azt kivettem gyerekfejjel is, hogy ő nem bűnös, nem ölt, nem gyilkolt, nem lopott, nem egy bűnös ember, hanem ő valami mást akart. Én azt tudtam, szóval anélkül, hogy nekem így ezt kifejezetten elmondták volna. De én ezt azért is tudtam, mert a kórházban csak hallottam, hogy a nővérek, az orvosok néha beszélgettek egymással. Szóval elkaptam egy-két foszlányt. Nem is emlékszem olyan esetre, amikor őt valaki elítélte volna. Nem hiszem, mert azt azért meg lehet érezni.” (BALI MÁRIA)

A negatív visszajelzések vagy a környezet feltételezett elutasításától, megbélyegzésétől való félelem bizonytalanságot eredmé-

nyezett. Lehet, hogy a gyerekek lelkük mélyén az apjuk mellett álltak, ám már nem volt elég erejük ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt határozottan vállalják is azt. Sokukban ezek a helyzetek megalázó emlékként maradtak meg.

„Az osztályfőnökkel egyszer előfordult – arra már nem emlékszem egészen pontosan, hogy mit akart és miért kérdezte ezt tőlem meg nyilvánosan, hiszen ő nagyon jól és pontosan tudta, hogy hol van az apám. Ez már nem az az osztályfőnök volt, aki a Kossuth-címerről magyarázott. Fölállt, és az osztály előtt megkérdezte: »Hol van az édesapád?« Én nagyon jól tudtam, meg azt is tudtam, hogy ő is tudja. És én erre elég kerek perccel és határozottan kijelentettem, hogy nem tudom. Megalázó volt, hogy miért kérdezi, mikor úgyis tudja, miért kérdezi mások előtt. Nem tudom megmagyarázni, hogy miért volt emiatt szégyenérzetem, de az volt.” (BÓSZÉ BALÁZS)

„Mégis szégyelltem magam, azért, mert azt tudtam, hogy a börtönről hallva az emberek sokkal szélesebb kategóriát fognak át gondolatilag, mint mi a politikait. Ők jellemzően inkább a köztörvényes elítéltekre gondolnak. Én nagyon féltem attól, hogy akkor nekem esnek mindenféle kérdésekkel, és mit fogok mondani, hogyan fogom én ezt elmagyarázni, hogy ez nem az, hanem amolyan, és az amolyan, az milyen. És hogy elhisznek-e belőle valamit, vagy sem.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

Ha a kivégzett özvegyében a félelem, a háritás annyira erős volt, hogy képtelen volt elmondani az igazságot, a gyerekek egyre csak várták haza az apjukat. Ha az anya őrizte vagy ápolta is magában a férje emlékét, de ezt a gyerekével nem tudta megosztani, a felnőttek egy-egy elejtett mondatából, egy megtalált levélből, iratból előbb-utóbb fény derült az igazságra. Ez sokkot okozott, és ha az anya hallgatását még ez sem törte meg, a gyerekeknek senki sem segített az értékelések közötti választásban. Ha korábbi emlékei sem voltak az apjáról, akkor egyedül maradt mássága terhével, és nemcsak a forradalmat, hanem az apját illetően is elfogadta a hivatalos álláspontot. Elítélte, bűnösnek tartotta őt, és emiatt szégyent, büntudatot érzett. Ez az érzés különösen azok számára volt nyomasztó, akik saját, belső bizonytalanságuk miatt fokozottan tartottak környezetük ítéletétől.

„Miután megtudtam, hogy kivégezték az apámat, nagyon szégyelltem a dolgot. Ha kivégezték, akkor biztos valami borzasztó bűnt követett el. Ha valakit így elítélnék, akkor az borzasztó bűnös lehetett. Később sem a hőst láttam benne, meg nem azt, aki a történelmet megváltoztatja, hanem aki elveszi magát a családjától. Biztos, hogy a történelmet előbbre viszi az ilyen dolog, de én azért csak a saját, egyéni tragédiámat láttam benne. Akinek gyereke van, az elsősorban a gyerekeiért felelős, és csak aztán az ország sorsáért. Egy ilyen kilátástalan helyzetben otthagyni a családot, az egy kicsit elítélendő. Valahogy az volt az érzésem, hogy a politikát olyanoknak kellene csinálniuk, akiknek nincs családjuk. Teljesen még most sem tudom ezt neki megbocsátani.” (FÖLDESI KATALIN)

Ők máig is leegyszerűsített, bizonytalan apaképet őriznek. Félelemben nőttek fel, és magukra maradtak a titokkal. Életüket átszötte a rettegés, az apa elpusztítása örökre beléjük égette a bizalmatlanságot, azt a felfoghatatlan és feldolgozhatatlan érzést, hogy ha az megtörténhetett, akkor meg is ismétlődhet. Ma sem tudnak a személyes fájdalmakon és veszteségeken túllépni, még mindig bírálják az apjukat.

Többeknél értetlenséggel, elzárkózással találkoztunk, amikor az apjuk tettének értékeléséről kérdeztük őket. Feltételezhetjük, hogy náluk működött a legeredményesebben a háritási mechanizmus: szinte egyáltalán nem is foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy az apjukat miért ítelték el. Ők nemcsak gyermekkorukban nem tudták, hanem még ma sem tudják, hogy mi történt a családfővel 1956-ban. S talán már nem is akarják megtudni.

„Nekem csak a fájdalom maradt belőle. Nagyon kicsi voltam, nem tudom, hogy végül is pontosan mit akartak. Meg hallom több oldalról, a tévében, a rádióban, mindenhol másként mondják az emberek.” (SZELEPCSÉNYI MÁRTA)

„Azért nem tudunk erre büszkének lenni, mert ez a büszkeség úgy működik, hogy aki leült tíz-tizenöt évet, és megúsza, az lehet arra büszke, hogy ő 56 szelleméért ennyi évet ült. De én? Én elvesztettem az apámat. Anyámnak meg duplán kellett szenvednie, mint más nőknek. Ez aztán óriási nagy büszkeség lehet!” (ZS. FERENC)

A népítéletekben való részvétel vádjával kivégzettek gyerekei voltak a legnehezebb helyzetben, hiszen aki embert öl, az nagy bűnt követ el. Bár az ellenük felhozott vádakra rendszerint nem volt bizonyíték, tehát még az akkori törvények szerint sem lehetett volna halálra ítélni őket, gyerekeik közül többen a mai napig is bizonytalanok apjuk ártatlanságát vagy bűnösségét illetően. Büntudatban élnek: védekeznek és bizonyítékokra várnak.

„Ilyen alapon, hogy mit tudom én, három fiatalembert azért megölnek, mert vannak ottan ezren, és az ezerből hármat kimarnak, és valakire rámondják azt, hogy no, ezt te csináltad, és kész, ennyi az egész. Ezt még a bolond is fel tudja fogni, hogy ez nem így van. Én ebbe valahogyan nem nyugszom bele, mert hogy ennyi ember közül csak hármat kivegyenek, valahogy ez nem fér az embernek a fejébe. Nemcsak az enyémbé, hanem senkiébe se, mert ha népnapfelkelés [!] is van, akkor sincs ilyen. De ha valaki látta, hogy pont az a három ember tette, akkor elfogadom.” (KOLOMPÁR VALÉRIA)

A kettős értékrendből adódó kon iktushelyzetek leggyakrabban az általános iskolában alakultak ki. Ott a hivatalos értékrend szerint 1956-ot ellenforradalomnak kellett minősíteni. A gyerekek – különösen a kisiskolások – öntudatlanul is igyekeznek megfelelni az iskolai elvárásoknak, és megbíznak a tanítóikban. Természetes tehát, hogy a gyerekek mindennapjait átszövő mozgalmi életre, szocialista eszményekre való nevelés rájuk is hatott. Azok a szülők, akik nem hittek a propagandának, amint érzékelték gyermeküknél annak hatását, azonnal beavatkoztak.

„Egyszer hazajöttem az általános iskolából, ahol azt mondták, hogy Kádár egy nagyon-nagyon jó bácsi vagy jó ember. Ezt elmondtam otthon, és az apám elkezdett üvöltöni. Azt hiszem, láttam rajta, hogy kétségbe is van esve. Szóval hogy akkor most itt mi van? Emlékszem, fölállt és hadonászott, és mutatta, hogy a tankok tetején jött be, és ez egy gazember. Körülbelül ez maradt meg, hogy tankok teteje, és hogy rossz, nagyon rossz ember. De ez nekem elég volt ahhoz, hogy eligazodjam az életben.” (MÉREI ZSUZSA)

„A szülői értekezleten a tanító néni beszámolt a november 7-ei ünnepségről, és mosolyogva mesélte el, hogy én is milyen

szép verset írtam Leninről. El is mondtam a verset. Akkor aztán anyám hazajött, és megkérdezte, hogy mit is írtam én. Mondom, hogy verset, Leninről. Ő egy hős, a munkásság érdekében harcolt. Na ide figyelj, édes fiam – nem emlékszem már, hogy mit mondott pontosan, csak azt tudom, hogy tíz óra volt, és mi még mindig nem feküdtünk le, és csak mondta, mondta, mondta. Hogy nem kell mindent elhinni, amit az iskolában mondanak, és ez a Lenin nem hős. És hogy azokat dicsérő verset írsz, akiknek része van abban, hogy az apád meghalt? Szóval ezek a dolgok akkor rakódtak össze. Akkor ő egy kicsit keményebben és őszintébben fogalmazott. És akkor helyükre kerültek a dolgok.”

(BRUSZNYAI MARGIT)

A tanárok forradalommal kapcsolatos álláspontjáról, meggyőződéséről csak sejtéseink lehetnek. A pedagógusok egy része saját tapasztalatai vagy privát értékrendje alapján szintén a kon iktusok kerülését választotta, vagyis annak ellenére, hogy a tananyagnak része volt 1956, inkább kihagyta, vagy gyorsan és röviden átsiklott rajta, anélkül, hogy érdemben valamit is mondott volna róla. Néhányan viszont találkoztak olyan tanárokkal is, akik többé-kevésbé hangot mertek adni a hivatalostól eltérő véleményüknek. Egy-egy ilyen kivételesnek számító iskolai élmény nagy hatással volt a gyerekekre, hiszen általa az otthon hallottak kaptak megerősítést.

„Volt nekem egy történelemtanárom a szakmunkásképző iskolában. Ez a tanár tisztességgel elmondott mindent, mármint ami a tananyagban volt. Azért azt tudni kell, hogy istenigazából a tanárok sem mertek úgy beszélni, ahogy talán a szívük diktálta volna, mert nyilván az ő érdekük is az volt, hogy ne rúgjanak a fenekükbe. És azért érintőlegesen mondott egy-két olyan dolgot, ami akkor az addig hallottakkal egy picit, egy icipicit csak, de ellentétesnek mutatkozott. És nekem akkor rögtön az jutott az eszembe, ami az én akkori felfogásomban volt, ez az említett külső-belső ellentét, hogy hoppá, akkor mégiscsak igazam volt abban, hogy én inkább a családnak hittem. Nem konkrétumokra kell gondolni. Apró jelekre. Talán más elsiklana fölöttük. De énnekem megütötte a fületem valami, vagy ráéreztem arra, hogy hoppá, ez az ember, amit mond, nem őszintén mondja. Monda-

na ő többet is talán, vagy másképp mondaná, csak nem lehet.”
(BOSNYÁK ZSIGMOND)

„Az egyik tanár csak a harcokról beszélt, hogy itt harcok voltak. Ahogy visszaemlékszem, burkoltan azt mondta, hogy le a kalappal a fiúk előtt, mert nagyon jól csinálták a dolgokat. Valószínű, nem nagyon mert ő se előadást tartani erről a dologról. Szóval nem nagyon szerette ő a kommunistákat.” (ANDI JÓZSEF)

Az identitástudatot próbáló helyzetek egyike volt, amikor hivatalos formában, az önéletrajzban kellett beszámolniuk származásukról. Az, hogy interjúalanyaink mit írtak az apjukkal kapcsolatban, hogy milyen formulát választottak, részben attól függött, hogy mit tudtak a sorsáról, részben pedig attól, hogy a rendszer konszolidálódásának melyik szakaszában írták az önéletrajzot. Akik pár évvel a forradalom leverése után fejezték be az általános iskolát – amikor a hatalom még keményebben ellenőrzött és büntetett –, úgy emlékeznek, hogy nekik kötelező volt az önéletrajzban közölni a börtönbüntetés vagy a kivégzés tényét is.

„Az egyértelmű volt, hogy be kell írni a foglalkozását, és hogy kivégezték őt. De mást az ember nem írt róla.” (GULYÁS ANIKÓ)

„Nekem mindig azt kellett írnom, hogy ítélet által meghalt.”
(ANDI JÓZSEF)

A kézenfekvő megoldás az volt, ha azt írták, hogy az apjuk meghalt. Ezt egyrészt azok alkalmazták, akik nem tudták, hogy mi is történt valójában, másrészt többnyire azoknak volt módjuk a valóságot ily módon eltitkolni, akiktől jóval a megtorlás után kértek önéletrajzot. Puhult a diktatúra, lazult az ellenőrzés is, és általában már hivatalos szinten sem kérték számon a történeteket.

Szinte bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy a gyerekek életében az apa átmeneti vagy végleges elvesztése volt a legmegrázóbb tapasztalat, és sok esetben komoly identitásproblémákat idézett elő. Nekik ezzel a súlyos lelki teherrel kellett felnőniük egy hazug, hallgatásra kényszerítő világban. Hivatalos szinten tiltott volt a kérdezés, és értelmetlen is, hiszen csak tényeket elferdítő féligazságokat kaptak válaszul.

Édes, Kicsi Bogaraim! Nagyon boldog voltam,
hogy eljöttél utánam Zalaegecségre. Köszönöm,
hogy virágot is hoztál és hogy rám gondolsz min-
den esti kavarogásokot. Írj Édes, mindenről és
mindelőtöről. Magadról sokat írd Anyuról,
Apukádról, Lúszékéről és a gyerekekről. Nagy
szerepet és lúzsalom kell lennie. Sokat gondoldok
mindelőtörre külvön is. Apuka hogyan eszime-
lunk magát? Lacika hogyan fejlődik? Gyuri-
ka milyen iskolás? Palika hogyan tanul és a
sosem hogyan van? Máci tanul-e rendszeren? Zsó-
fika hol van és mit dolgozik? Miől éltek Édes?
Ez pe a kérdés, amire nem szabad gondolnom. Az
egészségünkre nagy szükseünk van, vizsgálj
magadra nagyon. Anyu és Apuka egészsége
és hangulata hogyan van? **NAGYLENŐRIZYE**

ERTESITES

ÉRTESÍTEM, HOGY HOZZÁTARTOZÓJA RÉSZÉRE
19. jún. 17-20 - (63 KG - PS ÉLELMISZER OSO
MAGOT KÜLDNET AMELY EDYSZERŰ ÉLELMÍ -
SZERT TARTALMAZHAT. TILOS A CSOMAGBA
SZESZESÍTALT, TEJET, CITRONT, CSOKOLADÉT
NYERSTOJÁST, FOKI DYNIT, KONZERVET ÉS
CÍGARETTÁT KÜLDENI. A KÉZBESÍTÉSI DÍJAT A
FELADÓNAK KELL FIZETNI.

is be clept. De cyer-segy-ke nygyazent, ke
hote hitem, keq m. ender akvete'ol fegyge,
keq n'ot keq, keq se'vlye. Hidel d, ke'ke
vegye meqan, keq me kolondille meq,
'e vige a hitelesse'ge. Telle me telik
töle. Lehat gondolunk Riel, ke'ke nygyidre
a filve, de arit ke keq a e'nyvstet e cy-
hitei akvete' e'erd meq delöle. P'it'olok ol-
cible fat ke'vri ve e'nd'et'it, ke'le, ei-
henil.

Le' keq me'lye'gye, redetettel idel-
ke'olunk meq. E' ke'ly meq ke'ke,
meq ke'ke meq'olok a ke'ed.

ELLENŐRIZVE

Lúfi
születésnapja.

Palkó

Gyurika

ÚJRA EGYÜTT

A hatvanas évek elejére a viszonylagos konszolidáció és a rendszer nemzetközi elismerése eredményeként a pártvezetők már szilárdnak érezhették a hatalmukat. Enyhült a szigor is, a politikai változások iránt fogékonyak pedig már a levegőben érezték az amnesztia előszelét. Az 1959-es és 1960-as részleges amnesztiával kiszabadultak a két évnél, majd a hat évnél nem hosszabb büntetésre ítélték, néhányan pedig egyéni kegyelemmel térhettek vissza a családjukhoz. A „nagyidősök” többségét az 1963-as amnesztiával engedték ki, azonban száznál is több köztörvényesnek minősített, főként fegyveres felkelőt még éve-kig fogva tartottak.

„MIKOR FOG VISSZAJÖNNI?”

Láttuk, hogy interjúalanyaink a hirtelen elszakadást az apától milyen fájdalmas emlékként őrzik, és azt is, hogy az ítéletnek az ő életükre nézve is meghatározó következményei lettek. Törvényszerű tehát, hogy az elítéltek családját a szabadulás kérdése állandóan foglalkoztatta, és a várakozás minden gyerekben ott munkált. Azok, akik koruknál fogva nem emlékeztek az apjukra, kizárólag családtagjaik elbeszélésére, egy-egy fényképre és a fantáziájukra hagyatkozva alkothatták meg a képét.

„Édesapám fényképe kint állt az íróasztalon. De csak mellkép volt, és amikor a nagymamám is mondta, hogy ha majd hazajön édesapa, megtanít biciklizni, úszni, akkor én egyszer csak sírva kérdeztem, hogy hogyan fog ő velem játszani, ha nincs is lába?”

(LUKÁCH KRISZTINA)

A gyerekek beavatottságuktól függően voltak tisztában azzal, hogy a szabadulás mikor következhet be. Ha erről nem beszéltek

velük, az apa hiányán túl még a bizonytalan várakozás terhével is magányosan kellett megbirkózniuk.

„Én a nyaralásokkor azzal töltöttem az időt, hogy ültem egy fa tetején, és vártam apámra. Úgyhogy én a várakozásban művészi szintre jutottam. De azt senki se tudta megmondani, hogy mikor fog visszajönni. És azt se tudták, hogy azt kell mondani, azt mi tudni fogjuk előre, ha visszajön. Legalább mondtak volna valamit, ami megszüntette volna ezt a permanens várakozást.”

(MÉREI ZSUZSA)

Néhányan a letartóztatáskor olyan kicsik voltak, hogy szinte nem is ismerték az apjukat. Bennük a várakozás szorongással párosult: vajon milyen lesz, hogyan viselkedik majd velük?

„Inkább arra emlékszem, hogy féltem, amikor arról volt szó, hogy hazajön. Szorongtam, mert olyan jól megvoltunk otthon, másrészt egy csomó rossz apaképet láttam a környezetemben. Meg azért is, mert én végül is nem tudtam, hogy milyen az apu. Persze az anyu mindig szeretett beszélni róla, meg látszott, hogy nagyon szereti meg várja, meg akarja, hogy jöjjön haza, de azért igazából én nem tudtam, hogy milyen ember. Attól féltem, hogy most akkor valaki valahogy felborítja a világot. Az anyu engem például soha nem vert meg. Én úgy tudtam, hogy az apák verik a gyerekeiket. Féltem, hogy jön egy férfi, aki majd verni fog. De aztán elég hamar kiderült, hogy ez egy nagyon klassz pasi.” (ZSÁMBOKI PÉTER)

Sokan tudták vagy érezték, hogy közeleg a várva várt esemény, de többen a korábbi csalódások után már nem mertek hinni az előjeleknek, a szóbeszédnek, és csak a bizonyosságot fogadták el.

„Ez érezhető különbség volt, az utolsó év vagy az utolsó félév biztos egész más volt már. Amikor elkezdte várni az anyám, hogy hazajön. De nem igazán akartuk elhinni, hogy be is fog következni. Azt mondtuk, hogy csak ígéretnek, meg ez is ugyanolyan szó lesz, mint a többi, és csak a rosszabbik oldala fog bekövetkezni. Tehát semmiképpen nem vettük komolyan, nem hittük el. Azt mondtuk, hogy akkor hisszük el, ha majd apu bekopog az ablakon.” (RIMÁN SAROLTA)

„APUNAK NEHÉZ VOLT BELESZOKNI A MINDENNAPOKBA”

A szabadulás pontos dátumát kevesen tudták előre. Néhányan csak az utolsó pillanatban értesültek róla, legtöbbüket pedig teljesen váratlanul érte az apa megjelenése. A viszontlátásról mindannyian a meglepetés, a megilletődöttség, majd a felszabadultság és az öröm élményét őrzik az emlékezetükben.

„Azt az érzést nem tudom elmondani, amikor engem fölhívott telefonon a kórházban. Nem is tudtam fölfogni ésszel. És akkor azt mondta: mindjárt jövünk anyukáddal érted. Olyan hihetetlen volt, hogy eddig a börtönben volt, és most jön értem. És azt az érzést én nem tudom elfelejteni. Letettem a telefont, és mint egy béna, mint aki meg van babonázva, ott álltam, és egyszer csak tényleg – olyan jó óra múlva – jött anyuka meg apuka. És megláttam apukámat, nagyon sovány volt, sötét szemüveg volt rajta. A sötétzárkában nagyon tönkrement a szeme. És akkor megölelt, megpuszilt, és azt mondta, hogy akkor most hazavisznek engem.” (BALI MÁRIA)

„Ezen az 1963-as márciusi napon apám egyedül jött haza. Tehát nem az volt, hogy elé mentünk. Ő megjelent otthon egy szép, napsütéses délelőttön, és nem volt otthon senki sem. Én a szomszédban voltam éppen, és megláttam, hogy ott sétál világoszöld öltönyben. Ja, mondom, ez az én apám. Fölismertem, és átugrottam a kerítésen hozzá. Nagyon örült. Hozott magával rettentő sok csokoládét, cukrot egy nagy táskával. Nyilván hazafelé összevásárolta, úgy akart megérkezni. S elég furcsa helyzet volt, hogy végül senki sem volt otthon. A harmadik szomszédban lévő gyerek szaladt el anyámhoz a munkahelyére. Anyámat akkor láttam először és utoljára futni. Futva jött haza, lihegett szegény, amikor megérkezett. A következő kép az, amikor másnap az orgonát metszette. Egy régi, rossz, piros-bordószerű, használt tréningruha volt rajta. Nem volt semmi ruhája, csak az az egy öltöny, amelyikben hazajött.” (FENYŐFALVI GYÖRGY)

„Engem váratlanul ért, hogy kiszabadult. Nincs arról információ, hogy anyám sejtette-e, vagy kapott-e valamiféle értesítést. Arra emlékszem, máig megvan ez az élmény bennem, hogy hazamentem egy délután az iskolából, és beléptem a konyhába, apám meg benn volt a konyhában, és beállt a kinyíló ajtó

mögé, hogy ne vegyem észre, csak anyámon láttam, hogy valami történt. Akkor néztem körül, és akkor láttam apámat az ajtó mögött, megkopaszodva.” (KERESZTES K. SÁNDOR)

A családtagok éveken át ábrándoztak arról, hogy az elitált kiszabadul. Álmaikban a férjjel, az apával együtt elképzelt élet boldog volt, azonban a megérkezés okozta eufória csupán rövid ideig tartott. A vágyott, ám a korábbiaktól merőben eltérő helyzet új kon iktusokat okozott, amelyekkel mindannyian nehezen tudtak megküzdni. Újból egymásra kellett találnia férjnek és feleségnek, apának és gyereknek, ismételten meg kellett tanulniuk együtt élni. A férfiak hosszú időt töltöttek a családtól távol, mindannyian sokat változtak, többen elidegenedtek egymástól.

„Hat év és öt hónap után, a börtönccsend után bekerült az életbe, bekerült közénk, abba a pici kis lakásba, és akkor csak tévézel, rádiózol, jössz-mész, iskolába jársz, nevensz – ez őt sokáig zavarta. Mondta is anyukának, hogy ez így nem jó, valamit kéne csinálni, mert ő megőrül a családtól, az emberektől. Most nem rossz értelemben tőlünk, hanem egy kis idő kell neki ahhoz, hogy visszaasszimilálódjon ebbe a kinti életbe. Meg egymásra kellett újra találjanak.” (BALI MÁRIA)

„Apunak nehéz volt beleszokni a mindennapokba. Itthon is újra meg kellett tanulni együtt lenni a családdal. Mindenkinnek meg kellett szokni a másikat, és ez nem volt könnyű helyzet. Én úgy emlékszem, hogy az anyu is nagyon figyelt az apura, meg az apu is nagyon figyelt az anyura, és egy kicsit mindig benne volt a várakozás, hogy mi lesz a reakciója. Tehát eleinte nem élték meg olyan természetesnek az egymás mellett létet.” (ZS. ÉVA)

„Furcsa volt, miután a börtönben azért találkoztunk, de rács mögött beszélgetni negyedévente húsz percet, azért az nem volt az igazi. Furcsa volt, úgy kellett megbarátkoznunk egymással. De azt hiszem, hogy nagyon hamar megbarátkoztunk. Először biztos, hogy én is idegen lehettem neki, meg ő is idegen nekem, de azt hiszem, hogy nagyon könnyen megbarátkoztunk, és már minden úgy ment, mint hogyha el se ment volna.” (TÓTH MÁRTA)

Az apa a szeretet mellett hagyományosan a szigort is képviseli. A gyerekeknek csalódást okozott, hogy az áhított apa egyszer csak elvárásokat támasztott, állandóan számon kért

valamit. A szülők együtt nagyobb figyelmet, több időt tudtak fordítani a gyermeknevelésre, így a fegyelmezésre is. Ez különösen akkor okozott gondot, ha a gyerekek a kritikus kamaszkorban voltak.

„Apám nem tudta igazából, hogy mi kik vagyunk. Ő csak elbeszélésekből ismert bennünket. Nem is volt számomra annyira fontos az ő elvárásának megfelelni, mert érzelmileg nem voltunk egy hullámhosszon, és a követelései sem segítették ezt. A feszültség oka alapvetően az volt, hogy nem ismertük egymást. És mivel ő nem akart engem beavatni, mert úgy gondolta, hogy ezekkel fokozza a nehézségeimet, a kon iktusok nem is igen tudtak elsimulni. A megértéshez közös információs bázis kell, ez meg hiányzott. Csak a periférián találkoztunk.” (MOLNÁR TIBOR)

„Teljesen váratlanul, minden átmenet nélkül megérkezett valaki, aki egyfolytában követelt, a teljesítmény érdekelte, miközben arról beszélt, hogy mennyire szeret.” (MÉREI ZSUZSA)

„Nehéz dolog volt újra tudomásul venni, hogy van még egy ember, aki fegyelmez, aki számon kér, akinek el kell ilyen-olyan dologért számolni, vagy én nem is tudom, hogy fogalmazzak. Szóval, hogy újra apánk van, ez nagyon-nagyon jó dolog volt, meg örültünk neki, de idegen és furcsa volt nekünk. Apu nem volt egy rossz természet, de azért megnézte a táskánkat. Több idő volt arra, hogy foglalkozzon velünk. Szóval mindez újra szigorúbbá tette a családi légkört.” (RIMÁN SAROLTA)

A szülők közötti súrlódások, érzelmi és egyéb kon iktusok megint csak idegen és szokatlan élményeket hoztak a gyerekek életébe. Azokban a családokban, ahol a letartóztatás előtt tradicionális szereposztásban élt együtt a házaspár, majd a börtönévek alatt az asszonynak kellett vállalnia a családfenntartó szerepét, előfordult, hogy a börtönből szabadult férj nehezen tudta elfogadni a változást.

„A családon belüli kon iktusaink növekedtek, mert egyrészt ők ketten sem tudták még egymást megszokni. Gyakorlatilag azért, mert mi abban a pillanatban kezdtünk el családdá válni, amikor ő kiszabadult a börtönből.” (MOLNÁR TIBOR)

„Az ember megszokta, hogy van egyvalaki, akihez alkalmazkodni kell gyerekként. Ez a része egyszerűen olyan volt, hogy

egy idegen embert kellett megszokni. Hogy beköltözött hozzánk valaki. Az nagyon furcsa volt, és nehéz. És innentől kezdve tulajdonképpen a meglehetősen idilli és – a szónak nem a pejoratív értelmében – nagyon egyhangú, elrendezett családi élet állandó kon iktusforrás lett. Tehát ahogy anyám csinálta, elrendezte, maga csinálta egyedül, nyilván asszonylogikával meg asszony-elképzelésekkel, onnantól kezdve minden megváltozott. Apám mindig akart valamit, és az nem feltétlenül egyezett meg azzal, amit anyám akart. Szóval nagyon kon iktusos és nagyon feszült családi hangulat lett.” (ORBÁN GYÖRGY)

A börtönévek idején sok esetben végleg szétesett a család. Egyeseknél már a forradalom előtt megromlott a házastársi viszony, más asszonyok viszont a megbélyegzettségükből adódó kon iktusokkal nem tudtak megbirkózni, ezért váltak el. Ismét mások képtelenek voltak a szabadulásuk után újrateremtani a meghitt családi légkört, és ezért döntöttek úgy, hogy nem együtt folytatják tovább az életüket. Kutatásunk során egyetlen ilyen esettel találkoztunk, de más visszaemlékezésekből tudjuk, hogy ez nem volt egyedi jelenség.

„Bizonyos tekintetben rosszabb lett. Mert az az édesapa, aki elment, az engem védett meg. Az az édesapa pedig, aki hazajött, az a védelmemre szorult. És én kicsi voltam ugyan, de egy pillanat alatt felmértem, hogy hogyan változtak meg az erőviszonyok. Azt hiszem, hogy ők már egészen komolyan beszélhettek arról, hogy elválnak. Sőt, szerintem már korábban beszéltek róla, már valamikor a márianosztrai látogatások alkalmával fölmerülhetett. És ez valami őrület volt!” (KÁLLAY PATRÍCIA)

A kiszabadult elítélt sem bizonyult mindig ideális apának: gyakran volt fáradt, gondterhelt, szomorú, és néha ingerült is. Ő is küszködött az új helyzet teremtette problémákkal: a mindennapjait nehezítették a munkavállalási gondok, a rendőrhatósági felügyelet – időnként zaklatás – és a környezet esetleges elutasítása is. Újra munkát találni volt a legnehezebb feladat. A legtöbben azonban még abban az esetben sem mehettek vissza a korábbi munkahelyükre, ha az ottani vezetők vállalták volna a foglalkoztatásukat. Az első időszakban általában segéd- vagy betanított munkásként tudtak csak elhelyezkedni. Ha sikerült

is a képzettségüknek megfelelő állást találni, rövid idő múltán megbízhatatlanság címén vagy egyéb ürüggyel rendre felmondtak nekik. Egy szűk réteg a börtönben szerzett vagy gyakorolt tudását hasznosítva jutott munkához. Néhányan szabadúszóként fordításból éltek.

„Le is kötött minket az, hogy most hazajött, és hová megy dolgozni, hogy neki most kell újrakezdeni az életet, és ez nagyon nehéz. Akkor jött az, hogy az apu hová mehet. Felmerült, hogy visszamegy a korábbi munkahelyére, ahová elég erős szálak fűzték. Az ottaniak is kiálltak apu mellett. Ezt mások is tudták, úgyhogy megtiltották apámnak, hogy oda menjen vissza, noha ott várták. És akkor ment az öntödébe. Ugye az öntöde nem egy könnyű munkahely, és öntőnek lenni sem könnyű dolog. Bele kellett rázódni. Emlékszem, hogy kimondottan hozzászokási problémái voltak, fáradt volt, összevissza esett rá a forró fém, összeégette, ahogy a szilánk rácsapódott.” (ZS. ÉVA)

A szabadulást követően többeket rendőrhatalósági felügyelet alá helyeztek, meghatározott ideig nem jelenhettek meg nyilvános helyen, és csak rendőri engedéllyel hagyhatták el a lakóhelyüket, másoknak pedig rendszeresen jelentkezniük kellett a helyi rendőrségen. Az ellenőrzés gyakran a felügyelet feloldása után sem szűnt meg.

„Ő végig – nyugodtan állíthatom azt, hogy a haláláig – rendőri felügyelet alatt maradt. Bármennyire is furcsán hangzik, így volt. Amikor lekerült Pécsre, akkor is minden héten el kellett mennie a rendőrségre bejelentkezni. Rendszeresen jöttek a szomszédokat kikérdezni, hogy édesapám kikkel barátkozik, hova jár, kihez jár, hány órákor jár haza. Mikor én megnősültem, huszonhét éves koromban, és lengyel lányt vettem feleségül, akkor még azt is majdnem politikai ügyé csinálták számára, hogy biztos ő beszélt rá, hogy én közre tudjak működni a lengyelországi szervezkedésben, meg ilyenekkel vádolták.” (LAJTAI ENDRE)

„Azonnal úgy indult, hogy rendőri felügyelet. Ez azt jelentette, hogy templomba nem mehetett el, nyilvános helyre egyáltalán nem mehetett. Csak dolgozott, aztán hazajött, és ennyi volt. A szomszéd faluban volt a rendőrőrs, és minden hétvégén oda kellett menni jelentkezni másfél évig, vagy valahogy így. De per-

sze ennek volt azért más jelentése is, mert volt, hogy lóval jött haza a munkahelyéről, és akkor vasárnap délelőtt felült a lóra szépen kiöltözve, és akkor a lovon végigment a falun, jelentkezni a rendőrhöz. Ez pontosan az ellenkező hatást keltette, mert a leggavallérabb kinézetű úr végiglovagolt a falun. A rendőr hajnalban odajött, verte az ablakot, hogy otthon van-e. Ő komolyan vette, és fölverte apámat éjjel. Ehhez valószínűleg egy ilyen buzgó mócsingnak kellett lenni.” (ORBÁN GYÖRGY)

Az elítéltek egy részét megtörték a börtönévek, a későbbi zaklatások és fenyegetések. A történekből azt a tanulságot vonták le, hogy mindentől, aminek a politikához a legkisebb köze van, jobb magukat távol tartani. Ők visszahúzódtak a magánéletbe, különösen, ha a korábbi ismerősök többsége is elfordult tőlük.

„Az élet utána apám részéről meg anyám részéről teljesen visszafogott lett. Szóval más lett a családi légkör otthon, mint volt 56 előtt. Valahol, főleg anyám részéről mindig egy félelem lebegett fönn, hogy apámat előbb-utóbb esetleg megint elviszik. Ezért egy kicsit kordában is tartotta atyámat. Anyám emlékezett mindig 56-ra és a börtönre: »Jobb, ha te nem mozogsz!«” (FEKETE ZSOLT)

„A lényeg az, hogy akkor, amikor hazajött, még a régi ismerősei közül volt, aki támogatta, és csak így tudott állást kapni, még nem neki való munkahelyen is. És mondjuk többen voltak, akik akkor nem ismerték meg, vagy átmentek a másik oldalra.” (TÓTH MÁRTA)

Nem mindenkit lehetett azonban megfélemlíteni. Többek a börtönben kötött barátságokat a szabadulás után is ápolták, rendszeresen összejártak, és segítették egymást. Ezekben a körökben nyíltan politizáltak, nemegyszer újabb retorzióknak téve ki magukat. Őrizték a kivégzett bajtársak emlékét, ellátogattak a 301-es parcellához, ébren tartották a forradalom eszméit, részt vettek az ellenzéki megmozdulásokban, vagy éppen közülük kerültek ki azok vezetői.

„De akkor már szabadok voltak, tehát akkor másképp beszéltek. De azért a keserűség, az emlék, az fölött belőlük. Volt olyan születésnap, az ötvenedik, hogy az egész Gyűjtőfogház ott volt.

Legalább hatvan ember volt, akivel együtt voltak. És másnap aztán mindenkit behívtak a rendőrségre, hogy mit keresett a Baliéknál.” (BALI MÁRIA)

„Amikor a prágai Charta mozgásba lendült, apám lényegileg néhány hónapon belül létrehozta a kezdetben egészen kicsiny csapatot, amely az ő eszméi szerint – tehát közvetlen demokratikus módon – működött, és a demokratikus ellenzék magja volt, vállalva ezért minden rizikót és nyomorúságot.” (DONÁTH LÁSZLÓ)

A börtönből hazatérő apa többnyire nem változtatott a családon belüli kommunikáción. Ha nem ütközött a hallgatás falába, elsősorban a humoros élményeiről és a börtönben kötött barátságokról mesélt, ösztönösen vagy tudatosan szépítve az ott töltött éveket. Néhányan azért az ötvenhatos tevékenységükről is beszéltek. Még ha nem is tárták fel részletesen forradalmi szerepüket, a gyerekekben oldódtak a korábbi szorongások, mert látták, hogy az apjuk nem tört meg, tettét emelt fővel vállalja.

„Nagyon vártam, és arra emlékszem, hogy nagyon boldog voltam. És ő is. Szóval én gyerekként semmit nem éreztem abból, hogy ő min ment keresztül, mert akkor ő nagyon boldog volt, és akkor én egy szerető, kedves apát kaptam. Úgyhogy én abszolút nem éreztem, hogy benne ez milyen nyomokat hagyott. Később aztán, mikor már együtt laktunk, akkor nem múlt el nap anélkül, hogy ő valamire ne emlékezett volna. Örökké forgatta az agyát, és valami mindig eszébe jutott, úgyhogy rengeteg élményt mondott el. Mindennap szinte úgy kérődzte fel magából ezeket.” (REGÉCZY-NAGY MÁRTA)

„Én nem éreztem úgy, hogy ő egy megtört, megbüntetett ember. Úgy éreztem, hogy igaztalanul volt börtönben, tehát nem egy elkövetett bűnéért büntették meg. Gondolom, hogy ő hasonlóan érzett és gondolkodott, mint korábban, úgyhogy egyáltalán nem adott át nekem semmi olyat, hogy látod így jár az, aki...” (LITVÁN KATALIN)

„Külön, nagy felvilágosító beszélgetésekre nem emlékszem. Velünk élt ez az esemény. Tehát ahogy cseperedtem, úgy tudtam meg egyre több részletet, mert hol erre, hol arra bukkantam a lakásban. Édesapám mindig annyit mondott, amennyit kellett. A kérdéseimre mindig válaszolt. Arra emlékszem – ez már

kamasz koromban lehetett –, hogy amikor a száznolcvan napos magánzárka szoba került, ez napokig a hatása alatt tartott. Megdöbbsentem, és sajnáltam őt. Megpróbáltam beleképzelni magam ebbe a helyzetbe. Arra gondoltam, hogy nekem ez elviselhetetlen lett volna. Később pedig anyu odaadta a börtönből írott leveleket. Nagy, örömteli meglepetést okoztak nekem ezek a levelek, mert megismertem belőlük édesapám férji oldalát, a feleségéért aggódó, a családját szerető, mély érzésű embert. Azt tudom, hogy sokszor elolvastam a leveleket, aztán megmagyarázták a levélben lévő titkos üzeneteket is.” (LUKÁCH KRISZTINA)

Azokban a családokban, ahol a forradalom tabu volt, rendszerint a kiszabadult apa is felejteni akart. Ők a hallgatást választották, így a gyerekek előtt továbbra is rejtve maradtak a történetek és az okok. Természetesen a kibeszélést számos más tényező is gátolhatta – például az apa pszichés alkata, a börtön-élmények vagy a visszailleszkedés nehézségei.

„Próbált az egész család, úgy, ahogy van, megnyugodni, és valahogy felejteni. Apám nem mesélt arról, hogy mit is csinált 1956-ban. Amit én tudok erről, azt inkább később és máshonnan, szóval utalásokból tudtam meg.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

„Azt én nem tudtam akkor, hogy ártatlan áldozat vagy nem ártatlan áldozat. Ma már tudom, hogy ártatlan volt mindazokban a dolgokban, amit felrőttak neki. Apám sem mondta el még hosszú ideig, miután kiszabadult. Volt egy olyan elméletük, hogy minket nem kell terhelni ezekkel a dolgokkal, mert ezáltal bizonyos kon iktusoktól megóvhatnak bennünket. Sokáig én sem akartam, hogy beszéljen az ötvenhatos eseményekről. Nem tudom, miért, de olyan elegendő lett belőle, tudtam, hogy mi történt, hogy elítélték, azt is tudtam, hogy hazajött, és ezzel el akartam felejteni.” (RIMÁN SAROLTA)

A hosszú távollét után eleinte csak keveseknek sikerült megteremtteni a bensőséges szülő-gyerek viszonyt. Ehhez sok türelemre, figyelemre és energiára volt szükség, többre, mint egy átlagos családnak.

„Olyan jó érzés volt, hogy végre helyreállt a normális családi rend, hogy van. Jártunk moziba, nagyon sokat kirándultunk. Nehezebben volt megközelíthető persze, mert én kilencéves vol-

tam, amikor lefoglalták, és majdnem tizenhárom, amikor visszakaptam. Nem volt már olyan a kapcsolatunk, mint amikor kisgyerek voltam.” (LITVÁN KATALIN)

„Ő teljesen más ember lett, amikor kijött. Hatéves koromban, miután kijött, én nagyon közel kerültem hozzá lélekben. Nagyon szeretett engem, én is őt. Én tudtam, hogy egy börtön nem leányálmom, de tulajdonképpen akkor tudtam meg, hogy hogyan élt, amikor már kijött, és elmesélte. Mi kifejezetten imádtuk egymást. Teljesen meghittén. Volt valami lélekbeli kapocs – vagy nem is tudom, minek nevezzem – köztünk, apuka és köztem.” (BALI MÁRIA)

„Közös életünknek az utolsó tíz esztendeje az, amikor közöttünk teljes és mély intellektuális kapcsolat alakult ki, túl a családi vagy az érzelmi kapcsolaton. Ebben az értelemben persze rengeteg vitánk is volt egymással, meg közös útkeresés, de nem tagadhatom, hogy nagyon fontos volt azon hatások közül, amelyek számomra meghatározóak voltak.” (DONÁTH LÁSZLÓ)

Az anyagi gondok csak akkor enyhültek, ha az apa végre el tudott helyezkedni. Az évek során fokozatosan rendeződtek a körülmények, emelkedett a család életszínvonala is. Több elítélt pályáját azonban véglegesen derékba törte a megtorlás, ők mindvégig félreállítva, gyakori megaláztatások közepette éltek. A börtön sokak egészségét örökre tönkretette, néhányan talán éppen emiatt nem érhették meg az áhított változást.

„Nem volt egy olyan látványos változás, hogy most átmegyek a kék szobából a pirosba, és az egészen más. Itt életmódbeli változások voltak. Megvettük a földet, és akkor onnantól kezdve rendszeres, mindennapos tevékenység volt az azzal kapcsolatos munka. Egy olyan változás volt, hogy bejött egy új kereset a családba.” (FENYÓFALVI GYÖRGY)

„Végül is egy szerény, megbízható színvonalon élünk. Ezek voltak azok a szép évek, amikor anyu még nem volt olyan beteg, édesapám pedig már hazajött a börtönből. A közös nyaralásokra emlékszem, és a családi mászkálásokra, tehát az együttlétre.” (LUKÁCH KRISZTINA)

„Édesapám testileg is megszenvedte a börtönt. 1967-ben halt meg olyan rákos daganatban, ami attól fejlődött ki, hogy a

börtönben meggumibotozták, megverték. Akkor el is ájult, amikor deréktájon ütötték. Ekkor keletkezhetett a daganat a derekán.”

(BÓSZÉ BALÁZS)

„1989 nagyon nagy év volt. És amikor a nővéremmel mentünk a Nagy Imre-temetésre, csak arra tudtunk gondolni, hogy megérdemelte volna, hogy ott legyen. Nálunk ez volt az egyik fő téma és egyfajta vízválasztó az emberek megítélésében, hogy ki hogyan viszonyul 56-hoz. Központi dolog volt ez a mi életünkben. Szóval ez nagyon igazságtalan az élettől, hogy apu nem érte meg ezt a temetést.” (ZSÁMBOKI PÉTER)

MISKOLC V. PÜGNÉ
ELLENŐRIZVE
1958. évi I. hó 13. d.

Bp. 1958. 10.

Aranyos, drága
Edesapám!
Itt küldöm az i-
van készült fé-
pemet. Iskolai k-
ben, munka köz-
Most szünet^{van}, csak saj-
nos rossz az idő. Most
nagy sár van.
Edesapám! Sokat gon-
dolok rád. Alig várom,
hogy ölelhesslek. Millió
puszit küld: kislányod
és Magdi.

Édesapám november 30-án jött haza
romból - Megjött már az orosz
édesapánk.

Hála neked Égiatyánk,
Megjött már az édesapánk,
Ölelgetjük, csókolgatjuk,
Kopasz fejét simogatjuk.

Zászolás honvéd
a szabadságharcból
1848-49

A tyúrnálba soha többlet,
A tanácsba annál többlet, dolgozzál,

Hunyai
dó
1397

szani,
aravárják
fiat.

Szívrünk lelkünk akkor örül igazán,
Ha belép az a műegyetem kapuján.
Édesapát 1957 február 20-án újból
elfogták, szendén, délután 4 órakor
Édesapát 1957. Március 28. délután

ember 20.
te Bandi,
és
e Zsolti.
-án jött haza
az orosz.

4 órakor az ügyész
sége szállították
M...

Zászolás honvéd
a szabadságharcból
1848-49

...
Rákóczi kunc
vitéze.
1703-1711.

A FORDULAT

Ősi emberi igény a végső búcsú az elhunyttól, a halott iránti kegyelet kifejezése. A temetés, a sírgondozás segít a tovább élőknek a veszteség, a fájdalom feldolgozásában, és egyben alkalom az emlékezésre is. A forradalom leverése után hatalomra kerültek a holttesteket és a sírokat is veszélyesnek tartották, ezért a kivégzettek családjaitól nemcsak a férjet, az apát vették el, hanem a halottat is. A Kádár-rendszer igyekezett kiölni a forradalomra, az abban részt vevőkre való emlékezés legkisebb csírait is. Ezért még attól az ősi jogtól is megfosztotta a kivégzettek hozzátartozóit, hogy szerettüket tisztességgel eltemessék, és nyilvánosan elsírassák. Még a gyászatot is titkolniuk kellett. Az ösztönös elfojtáshoz az is hozzájárult, hogy hiányoztak a halálhoz kapcsolódó attribútumok, nem volt koporsó, és nem volt sír. Ez a hozzátartozók számára azt is jelentette, hogy nem zárult le a búcsúvétel, a megnyugvást segítő gyász hosszan, évtizedekig elhúzódott. A hozzátartozók igyekeztek emléket állítani a kivégzetteknek, annak ellenére, hogy a hatalom a társadalmat egészen 1989-ig megfosztotta a kegyelet, az emlékezés minden nyilvános formájától. Számos tényező befolyásolta a formák megválasztását, de minden interjúalanyunkról elmondható, hogy valamilyen módon megemlékezett az apjáról.

„EGÉSZ ÉLETEMBEN ARRA VÁGYTAM, HOGY EGYSZER MEGTALÁLJAM”

Ha a gyerekek be voltak avatva, a családtagok az apa emlékét a mindennapokban is ébren tartották, és a kivégzés évfordulóján vagy a halottak napján többnyire közösen emlékeztek rá. Ezzel a gyerekekben némileg oldódhatott a szorongás, csökkenhetett a fájdalom, a család azonban nem lelhetett igazi megnyugvást.

„Halottak napján minden évben elmentünk a temetőbe. De csak bóklászott ott az ember. Nem volt hova mennünk. És ez még szomorúbbá tette az egészet. Van ott egy nagy, közös sír, az ember ott letett egy szál virágot, aztán annyi.” (GULYÁS ANIKÓ)

„Míg más ment a temetőbe a szülei sírjához, mi nem mentünk. Mi mentünk a győri karmelita templomba, az altemplomban egy kis emléktábla volt, oda tettünk le egy koszorút, vagy gyertyát gyújtottunk. Vagy egyszerűen, amikor a nagyanyámhoz mentünk, a családi sírhelyre, beleértettük édesapámat is, vagy nem is mindig gondoltuk oda, egyszerűen természetesként ott volt. Ez annyira természetes volt, hogy amikor bármelyik halottról szó volt, ő is ott volt. Őt nem kell külön odagondolni, mert ő ott van.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Nagyon-nagyon sokat beszélgettünk otthon, hiszen hosszú ideig ketten éltünk édesanyámmal. Szinte mindennap beszélgettünk édesapámról – nem akarta, hogy én elfelejtsem. Bármilyen nyúlt is hozzá a lakásban, mindenhez fűződött valami emléke. Édesapám fényképe ott állt az éjjeliszekrényen, és mindig beszélgetett vele. A születésnapjáról mindig úgy emlékeztünk meg, hogy vett egy csokor virágot, vázába rakta, és mellé tette édesapám fényképét. Mindig mesélt valamit róla. Amikor elkezdte, mindig az lett a vége, hogy ő nem hiszi el, hogy édesapám halott, még él valahol, és haza fog jönni valamikor.” (MECSÉRI ILDIKÓ)

Még azok a gyerekek is ösztönösen rátaláltak gyászuk kifejezésére, megtalálták az emlékezés valamely sajátos módját, akik az apáról senkivel sem tudtak beszélni.

„A bátyámmal azért mi halottak napján mindig gyertyát gyújtottunk. Anyám tudta nélkül. Hogy most ezt csak az apánknak gyújtjuk. Kimentünk például a fáskamrába, és akkor ott apuért gyújtottunk gyertyát. Anyánkat nem akartuk ezzel megbolygatni.” (FÖLDESI KATALIN)

Nem mindenki hagyta, hogy megfosszák a halottjától. Az aszszonyok többsége mindenáron meg akarta tudni, hol temették el a férjét. A hivatalos úton próbálkozókat elutasították, de egy-egy jó szándékú börtön- vagy temetői alkalmazott titokban a segítségükre volt. Együttérzésből – vagy fizetségért – megmutatták azt a helyet, ahová a halottakat elföldelték. A kivégzést követően a

pertársakat többnyire egymás mellé, de esetenként egy sírgödörbe is helyezték.

„A temetőkapuban töltöttük az egész napot, le és föl járkáltunk. Délután a közeli, köpködőnek csúfolt vendéglőbe mentünk, ahová a sírásók, és ki tudja még, hogy kik jártak. A nagynéném is velünk volt, és velem figyelemelterelés céljából málnát itatott. Egyszer csak valaki félrehívta anyut. Ekkor mutatták meg nekem a hóhért és a segédjét. Teljesen kiborultam. Aki félrehívta a mamámat, elmondta neki, hogy a siralomházban egész éjszaka ő volt az édesapámmal. A beszélőre is ő vezette. Az éjszakát átbeszélgették, és ő nagyon meglepődött azon, hogy apám asztalosmester létére milyen tájékozott volt a világ dolgaiban. Politizáltak, vitatkoztak az utolsó órákig. Megnyugtatta anyukámat, hogy édesapám nagyon nagy békével ment el, senkire sem haragudott, és nagyon rendesen viselkedett. Tőle tudtuk meg, hogy nem délelőtt végezték ki, mert állítólag a kegyelmi kérvényt várták, ami persze nem érkezett meg. Másnap hajnalban vitték ki a temetőbe. Egy sírásó mutatta meg, hogy hova temették.”

(KÓSA KATALIN)

„Az apósomnak volt egy ismerőse a temető portáján. Tőle kérdezte meg, hogy hova viszik a kivégzetteket. Azt mondta, menjünk ki messzire, a legutolsó parcellába, majd meg fogjuk ismerni, mert nincsen jelfa. Egy idősebb asszony jött elő a bokorból, és azt mondta, hogy elkéstünk, most temettek el kettőt. Egy kicsit hosszabb koporsó volt az egyik, a másik egy kicsit rövidebb. Így döntöttük el magunk közt, hogy akkor a hosszú sír a miénk. Mi ezt a két sírt gondoztuk harmincegy évig. Rendszeresen kijártunk. Nem számított, hogy a rendőrök ott voltak. Megvártam, amíg elmennek, akkor odamentem, letettem a virágot, meg esetleg meglocsoltam, és akkor mentem onnan el. De anyósomnak, szegénynek, többször is volt összetűzése a rendőrökkel, mert ő egy kicsit harciasabb volt. Neki megmondták, hogy szedje össze a virágot, nem szabad idehozni a virágot. Erre ő azt mondta, hogy ő bizony nem viszi vissza. Vagy még ezek a sírgondozók is mondták, hogy most ott vannak a rendőrök, várjunk egy kicsit. Akkor megálltunk velük beszélgetni, aztán mikor láttuk, hogy visszafelé jönnek a rendőrök, akkor mentünk oda.

Most aztán kiderült, hogy nem is abban a sírban nyugszik, amit mi gondoztunk.” (BOSNYÁK GÁBORNÉ)

Ezek a XX. századi Antigonék, dacolva a tiltásokkal, többnyire a gyermekükkel együtt jártak ki a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájába, letettek egy-egy szál virágot a gazos, jeltelen sírok valamelyikére. Nekik köszönhető, hogy a hatalomnak még megalázással, megfélemlítéssel sem sikerült az íratlan törvényeket eltörölnie. Még azok közül is sokan kimentek időnként a temetőbe, akik hallgattak az eseményekről, vagy megpróbálták elfelejteni a férjükkel történeteket, gondoztak egy-egy buckát, amelyről feltételezték, hogy a szerettük sírja. Ők, ha magukkal vitték is a gyermekeiket időnként, előttük nem tárták fel a család fő halálának valódi okát. Magángyász volt ez, és a legtöbbször szándéka szerint apolitikus.

„Amikor volt a tárgyalás, a mama több napig fönn volt Pesten. Az ítélet után kiment a temetőbe is. Ott volt négy sír frissen hantolva. Egy lovas rendőr volt ott, ő vigyázott. Mama virágot vitt, nem tudta, hogy hol van, csak úgy gondolta, hogy most végezték ki, mert negyvennyolc órán belül hajtják végre az ítéletet. Akkor nem volt ott, mikor őket temették. Amikor virágot vitt, akkor jött a lovas katona, és végigtaposott a síron. Utána is jártak fel, főleg a mama, ő többet járt ki.” (MAGYAR MÁRIA)

„Valamelyikünk minden héten kiment. Rendőrök vagy civilek mindig figyeltek bennünket. Amikor meg jelesebb ünnepek voltak, akkor oda se engedtek, illetve jól megvertek, és elkergettek. Aztán még arra is vették a fáradságot, hogy kimentek oda motorral, lóval, és szétrúgták a sírokat. Ha egy kis virág volt a síron, azt kidobták. Mi úgy mentünk, és megyünk a mai napig is, hogy öt sírra mindig teszünk virágot. Mindig gondoztuk egymás sírját. Illetve nem nagyon lehetett azokat akkoriban gondozni, mert ha nagyon feltűnő volt, akkor szétrúgták. Csak a gazt lehetett kiszedni. Egy kis bucka volt csak, fejfáról meg ilyesmiről szó se lehetett.” (ANDI JÓZSEF)

„...ÉS HIHETETLEN ELÉGTÉTEL VOLT”

A rendszerváltás szimbolikus aktusának, Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-ai gyászszertartásának számos olvasata van, és többféle megközelítés lehetséges politikai jelentőségét nézve is, ám mi csak interjúalanyaink és családjuk szemszögéből értelmezzük. Háttérként viszont mindenképpen szükséges néhány történeti tény felvázolása.

1988 tavaszán a forradalom kivégzett vezetőinek hozzátartozói és börtönt járt résztvevői megalakították a Történelmi Igazságtétel Bizottságát. Június 6-án számos külföldi újságban és rádióban közölt felhívásukban többek között a „megtorlás áldozatainak – halottainak és élőknél – teljes erkölcsi, politikai és jogi rehabilitálását, a kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását” követelték.¹ 1988. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének harmincadik évfordulóján – a Belügyminisztérium embereinek durva beavatkozása ellenére – több százan vettek részt a temetői és a köztéri megemlékezéseken. Ugyanezen a napon a franciaországi magyar emigráció kezdeményezésére a párizsi Père Lachaise temetőben nagyszabású emlékünnepegy keretében felavatták Nagy Imre és mártírtársai szimbolikus sírját.

A hazai és a nemzetközi közvélemény nyomására a hatalom folyamatos engedelményekre kényszerült. 1988. október 6-án hatályba lépett a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1988. évi 20. törvényerejű rendelete, amely szerint „a büntetett előlethez fűződő hátrányok alól mentesül, akit a bíróság 1956. október 23. és 1957. május 1. között elkövetett állam elleni bűncselekmény vagy az ellenforradalmi tevékenységével összefüggésben elkövetett más bűncselekmény miatt végrehajtandó szabadságvesztésre ítélt, vagy akinek a halálbüntetését kegyelemből szabadságvesztésre változtatták át és a szabadságvesztést végrehajtották, illetőleg a végrehajthatósága megszűnt”. Ez a rendelet ugyan nem terjedt ki a kivégzettekre, de lehetővé tette az egyéni mentesség kérvényezését. Az MSZMP PB hosszas előkészítés és huzavona után 1988. november 23-án engedélyezte

1. Történelmi igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz. 603–604. o.

a Nagy Imre és társai perében kivégzettek temetését, valamint a többi kivégzett esetleges exhumálását.² Az év végén az Igazságügy-minisztérium tárgyalásokat kezdett a TIB felhívását aláíró hozzátartozókkal. Kezdetben csak családi körben rendezendő újratemetést kívántak engedélyezni számukra. Miután az aláírók ragaszkodtak a felhívás követeléseéhez, már a TIB vezetőinek bevonásával folytatódtak a tárgyalások az összes kivégzett sírjának megjelölése és hamvaik esetleges feltárása érdekében. A Minisztertanács 1989. januári titkos határozata értelmében március 29-én megkezdődött a Rákoskeresztúri köztemető 301-es parcellájában Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál, Nagy Imre és Szilágyi József jeltelenül elföldelt holttestének kihantolása és azonosítása a családtagok és a TIB képviselőinek a jelenlétében. Az 1956 decembere és 1961 decembere között kivégzett ötvenhatos politikai elítéltek listájának³ hivatalos, 1989. májusi közzétételével egyidejűleg felhívás jelent meg, hogy jelezzék a hozzátartozók, ha a 301-es parcella névtelen sírjában nyugvó halottjuk exhumálását kéri.

A gyászszertartást Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének harmincegyedik évfordulójára tűzték ki, immár minden kivégzett emléke előtt tisztelettel adózva. A Hősök terén, majd a Rákoskeresztúri köztemetőben rendezett gyászszertartás az elmúlt évtizedek legnagyobb tömegdemonstrációja volt. Százazrek rótták le kegyeletüket, emigránsok tucatjai akkor jöttek először haza.

2. Ld. Kenedi: *Kis állambiztonsági olvasókönyv...* 2. kötet, 219–221. o.

3. Először Rainer M. János állította össze titokban 1986 tavaszán ezt a listát a Fővárosi Levéltárban található anyakönyvek alapján, amely akkor még csak szűk körben láthatott napvilágot ([Rainer]: *Kivégzések a forradalom után.* 606–611. o.). A listát további kutatómunkával pontosították, és kettőszázharmincöt – 1956–1963 között forradalmi tevékenysége miatt – kivégzett nevért olvasták fel Nagy Imre és mártírtársai temetésén. Az Igazságügy-minisztérium összesítése, amelyet a büntetés-végrehajtási és a fellelt bírósági adatok alapján állítottak össze, ötven olyan személy nevért is magába foglalta, akiket háborús és népellenes, illetve köztörvényes bűncselekményekért ítétek halálra (A 301-es parcella. Közzétették a kivégzettek névsorát. *Magyar Nemzet*, 1989. május 11.).

Interjúalanyaink többsége nem ment el a központi ünnepségre. Többen – a sokéves propaganda eredményeként – nem fogták fel az aktus jelentőségét, vagy nem hittek az őszinteségében. Másokat az évtizedes beidegződés, a félelem tartott otthon. A vidéken élők távolmaradásának oka néhány esetben a pénzhány volt. Ám mindannyian követték az eseményeket a televízió keresztül. A szertartás megrázó élmény volt. Az installáció, a beszédek, a hatalmas tömeg, de leginkább az áldozatok névsorának a felolvasása. Végre nyilvánosan kimondatott, hogy ezek az emberek nem bűnösök, ártatlanul haltak meg vagy töltöttek éveket börtönben, és hogy mindaz, amit a hatalmon lévők évtizedeken keresztül hangoztattak, szemenszedett hazugság. A jogtalanság nyilvános beismerésével feloldozták őket, és egyszeriben – legalábbis hivatalos szinten – megszűnt a megbélyegzettségük. Ez – bár igencsak megkésetten – egyfajta elégtétel is volt.

„Ő tiszta lett már mindenki számára. A nagy nyilvánosság, a televízió meg a történelem végül is igazságot teremtett, és fehérbe öltöztette őket. Apu végre felszabadult. Szabadságérzetet kapott. És most már kinyithatja a száját, beszélhet róla. Ő eddig sem szégyellte, de beszélni nem szívesen beszélt róla, mert azért csak egy sötét folt volt az életében.” (RIMÁN SAROLTA)

„A Hősök terén én az egyik díszőr voltam. Ott álltam, és talán kétszer is sorra kerültem. Ott cigarettáztam mellettem Darvas Iván, bentről hallgattam Orbán Viktort, aki mondta, hogy menjenek haza az oroszok. Baromira örültem. Eszembe se jutott, hogy ez túlzás, meg hogy nem való. Pont akkor álltam kint, amikor Németh Miklós és a csapata odajöttek koszorút rakni. A lábamnál álltak, azt kell mondanom. Ott hajoltak meg, és hihetetlen elégtétel volt.” (ORBÁN GYÖRGY)

„Én el sem tudtam gondolni, hogy ez akkora nagyságrendű lesz. Bementem dolgozni a temetés napján, és fölmentem az emeletre, ahol a tévé van. És csak néztem vagy húsz percig, és akkor rettenetes sírás tört rám, és kértem, hogy engedjenek haza. Otthon néztük végig az anyámmal, mert elmentem hozzá. Ahogy ott sorolták a neveket, és az apám neve köztük volt, az fantasztikus elégtétel volt számomra. Hogy mégse olyan ember az apám.” (FÖLDESI KATALIN)

Az újratemetés az emlékezés, a megtisztulás és egyben a megbékélés rituáléja is volt. A résztvevők ledöntötték a rendszer tabuját, eltörölték a társadalomra kényszerített hamis emlékezetet. Sokan a ravatalnál elhangzott beszédeket tekintették az első igazi bizonyítéknak arra nézve, hogy 1956-ot és annak résztvevőit már nem bélyegzik ellenségnek.

„Akkor én csak néztem, és nem akartam hinni a fülemnek. Az a hangvétel, és az addig soha nem hallott szókimondás megdöbbentett. Akkor kezdtem elhinni, hogy itt már tényleg megváltozik valami. Isten bizony mondom, hogy örültem. Itt elsősorban Nagy Imrére célok most, persze áttételesen a többire is, de elsősorban arra, hogy végre az az ember megkapta azt a kegyeletet, ami egy embernek kijár. De nemcsak személyesen ő, hanem a többiek is, mindenki, akit végül is most már nem azokkal a bűnökkel vádoltak meg, amiket a fejükhöz vágtak, és amik miatt meg kellett halniuk, hanem kiderültek olyan dolgok is, ami által nyilvánvalóvá vált, hogy hazugság volt, és megalapozatlan. Csak a hatalomnak a bosszúja volt ez tulajdonképpen. És emlékszem rá, hogy Darvas Iván meg Mensáros volt, azt hiszem, ott kint, és ők olvasták fel a kivégzettek nevét.” (BOSNYÁK ZSIGMOND)

„Végre a faluban is kitudódott legalább, hogy mi volt, és tényleg, hogy nem bűnösként, hanem ártatlanul végezték ki őket. Ezt megtudtuk legalább.” (MAGYAR MÁRIA)

„Végül is nekem apám attól a perctől kezdve van igazán. Akkor kerültünk érzelmi kapcsolatba. Azelőtt csak tudtam, hogy van, de attól a pillanattól éreztem is. Végre kimondták azt, hogy nem egyszerűen csak megölték őket, nem egyszerűen lázadó akárik voltak, hanem igenis mártírjai voltak ennek a nemzetnek.” (FARKAS IMRE)

A június 16-ai gyászszerartás egyben a hosszú évekig tartó hallgatás, amnézia, a visszafojtott érzések feloldása is volt. Tudjuk, milyen traumával jár felidézni egy mélyen eltemetett eseményt. Sokak számára súlyos megrázkódtatást jelentett, hogy az évtizedek során elfojtott, felejtésre ítélt tragédiával újból szembeesniük kellett.

„Borzalmas volt, amikor azt a videokazettát néztük. Teljesen kikészültem, kórházba kellett vinni. Borzalmas, hogy az ember

távol a hazájától, annyi borzalmas év után tudja csak meg, hol is van eltemetve az édesapja, hol nyugszik. Hogy végre ki tudunk menni a sírjához, virágot tudunk tenni rá, ezt nem lehet szavakkal elmondani, ezt csak át lehet élni!” (MECSÉRI ILDIKÓ)

„Annyira meg voltam hatódva, megilletődve, meg annyira boldog is voltam, meg el voltam keseredve, mert a régi emlékek előtörttek. Lassan elszunnyadtak bennem az emlékek, a temetéskor aztán hirtelen föltört minden, úgyhogy nagyon nehezen tudtam egészségileg is elviselni az egészet. Egy kisebbfajta infarktusom is volt utána.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

Akik elfogadták a hivatalos értékelést, és szegyenkeztek apjuk bűne miatt, ekkor büntudatot éreztek. Egyikük sem beszélt erről az érzéséről, de egy-egy elejtett utalás nyilvánvalóvá tette. Nehéz feldolgozni, hogy hosszú éveken át elhitték a hazugságokat, és elítélték a saját apjukat, akiről egyszer csak kiderült, hogy ártatlanul szenvedett és halt meg.

„VÉGRE MEGÁLLHATTAM ÉDESAPÁM SÍRJA ELŐTT”

1989. június 16-án az immár rendezett sírkertté alakított 301-es parcellában Nagy Imrét – a család kérésének megfelelően – ugyanabba a sírgödörbe temették vissza, ahonnan az exhumálás során kiemelték. Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál és Szilágyi József földi maradványait a szomszédos, újonnan kialakított 300-as parcellában helyezték örök nyugalomra. A többi – a szertartásig még azonosíthatatlan – áldozat előtt tisztelegve egy üres koporsót tettek a földbe.

A budapesti Kozma utcai Országos Börtönben kivégzett áldozatok többségét annak idején a 301-es, néhányukat a 233-as, a 235-ös és a 298-as parcellában, jeltelen sírokban hantolták el. A sírok feltárása és a halottak azonosítása – amennyiben ezt a hozzátartozók kérték – megtörtént. A más városokban (Miskolcon, Győrben, Kecskeméten, Szekszárdon, Székesfehérvárott és Kaposváron) kivégzett, majd elföldelt személyek felkutatása sajnos nem minden esetben járt sikerrel. Néhány ilyen rabtemetőt az elmúlt évtizedekben a családtagok értesítése nélkül felszámoltak, és ma már szántóföldek vagy lakóházak vannak a helyükön. A győri és a mosonmagyaróvári eseményekkel kap-

csolatban kivégzettek⁴ hozzátartozóinak képviseletében két interjúalanyunk minden követ megmozgatott, hogy apjuk és társaik holttestét megtalálják. Miután megtudták, hogy annak idején Sopronkőhidán hantolták el őket,⁵ 1989. június 15-én jelképes temetést rendeztek számukra. Az exhumálást követelve számos alkalommal levélben, illetve személyesen hadakoztak a Belügy- és az Igazságügy-minisztérium képviselőivel, és egyikük részt vett az 1990 nyaráig tartó nyomozási és feltérési munkákban is.

„Ott, Sopronkőhidán, el volt kerítve nemzetiszínű és fekete szalaggal egy jelképes rész, és termésköböl a soproni ellenzékiek csináltak egy sírt egy kereszttel. Állítólag ott tiszta dzsumbuj volt, akácok volt, és addigra ott kiirtottak minden bokrot, meg kivágták a fákat. Az egy régi rabtemető. Mindenre gondolt az ember, csak arra nem, hogy édesapáékat még kilencven kilométerrel arrébb vitték. Győrben kivégzik, Sopronkőhidán meg elkaparják. Az borzasztó volt, amikor ott állt az ember: és most itt van, biztos, hogy itt van? Akkor újfent írtam egy levelet az Igazságügy-minisztériumba, hogy kérem édesapa exhumálását. És akkor megkaptam a választ, hogy megvolt a jelképes temetés, és most már nyugodjak bele, hogy tudom, hogy hol van. Édesapát ezért nem fogják ott felvenni. El akarták tussolni az egészet. Utána ismét találkozott a kilenc család, és megbeszéltük, hogy mi is kérjük az exhumálást és az újratemetést. Tihanyi Laci írt egy közös levelet, és mind aláírtuk.” (GULYÁS ANIKÓ)

A központi gyászszertartást követően, az erkölcsi elégtételen túl, több évtized múltán a kivégzettek családtagjai – néhány említett kivételtől eltekintve – visszakapták halottjukat is. Kérhették az exhumálást, és dönthettek az újratemetés helyéről, módjáról. Fontos volt a számukra, hogy apjuknak végre méltó sírja legyen, amelynél büszkén, félelem nélkül, emelt fővel állhatnak meg.

„Nagyon nagy elégtétel volt, hogy végre nem kell lapítani, és nem kell szégyenkezve hallgatni a múltról, hanem végre nyíltan

4. Cziffrik Lajos, Földes Gábor, Gulyás Lajos, Kiss Antal, Szigethy Attila, Tihanyi Árpád, Török István, Weinträger László és Zsigmond Endre.

5. Ennek kiderítésében elsősorban a Soproni Ellenzéki Kerekasztal tagjai voltak a segítségükre.

beszélhetünk. A hozzátartozók pedig bátran letehetik virágaikat szeretteik sírjára. A nemzet fejet hajtott 56 előtt, és már nem néznek ránk úgy, mint a bűnösökre.” (KÓSA KATALIN)

„Harmincegy év után végre megállhattam édesapám sírja előtt, és megállhatok, amikor csak úgy gondolom, hogy oda kell mennem.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

Azok többsége, akik apjuk emlékéért folyamatosan ápolták, akik titkon büszkéek voltak rá, azonosulni tudtak vele és tetteivel, a több évtizedes várakozás, keresés végére az exhumálással tettek pontot. Megdöbbenő erővel mondták el, mit jelentett, hogy végre megtudták, hol nyugszik az apjuk. A kihantolással és az azonosítással járó hosszadalmas és gyötrelmes eljárás nem riasztotta el őket. Nem éreztek viszolygást, kézbe is vették a csontokat, a koponyát, apjuk jellegzetességeinek nyomait keresték. Nekik a megnyugváshoz erre a bizonyosságra is szükségük volt.

„Soha nem hittem volna, hogy mennyire fontos tudni, hogy hol van. Nem tudom ezt megmagyarázni. Egyszerűen döbbenetes, hogy mennyire kell, hogy tudd, hogy hol van. Én látni akartam, szóval én nem féltem ettől az exhumálástól. Én csak attól féltem, hogy esetleg nem fogjuk megtalálni. Nem volt szörnyű. Az egésznek az alján volt valami olyan mérhetetlen megnyugvás, hogy megvan. Anyám meg akarta fogni a koponyát, és meg is fogta, és nem lett rosszul, csak elnézegette. És azt lehet gondolni, hogy ez szörnyű. Nem volt az, mert ő ott volt, és meg lehetett találni, és ott mintha nevetett volna ránk. Megnyugtató volt. Óriási jelentősége volt, hogy biztosan tudjuk, hogy ő ott van.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Szükségem volt arra, hogy megfogjam, hogy ott legyek, és hogy valamilyen közelségbe kerüljek vele. Egyértelmű, hogy azok az emberek, akik százakat idejuttattak, gazemberek, gyilkosok. Mégsem tudom őket igazán gyűlölni, pedig megvetem őket, de olyan gyűlölet nincs bennem, hogy ennek én fizikai megnyilvánulását adjam. Úgy éreztem, nem normális, hogy valaki így fel tudjon fogni egy ilyen tragédiát, és ne keresse utolsó percéig a gyilkosokat. Ahogyan mondjuk én azt mondtam, hogy megkeresem a holttestét. Úgy éreztem, ez kell ahhoz, hogy a maga valóságában érezzem, hogy végre megfogalmazódjon bennem,

hogy ezek szörnyetegek, hogy apámat nekem miattuk kell itt látnom a fazékban a proszektúrán, a csontok tisztításakor. Azt hiszem, azért kellett odamennem, hogy ehhez gyűjtsék magamban egy kis erőt. De erre is azt kell mondjam, hogy persze, hála istennek, ez se jött össze. Gondolom, az ember bizonyos határokat nem tud átlépni. Nekem még ez a szörnyűség sem volt elég ahhoz, hogy konkrétan tegyek valamit.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

Mások nem kérték az exhumálást. Számukra a bizonyosság-nál fontosabb volt a nyugalom: a halotté és a családtagoké. Ők nem vállalták a sebek feltépésével járó megrázkódtatást vagy az újabb csalódásokat.

„Amikor volt az újratemetés, akkor mi megismerkedtünk a többi kivégzettnek és katonatársnak a hozzátartozójával. Akkor ott beszélgettek, hogy mi legyen, vagy hogy legyen. Jó, abban maradtunk, hogy majd találkozunk, mert volt egy összejövétel szintén ott, valami koszorúzás, hogy akkor megbeszéljük, hogy mi lesz. Akkor ott közösen eldöntötték, hogy ne hantolják ki. Ha őket odarakták, akkor legyenek szépen ott egymás mellett. Ott is van mindegyik. Nyolcan vannak. Két sorban, a 17-es sorban meg a 18-as sorban vannak. Mecséri mellett van apám. És akkor szépen így is maradt.” (MAGYAR MÁRIA)

„Én azt mondtam, hogy a halottakat ne bántsuk, szenvedtek ők eleget. Megmarad így az emlék, ahogy van. Mi odajártunk gyerekkorunk óta, és gondoztuk a sírt. De gondolja meg, milyen érzés lett volna az, ha leásnak, és kiderül, hogy nincs ott senki, vagy nem ő van ott! Akkor anyunak is meg mindannyiunknak minden baja lett volna.” (ANDI JÓZSEF)

„Nem akartuk megbolygatni, én elfogadom, és bízom benne, hogy ő fekszik ott. Van hová menni emlékezni, és van hová virágot elhelyezni. – Mecséri János – 1920–1958. Édesanyám ezt már nem érthette meg!” (MECSÉRI ILDIKÓ)

Többségük a 301-es parcellában hagyta apja hamvait, vagy azzal az indokkal, hogy maradjon a társai mellett, abban a földben, ahol eddig is nyugodott, vagy azért, mert a nemzeti sírkertben látták biztosítva a kivégzettek most már örökre méltó nyughelyét. Ők ezzel a döntésükkel egyfajta érzelmi azonosulást is kifejeztek a forradalommal és a többi kivégzettel.

„A társai között legyen. Ott a vére, ott a húsa, oda lett eltemetve. Miért legyen idegen földben?” (SZELEPCSÉNYI MÁRTA)

„Mi már régen nem leszünk sehol, de én azt gondolom, hogy a 301-es parcellában mindig rend lesz. Szóval, hogyha mi nem is élünk, vagy akármi történik velünk, és már nem tudjuk gondozni a sírt, az ott megmarad, az ott kell hogy legyen. Mert ő odatartozik, neki ott kell lennie. És mikor már a gyerekeink is meghaltak, és senki nem fogja tudni, ki ő, ott mindig lesz virág, és ott lesz kopjafa és fű. És a 301-es parcella olyan hely, aminek meg kell maradnia.” (BRUSZNYAI MARGIT)

Találkoztunk ellentétes állásponttal is. Ők a családi sírhely mellett döntöttek, elsősorban azért, mert nem akarták, hogy az apjuk tudatosan vállalt forradalmi szerepe összerosódjon olyan kivégzett pertársakéval, akik csupán jelen voltak egy tüntetésen, ahol lincselés történt, és szerencsétlenségükre a megtorlás során őket emelték ki a tömegeből.

Függetlenül attól, ki melyik módját választotta az újratemetésnek, mindenkinek megbékélést hozott, hogy az apja sok év után békében, méltó körülmények között nyugszik. Valamennyi megkérdezett hangsúlyozta, hogy a június 16-ai gyászszertartás, különösen a nevek felsorolása, az exhumálás és halottjuk újratemetése végre hozzásegítette őket a megnyugváshoz. Átszakadt a hallgatás gátja, a kivégzetteket felmentették az igaztalan vádak alól, a hozzátartozók pedig legalisan emlékezhetnek halottjukra, ápolhatják a sírt. Ám a több évtizedes beidegződések nem tűnnek el egyik pillanatról a másikra. Akiknek az életét évtizedekig a rettegés hatotta át, még most is félnek.

„Megnyugodtunk, hogy halottak napján az ő sírjára is lehet vinni egy szál virágot, vagy gyertyát gyújtani. Azelőtt mindig a templom előtt égettük a gyertyát. Nem lehet belenyugodni, de azért megkönnyebbült az ember, hogy legalább tudja, hogy hol van kijelölve a hely. Tudunk hova menni. De még mindig félve megyünk oda. Eleve úgy lett kivégezve, büntelenül. Én legalább is félek. Én mindig félek.” (MAGYAR MÁRIA)

„A SOK SZENVEDÉST NEM LEHET MEGFIZETNI”

A rehabilitálás után⁶ egy-egy kivégzett családja kárpótlásul – amennyiben megkapták a semmisségi végzést – egymillió forintot kapott az államtól. A politikai foglyokat a börtönben eltöltött évek arányában életjáradék vagy kárpótlási jegy formájában megállapított kárpótlás illeti meg.⁷ Mind a kivégzettek, mind az elítéltek gyermekei érzékenyen reagáltak a kárpótlásra – és különösen az azt fogadó közhangulatra. Kezdetben többen nem is merték beadni a kérvényt, mivel félték, hogy ebből is csak bajuk származik. Sokan az utolsó pillanatig kételkedtek abban, hogy valóban megkapják a végzést. Több családban – annak ellenére, hogy törvényileg pontosan szabályozott az eljárás – összevesztek azon, ki mennyit és miért annyit kap.

Azok az interjúalanyaink, akiknek apját egy lincselésben való állítólagos részvételért végezték ki, a semmisségi végzést nem kapták meg automatikusan. Ők ezután félték beadni a felülvizsgálati kérelmet, mert tartottak az elutasítástól, illetve attól, hogyha nem kapják meg a semmisségi végzést, akkor végérvényesen, mindenki előtt bizonyosságot nyer az apa bűnössége. Nem merték vállalni a szembesülést.

„Minket nem boldogít az a pénz. Ez nem azt jelenti, hogy nem jönne jól, de nem érdemes ennyi pénzért ezt mind újból feleleveníteni.” (PEKÓ ERZSÉBET)

Akik viszont mindvégig biztosak voltak az elítélt ártatlanságában, abban a reményben adták be a kérvényt, hogy a döntés a nyilvánosság előtt is bizonyítékul szolgál majd. Volt, akinek ismét csalódnia kellett az igazságszolgáltatásban, mivel a kivégzett ártatlanságának hivatalos igazolására és a kárpótlásra éveket kellett várnia. Ő így a világtól elvonulva, keserű magányában élt, továbbra is megbélyegzetten. Környezetében nem akadt senki, aki eligazította volna a számára ismeretlen eljárási procedúrában. Teljes reményvesztettségében végre egy elszánt ügyvéd

6. Ld. az 1989. évi XXXVI. törvényt az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról.

7. Ld. az 1992. évi XXXII. törvényt az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról.

sietett a segítségére. Ám az ítélet semmissé nyilvánítása után az őt törvényesen megillető kárpótlás felvételére újabb két évet kellett várnia. A hivatalnokok közömbössége még tovább növelte csalódottságát és keserűségét.⁸

Sajnos általánosnak tűnt, hogy környezetükben sokan irigyeltek a családtagoktól az anyagi kárpótlást, főként az ország nehéz gazdasági helyzetére hivatkozva. Az elmúlt harminc év során szétvert társadalmi szolidaritást és együttérzést nem könnyű újból feléleszteni.

„Nincs ennek az országnak erre pénze. Szóval senki részéről nem volt pozitív hozzáállás ehhez, hogy bizony, ti megérdemeltétek, hogy kicsit már jobb legyen nektek is.” (FÖLDESI KATALIN)

És kevesen gondoltak arra, ami – ha nem is szó szerint, de ehhez hasonlóan – szinte minden interjúban elhangzott.

„Egy ember életét, a sok szenvedést nem lehet egymillió forinttal megfizetni.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

Az elítéltek nyilvános feloldozása megtörtént, a hozzátartozók megnyugodhattak, ám a szenvedéssel teli évek emlékét semmi nem törölheti ki az életükből.

„Nekem nyilván csak az hoz megnyugvást, ha meghalok. Bennem él ez az egész. Olyan, mint amikor valami ül az ember lelkén. Reggel ezzel kelek, este ezzel fekszem. Mindennap gondolkok erre, de ezt nem lehet elmondani.” (ANDI JÓZSEF)

8. Ez az özvegy sajnos elutasította arra vonatkozó kérésünket, hogy gyermekével interjút készítsünk.

Wyomati'rosan kériük a korábbi exhumálási és azonosítási kérésünk mielőbbi teljesítését.

Sopron, 1989. november 04.

Pinkeltel: Seidemann
Ferencé,
cziifur lejár hozzátartozója: Husonmayer János
Sárvári Endrei

l. sz. 00/111073004 - 1. k. k.
Földes Gábor hozzátartozója: Földes Gábor
1136 Rózsa új 4. sz. 3.
Gulyás lejár hozzátartozója: Gulyás Gyula
1822 2828 Adorján Gyula
Czór, Lepke u. 39. 9024.
Jász Anna hozzátartozója: Jász Anna
Husonmayer János, Farkas u.
Kovácsné Károly hozzátartozója: Károly Károly
Mórák Katalin & u. 11.
Némethi Árpád hozzátartozója: Némethi Árpád
Páncs István hozzátartozója: Páncs István
Órák u. 7.

Zsigmond Gyula hozzátartozója: Zsigmond Gyula
9226 Dunaszéget
Dobogó u. 13.
Zsigmond Ágnes hozzátartozója: Zsigmond Ágnes
Kisfalud
9341 D. ú. u. 11. sz.

ÖRÖKSÉG

Az előző fejezetekben megismerhettük azt a folyamatot, amely során az elítéltek gyermekei szembesültek különleges helyzetükkel, és láttuk azt is, hogy miként kezelték, hogyan dolgozták fel a kon iktusokat. Napjainkra többnyire letisztult bennük, hogy mi és miért történt velük, illetve hogy mi a követhető és követendő mindabból, amit apjuk 1956-ban vállalt. Az apa szerepvállalásának, elítélésének és szabadulása utáni magatartásának tükrében foglalnak állást minden politikai, közéleti szerepvállalással, a forradalommal és a megtorlással kapcsolatosan.

„KEMÉNY TANULSÁG VOLT”

Akiknek a történetek csak fájdalmat, veszteséget jelentettek, azok a politikát hibáztatták sorsuk alakulása miatt. Visszahúzódóvá, megkeseredetté váltak, vagy éppen indulataiktól vezérelve környezetükben rendszeresen hangot adtak ugyan nézeteiknek, de tudatosan kerülték a politizálást és a közéleti szerepvállalást. A rendszerrel szembeni ellenállásuk természetes következménye volt, hogy soha nem léptek be semmilyen politikai szervezetbe.

„Semmiféle politikai tag nem lettem, mert akkor megfogalmazódott bennem, hogy az életben soha. Mert forog a kerék, és az egyik napon kikiáltanak harcosnak, a másik nap már történik valami, és akkor a legnagyobb bűnös te vagy. Már az iskolában sem akartam úttörővezető lenni, szóval semmi közösségben vezető, még csak egy nótafa se. Nem benne lenni, valamiért valamit tenni, mert nem egy hálás dolog. Ha nem is tudatosan, de valami ezt sugallta. És ez végigkísérte az életemet. Én nem azt mondom, hogy egy elesett emberen nem segítenék, ez is más, de a politikába nem avatkozom bele. Még véleménynyilvánítás

erejéig is csak olyan emberek előtt, akiket ismerek. Tehát ez egy kemény tanulság volt.” (RIMÁN SAROLTA)

„Apámnak az utolsó mondata az volt, amikor elköszöntünk, hogy ne foglalkozzak soha politikával. Nincs olyan politikai téma, amiről ne volna véleményem, de ezt betartom.” (SZABÓ KÁROLY)

„Ahogy kinyílt az eszem, én azóta ellene voltam annak a rendszernek, de mindenféle ilyen őrült rendszernek ellene vagyok. Mindig ellene vagyok, ha valakinek feltétlenül igazá van.” (FARKAS IMRE)

Akikben a családi nevelés kialakította a másokért érzett felelősséget, azok apjuk életvitelét példaértékűnek tekintve olyan hivatást választottak, hogy az emberi problémák megoldásával foglalkozhassanak. Ha apjuk a diszkrimináció ellenére sem tört meg, sőt forradalmi tettét a későbbiekben is vállalta, ha a családban a felelős politizálás az elfogadott és a folyamatosan megerősített értékek között szerepelt, a kezdetektől részt vettek az ellenzéki megmozdulásokban, szamizdatot olvastak és terjesztettek, esetleg valamelyik rendszerváltó párt tagjaként aktívan politizálni kezdtek.

„Én állandóan különböző emberek jogaiért harcoltam. Nem politikus szinten, de azért ebben biztos benne volt az apám természete.” (GÖNCZ KINGA)

„Az általános iskola végétől emlékszem ilyenekre, hogy fiam, ne politizálj, mert vagy a guta fog megütni, vagy felakasztanak. Próbálta egyfajta szellemességgel a dolog botrányát oldani, de semmi kétségem afelől, hogy a politika számára élethivatás volt, tökéletesen benne volt, de nem akarta, hogy ez bármelyikünk életét a legkisebb mértékben is elrontsa. Nagyon sok időnek el kellett telnie, és strukturálisan egy furcsa, új helyzetnek létrejönni ahhoz, hogy az én fölhalmozott emberi – részben szakmai, részben érzelmi – élményeim gyerekkoromból és a későbbi időkből hasznosíthatókká váljanak.” (DONÁTH LÁSZLÓ)

Később viszont – egy-két kivételtől eltekintve – ők is felhagytak az aktív politizálással. Csalódtak, mert a rendszerváltozás nem a várakozásaiknak megfelelően alakult, vagy rövid időn belül rájöttek arra, hogy felkészületlenek, alkalmatlanok a hivatásos politikus szerepére.

„1989-ben az SZDSZ igen-igen radikális és ezért nekem nagyon szimpatikus volt. Akkor úgy gondoltam, hogy nekem ott van a helyem, ott sokat tudok tenni. Aztán az 1990-es választások után kezdett a dolog leülni, amikor bekerültek a Parlamentbe, mindjárt más húrokat pengettek. Bekerültem az önkormányzatba is, aztán elég gyorsan rájöttem arra, hogy – hiába kerülök be én valahová, és nekem tetszenek azok az eszmék, amik le vannak írva – az élet egész más. Tehát nem úgy működik a dolog, ahogy én szerettem volna. Itt a politikában tulajdonképpen érdekek mentén ment a politizálás, mint ahogy most is érdekek mentén megy. Ugyanígy van ez országosan is. Azért áll így az ország, egy helyben.” (ANDI JÓZSEF)

„NEM FÉLTEK ÁLDOZATOKAT HOZNI”

1956-nak számos olvasata van, némi túlzással annyi, ahányan átélték, illetve ahányan beszélnek róla. A forradalom megítélését egyaránt befolyásolták a családi hagyományok, a személyes élmények és a Kádár-rendszer propagandája. A nyolcvanas években szamizdatban egyre több a hallgatást megtörő és a hazugságokat cáfoló írás jelent meg a forradalomról, ám ezek csak kevesekhez jutottak el. 1989-ben viszont a visszaemlékezések áradata indult meg, a forradalom itthon és külföldön élő résztvevői, a kivégzettek hozzátartozói mondták el, írták le emlékeiket. A hozzátartozók számára végre lehetővé vált, hogy megnézzék az elítélt periratait, választ kapjanak arra, mivel is vádolták, és ő miként viselkedett az eljárás során. Mindezek igazolták vagy módosították a korábban kialakult forradalomértékelésüket.

Akik 1956-ot évtizedeken keresztül kizárólag személyes tragédiaként értékelték, a rendszerváltozás után sem foglalkoztak a forradalom történelmi és politikai jelentőségével, igyekeztek távol tartani magukat mindattól, aminek felidézése megzavarhatta volna nehezen megszerzett nyugalmukat.

„Akárhogy is vájkálnék benne, vagy keresném, ez megtörtént, ezen nem tudok segíteni. Ez itt belül, legbelül egy tőr, amit, amikor beszélünk róla, akkor úgy megcsavarnak bennem. Mint amikor az ember szívét kitépik, vagy én nem is tudom, hogy mihez hasonlítsam.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

„Énnekem csak a fájdalom maradt belőle. Nagyon kicsi voltam, nem tudom, hogy végül is pontosan mit akartak. Meg hallom több oldalról, a tévében, a rádióban, mindenhol másként mondják az emberek.” (SZELEPCSÉNYI MÁRTA)

Akik gyermekkorukban hittek az ellenforradalmi propagandának, de a későbbi években nyitottak voltak az annak ellentmondó értelmezésekre, a szamizdat kiadványok hatására ébredtek rá, hogy félrevezették őket. Néhányukban viszont a megvilágosodás csak a rendszerváltozáskor hozzájuk eljutott információk hatására történt meg.

„Amikor már úgy eszmélni kezdtem, tehát amikor tudatosan végiggondoltam, és körülbelül láttam, hogy mi történt, akkor én már tudtam, hogy forradalom volt, és nem ellenforradalom. Ak kor tizenvalahány éves voltam, és még a Kádár-rendszerben éltem. Később már nagyon érdekelt. Forrásanyagom nem nagyon volt. A *Beszélő*khöz akkoriban már hozzájutottam. Találkoztam a srácokkal, akik terjesztették a *Beszélőt*. Lejártam a Fiala Művészek Klubjába, az egy nagyon komoly fórum volt. Voltak bulik, ahol találkoztam az ellenzék tagjaival, és az ő könyvtárukban könyveket is láttam, és olvashattam is Nagy Imréről, az ügyről, a forradalomról. És a Szabad Európát is hallgattam. Többek között azért, mert a slágerlisták mentek, de ugyanúgy meghallgattam a politikai műsorokat is. Csak úgy szívtam magamba, amiket ott mondtak.” (FÖLDES LÁSZLÓ)

„Most tudtunk meg sokat róla. De például Gosztonyi Péter könyvét én hiába mutatom a munkatársaimnak, nem hiszik el. Amikor itt a gyárban volt az ötvenhatos megemlékezés, az első vagy a második, tizenöt emberből kettő – az egyik én vagyok – szerint forradalom volt, a többi szerint nem. Tehát csak a lincselést látják. Az van itt inkább a köztudatban, hogy hőzöngés, meg a hülye emberek előjövetele és a bosszúállás. Csend volt róla, nem beszéltek róla. Itt az emberek szerint nem volt forradalom, nem hiszik azt el, hogy egy nyugat-európai ember felnéz ránk 56-ért. Arról nem is beszélve, hogy egy nép, amikor megbolondul, akkor nem a nép a hülye. Ezt is magyarázom mindig, hogy olyan nincs – mert ilyen hittérítő lennék én ezek között –, hogy a nép megbolondul. Az ha felkel, akkor annak oka van. Biztos

elgondolkodik rajta egy-két fiatalabb barátom, azok kérdezzének is. De ehhez idő kell.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

Akik gyermekkoruktól ismerték a családdal történeteket, akiket folyamatosan a hivatalos propaganda ellen neveltek, mindig is törekedtek arra, hogy újabb és újabb ismereteket szerezzenek. Korábban kialakult forradalomképüket a rendszerváltozás óta napvilágra került információk nem módosították, inkább csak megerősítették.

„Úgy látszik, hogy reális 56-képem lehetett, mert én nem találtam olyan adalékot ezekben az újonnan megtudott adatokban vagy részletekben, ami befolyásolt volna.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Amikor jött a rendszerváltozás, meg kiderültek dolgok, meg kimondtak dolgokat – vélhetően valósan –, akkor bennem csak annyi zajlott le: ugye hogy igazam volt, nem tévedtem. Jól emlékszem arra, amit tízéves gyerekként láttam, hallottam, tapasztaltam. Megerősödtem abban a hitemben, amit nem vettem nagydobra, nem vittem transzparensen magam előtt, mert akkor lecsuktak volna.” (BÖSZE BALÁZS)

A forradalom értékelésekor, a történetek elemzésekor szinte minden interjúban elhangzott, hogy 1956 őszén a magyar nép a Rákosi-rendszer terrorja és a szovjet elnyomás ellen lázadt fel, hősiesen küzdött a szabadságért és a függetlenségért, de a harc a nagyhatalmi érdekek árnyékában eleve reménytelen volt.

„Ez volt az első téglá, ami megroppantotta a kommunizmust. Nyilvánvalóvá vált, hogy semmiféle egységről nem lehet szó. De szerintem ezt az akkori politikusok is nagyon jól tudták, és a nyugati álszentség is azt diktálta, hogy itt mindenki ezt akarja. A nyugati álszentkedés, amit most is csinálnak, meg szerintem akkor is csináltak. Pont 56-ban derült ki, hogy mennyire nem kívánják azt, hogy Magyarország kiszakadjon, vagy nyugtalan-ság legyen az orosz birodalomban.” (FARKAS IMRE)

„Az embernek – őket ismerve – egy percre nem lehetett kétsége arról, hogy ez tényleg egy heroikus, de hiábavaló dolog volt. És akik részt vettek benne, akiket mi ismerünk, azok mind nagyon tisztességes, rendes emberek voltak. Aztán, hogy mi lett belőle? A történelem ilyen fordulatot vett, és ilyen retorziók sajnos mindig voltak, mindig lesznek, úgyhogy az emberi rossz ter-

mészetből fakad, hogy mit hogy torolnak meg, és minek milyen vége van. Nem olyan különleges dolog, csak hát a benne részt vevőknek nem annyira kellemes.” (TÓTH MÁRTA)

A forradalom másik pozitívumát a társadalmi összefogásban látják, és fájlatják, hogy ezt az egységet napjainkban szinte sehol sem tudják fellelni, helyette megosztottságot tapasztalnak. Elítélően nyilatkoznak a rendszerváltás óta újra és újra felcsapó indulatokról, a gyűlölködésről.

„Számomra 56 azért volt nagyon szép meg nagyon fontos, mert mindenféle ember a testvére, a barátja tudott lenni a másinak. Abszolút nem volt érdekes, hogy ez most cigány gyerek, vagy zsidó orvos, vagy grófi származék, vagy melós, úgy beszéltek, hogy ez is ember volt, meg az is ember volt. A fontos az volt, hogy az ország annyi-annyi évszázad után megszabaduljon és önálló legyen, holott fogalmuk se volt róla, hogy az milyen következményekkel jár. Mi már tudjuk. Nem félték áldozatokat hozni egymásért. Nem félt kiállni egyik a másik mellett, az önös érdekeit is háttérbe szorítva. Szerintem ez gyönyörű szép volt.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

„A legszomorúbb nekem az, hogy amit akkor hirdettek, hogy olyan gyönyörű egység volt 56-ban, most egyáltalán nem látszik. Nagy Imréék végigcsinálták a forradalmat, és most például Nagy Imre szerepét is sokan megkérdőjelezik. Véleményem az, hogy akárki akármit mond, nélkülük nem lett volna 56. Hiába mondja Pongrátz Gergely, hogy a Corvin közben dőlt el 56, mert ők voltak ott a hősök. Ha nincsenek Nagy Imréék, akkor a Corvin köz sem létezett volna. Illetőleg szétlőtték volna. Azért nem olyan hadsereg volt a Corvin közben, hogyha a Maléterék nem állnak át a forradalom oldalára, akkor már Maléter szétlőhette volna a Corvin közt. Mégiscsak Nagy Imre hirdette ki Magyarország semlegességét, a Varsói Szerződésből való kilépést, meg sok olyan dolgot mondott ki, amit Pongrátz Gergely nem tudott volna kimondani, vagy legalábbis nem lett volna ilyen hatása.” (FEKETE ZSOLT)

Néhányan viszont az utca emberének szerepét emelik ki, szembeállítva azt a politikusok, a pártellenzék általuk jelentéktelennek tartott tevékenységével.

„A hatodik koporsó a lényeg. A többi mellékes. A plusz egy, a személyes-személytelen, az a lényeg! A hatodikban van a nemzet. Az, hogy kiket dobott föl a forradalom, ki volt az az öt, akiket kivégeztek érte, ez a véletlen műve. Az mindmáig kétséges előttem, hogy ez mennyire volt a reformkommunisták műve. Akiknek hiába van a reform a nevük előtt, akár Nagy Imre neve előtt is, nekem nem egészen tiszta emberek. Mert a kommunizmus megette a saját gyermekeit. Volt a forradalomnak egy népfölkelés jellege is. Hogy ezt mennyire provokálták ki jóhiszeműen vagy rosszhiszeműen a párton belül, vagy éppen ezek a reformkommunisták, akik talán éppen vélhetően jobbat, szebbet akartak, minden tévedést beleértve!? Mára a kommunizmus és a reformkommunizmus is egy bukott dolog. A kommunizmust ma már senki be nem veszi józan ésszel.” (BÖSZE BALÁZS)

Akikben a harcok, a halottak látványa hagyta a legmélyebb nyomot, nem utasítják el ugyan a forradalom alapvető célkitűzéseit, de az 1956 őszen történeteket – a forradalmakkal törvényszerűen együtt járó negatívumok miatt – elsősorban gyilkos, véres harcnak tekintik.

„Én azt hiszem, hogy 56 egy jobbító szándékkal indult, nem azzal a szándékkal, mint amivé vált. És ha nem jön november 4-e, akkor utána pont úgy nem lett volna egyszerű, mint ma. Mert nem fekete, és nem fehér. És nem lehet azt mondani, hogy valami vagy jó, vagy rossz. Itt emberek egymás ellen harcoltak, magyarok magyarok ellen. Én 56-ot nagy traumának tartom a nemzet számára is, és végtelen nagy traumának, ahogy emberi sorsokat összetört. Azért én azt traumának éltem meg, hogy akkor szétlőtték a várost, hogy nem lehetett tudni, mi történik. Hogy akasztások voltak, arról tudtam, az a hírekben benne volt, az teljesen megdöbbentő valami volt.” (ZS. ÉVA)

A forradalom résztvevői áldozatot hoztak az országért, és a gyermekeik is megszenvedték a következményeket. Jogosan merül fel tehát bennük a kérdés, volt-e értelme mindennek. Néhányan hiábavaló küzdelemről beszélnek, hiszen a követelések nem valósulhattak meg. Mások azt emelik ki, hogy a rendszerváltás eredményeként az ország függetlenné vált, de a politikai, gazdasági változások nem 1956 eszméinek megfelelően alakultak.

Többen pedig a forradalom távolba mutató üzenetét épp abban látják, hogy a diktatúra és az idegen elnyomás elleni hősies fellépés a megtorlás ellenére is kitörölhetetlen nyomot hagyott az embereken. Történelmi távlatból tehát semmiképpen sem volt értelmetlen.

„Semmi eredménye nem volt, mert ha most élne az öreg, akkor biztos azt mondaná, hogy fiam, nem volt érdemes. Ezeknek az embereknek a motivációja az volt, hogy ugye a háború után mindenki föllélegzett, hogy vége van, nyugalom van, gyerünk, csináljuk a melót, építsük a házakat, hozzuk helyre az országot. Csinálták. Nem tudták, hogy milyen lesz az, ha a kommunisták kerülnek hatalomra, mert amit a kommunisták eredendően mondtak, az tulajdonképpen nem rossz. Mondtak ők nagyon jó dolgokat: legyen egyenlőség, mindenkinek legyen ruhája, cipője, lakása. Ezeket az embereket félrevezették. Nem ismerték, nem tudták, hogy milyenek a kommunisták. Végül aztán tíz-tizenegy év kellett ahhoz, hogy rájöjjenek, hogy becsapták őket. Akkor jött a forradalom. Akkor természetesen volt értelme az ő szemszögükből, meg én is úgy látom, hogy akkor volt. De negyven évvel később azt mondom, hogy nem biztos, hogy volt értelme ennek a nagy áldozatnak. De amit ezek az emberek csináltak, arra az ország büszke lehet.” (ANDI JÓZSEF)

„Nyugodtabb, békésebb és főleg boldogabb világot akartak. Előjöttek a régi rendszer elleni sérelmek, bánatok, a mást akarás. Mély nyomokat hagyott az elnyomás utáni korszakban élő emberekben is. Mert azért mindig visszagondoltak, ha nyíltan nem is nagyon mertek, mert azt tudták, hogy azért dádá jár, de családi körben, megbízható társaságban azért csak lehet, hogy előjöttek ezekkel az akkor történt dolgokkal.” (BOSNYÁK ZSIGMOND)

Az elmúlt években egymást követték az ötvenhatos témájú, színvonalukban is, igazságtartalmukban is nagyon különböző újságcikkek, rádió- és tévéműsorok. A forradalom felhasználása aktuálpolitikai célokra, a különböző érdekcsoportok éles vitái, a kárpótlás körüli visszasságok a társadalom számos csoportját elriasztották 1956-tól. Több interjúalanyunk nem vállalja azokkal a volt ötvenhatosokkal a közösséget, akikről úgy érzi, hogy mostani magatartásukkal lejáratták a forradalom tiszta esz-

ményeit. Másokban ezek a viták a forradalom értékelése körüli bizonytalanságot növelték, ők többnyire közönnnyel reagáltak rájuk, nem foglaltak állást.

„Nagyon sokat ártnak azzal, hogy azt mondják, hogy ők milyen bátran harcoltak, aztán nem is igaz. És olyan dolgokat művelnek, ami 56 szellemének az ellenkezője. Ehhez semmi közünk.” (VÁMOS IDA)

„Megmondom őszintén, hogy ezek a sorozatok, amik mostanában mennek időnként a tévében – előjönnek olyan filmanyagok, amiket nem lehetett eddig dokumentálni –, azok se érdekelnek. Nem, ilyen szempontból én teljesen közömbössé váltam. Nem tudom, hogy mennyire igazak azok, amiket ott lát az ember. Érdekes dolog. Nem mindegy, hogy ki veszi fel azokat a felvételeket. Mert felvehetem én a saját szemszögemből nézve is, tehát úgy, hogy valaki másra kenjek minden dolgot, meg felvehetem a másik oldalról nézve is. Tehát tulajdonképpen, hogy mi a történelmi igazság, nem tudom. De talán nem is vagyok rá kíváncsi.” (LAJTAI ENDRE)

Szinte mindannyian elégedetlenek az utóbbi évek hivatalos megemlékezéseivel. Úgy látják, azok nem méltók sem a forradalom, sem az apjuk emlékéhez. Egyre ritkábban vesznek részt a többnyire rutinszerűnek, sekélyesnek érzett hivatalos rendezvényeken, és növekvő ellenszenvvel figyelik a volt ötvenhatosok marakodásait, valamint a történetek értékelése körüli ellentéteket. Ők azt szeretnék, ha az apjuk és a forradalom méltó módon őrződne meg a társadalom emlékezetében, és október 23-a végre politikai és egyéb vitáktól, áskálódásoktól mentes, valódi ünnep lenne.

„Már nem hősök. Már elmúlt, amit tettek. Most már mindenkinek teher, hogyha erről beszélnek.” (SZELEPCSÉNYI MÁRTA)

„Én emlékszem, hogy korábban ez mindig egy bensőséges, családi jellegű visszaemlékezés vagy megemlékezés volt, egy ilyen kis belső gyásznap, vagyis 23-án egy megemlékezés a forradalom napjáról, és aztán november 4-én egy gyásznap, és emlékszem rá, hogy nagyon sokáig gyertyák voltak ilyenkor az ablakokban. Aztán később egyáltalán nem voltak gyertyák, elfelejtették az emberek. Most, hogy állami ünnep lett, és hogy

az előző négy évben orrán-száján dőlt ez a mindenféle mocskolódás, kisajátítás, hogy kié volt, és igazából kik voltak, elmúlt az a bensőséges mítosz, ami volt. Olyanok is magukévá akarták tenni, és tették végeredményben, akiknek valószínűleg semmi közük nem volt hozzá.” (LITVÁN KATALIN)

„Én örülök, hogyha apám nevét bárhol leírva látom, de én ezektől a felszínes és nagyon egy kaptafára menő ünnepektől, amik hasonlítanak a régi november 7-ékre, azoktól nagyon fázom.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„Egyszerűen megutáltatták már ezt a szót is, hogy 56. Ezt nem lett volna szabad. Az biztos, hogy nem lett volna szabad létrának használni 56-ot senkinek, hogy saját magának pozíciót szerezzen.” (KÁLLAY PATRÍCIA)

Néhányan törvényszerűnek vélik, hogy a résztvevőkben a represszió következtében annyi keserűség és indulat gyűlt össze, hogy a megváltozott helyzetben sem tudnak sérelmeiken felülemelkedni. Ők a jövő generációitól várják a higgadt értékelést, és abban bíznak, hogy segítségükkel olyan kép alakul majd ki, amelyet a nemzet minden tagja magáénak érezhet.

„De a helyére történetileg csak akkor kerülhet, ha azok, akik bármilyen módon érintettjei voltak ennek a forradalomnak, már nem befolyásolják a történelmi vizsgálgódást.” (DONÁTH LÁSZLÓ)

„Azt látom, hogy az új generációnak talán lesz esélye arra, hogy kitaláljon valami más 56-képet, amit ők megcsinálnak maguknak. Én kívánom nekik, én nagyon szeretném. Nagyon jó lenne, ha lenne. Rettenetesen hiányzik.” (ORBÁN GYÖRGY)

„NINCS BENNEM BOSSZÚVÁGY”

Az elítéltek hozzátartozóit évtizedekig foglalkoztatta a felelősség, a felelősségre vonás kérdése. Többször feltették magukban a kérdést, hogy a megtorlás irányítói, a koncepciók perек elrendelői, a súlyos ítéleteket kimondók és végrehajtók számot adnak-e valaha tetteikről. A rendszerváltozást követően nyilvánosan is megfogalmazódott, hogy egyáltalán számon kérhetők-e azok a bűnök, amelyeket ellenük és az egész társadalom ellen elkövettek, és kiket kell, kellene felelősségre vonni. Interjúink arra is választ adtak, hogy él-e bosszúvágó a megtorlás áldozataiban.

Az érintettek természetesen ebben sem vélekednek egyformán. Senki sem felejt, néhányan – leginkább a kivégzettek gyermekei – azonban megbocsátani sem tudnak.

„Azt nem tudom nekik megbocsátani, amit csináltak, mert el bírom képzelni, hogy milyen az, mikor odavisznek egy embert. Hogy valamikor nekem nyitják az ajtót, odakísérnek, és felakasztanak, ha nem is csináltam semmit, de főleg, ha olyasmit csináltam, amit a hazámért tettem, ha tudtam róla, ha nem, ha meggyőződéses forradalmár voltam, vagy csak véletlen. De ha pont azok ölnek meg, akik elárulták az országot, akkor az még rosszabb, mintha egyszerűen valakit véletlenül agyonütök, és felakasztanak érte. Az se lehet kellemes, de így még rosszabb. Nekem már hiába jönnek itt, hogy bocsánat, én nem bocsátok meg senkinek. Mondjuk az a másik dolog, hogy nincs is kinek, senki nem mondta, hogy bocsáss meg.” (FARKAS IMRE)

A büntetés kérdését eltérően ítélik meg. Némelyek évekig várták, hogy eljőjön a pillanat, amikor elégtételt vehetnek az apjuk haláláért, bebörtönzéséért. A kezdetben heves indulatok idővel csitulnak, és ma már értelmetlennek tartják a számonkérést, hiszen a bosszú újabb áldozatokkal járna.

„Az elején – nem tudom időben behatárolni – mindig azt reméltem, hogy egyszer megbosszulhatom. Nem gondoltam végig rendesen a dolgokat. A bosszúvágy élt bennem, és arra gondoltam, hogy legalább addig éljek, amíg meg tudom bosszulni az öreg halálát. Elsősorban a bíróságra, ügyészségre gondoltam, a börtönparancsnoktól kezdve egészen a hóhérig. Ezeknek az embereknek köze volt hozzá. Jó, hogy parancsra tették, de... Aztán később, idővel ez a dolog elült. Akkor, amikor az ember tényleg elkezd gondolkodni rajta, hogy ez nem igazán lesz jó, mert annak is lehetnek gyerekei, annak is ugyanolyan rossz volna, mint nekem volt. Ez tényleg újabb bosszút szül, ahol engem is kinyírnak. Ez sehova nem vezet. Ez zsákutca, nem megoldás. Végül is az ember rájön arra, hogy sajnos nincs mit tenni. Csak legfeljebb magamban mérgelődhetek.” (ANDI JÓZSEF)

„Nincs bennem bosszúvágy, mert a békétlenség mindig rosszat szül. Tehát én azt mondom, hogy megbocsátás, még akkor is, ha az ember így járt, és az életéből elment hat év börtönben.

Bennem nincs meg a bosszúvágy, ez a szemet szemért, fogat fogért szemlélet. Állandóan bűnösöket keresni, vagy megtorolni az elszenvedett dolgokat, ez egy körforgás lenne, és mindig csak vizsályt és ellenszenvet szítana.” (RIMÁN SAROLTA)

Mások igénylik a felelősségre vonást, de maguk sem tudják, hogy kik a valódi bűnösök, vagy ha igen, a félelem árnyékában még mindig nem merik megnevezni őket. Azért is tartózkodnak a határozott véleménynyilvánítástól, mert nem hisznek abban, hogy az igazi bűnösöket meg lehet találni. A kilencvenes évek elején megindult úgynevezett sortűzperek körüli viták után pedig egyre inkább úgy vélik, hogy nincs szükség arra, hogy olyan megtört, megöregedett embereket hurcoljanak meg, akiket úgy is felmentenének, hiszen ennyi év múltán nehéz bizonyítékokat találni ellenük. A múltat amúgy sem változtathatja meg semmi.

„Felelős biztos van, de hogy ki? Biztos, nem ilyen magunkfajta emberek. Vannak bűnösök, csak az ember nem meri mondani, meg nem tudja. Aki csak az ítéletet is aláírta, nem? Igaz, hogy ő is parancsot kapott rá. Szerintem ezeket is ugyanúgy felelősségre kell vonni. Ők is kapják meg ugyanúgy a büntetést. De hát mit tudnak most velük csinálni? Semmit. Nem huszonéves emberek ők, hanem mind idős, vagy már nem is élnek. Jól van, én nem vagyok senkinek sem az ellensége, mert őket feltámasztani úgyse lehet.” (MAGYAR MÁRIA)

A hívők szerint az igazságszolgáltatás nem az emberek feladata, a bűnösöknek egy felsőbb ítélőbíró előtt úgyis számot kell majd adniuk tetteikről.

„A mi családjunk ebben nagyon hasonlít, mert anyukám is, én is, meg apukám is ugyanúgy gondolta. Valahogy igazság van abban, hogy az ember a szenvedéstől megneemesedik. Mert benne se volt olyan, soha nem hallottam még azt sem, hogy káromkodott volna, vagy valakit elátkozott volna. Nekem mindig azt mondta, hogy mindenki előbb vagy utóbb megkapja azt, ami neki jár. Tehát neked valaki elé oda kell majd állnod, vagy a saját lelkiismereted elé, vagy Isten elé. Hitt abban, hogy előbb-utóbb mindenki megkapja azt, amit megérdemel.” (BALI MÁRIA)

A gyermekkoruktól beavatottak, akik úgy nőttek fel, hogy a családjukban mindig megbeszélték, értékelték a történeteket,

már a felelősségre vonással kapcsolatban is kialakították határozott véleményüket. Ők úgy gondolják, hogy a bosszú mind az elítélt, mind a forradalom szellemiségéhez méltatlan lenne. Számukra az jelent elégtételt, hogy az emberek a hosszan tartó hallgatás ellenére is pozitív emléket őriznek az apjuk ötvenhatos szerepéről, és ma is elismerően nyilatkoznak a helytállásáról. A nyilvánosság erejét, a megbecsülést és az emlékek ápolását tartják a leg többre.

„Akivel egyszer megesett ilyen, az már egy kicsit jobban látta a világot. Tehát látta a másik oldalát is. Annak egy dolga van, hogy vigyázzon, még egyszer ne legyen ilyen.” (ORBÁN GYÖRGY)

„Az anyám semmiféle retorziót nem kíván, tehát senkinek a megbüntetését sem. Ez az igazi ötvenhatos szellem, mert hogyha most mi nekiállunk, és vissza, akkor ennek már soha nem lesz vége, és semmivel sem vagyunk különbek náluk. Anyámat hívták mindenfelé ezzel kapcsolatban. Levelek kezdtek jönni, hogy »tisztelt asszonyom, olvastam az újságban a kedves férjéről, én akkor ott voltam«. Olyan is írt, aki börtönben volt vele, olyan is volt, aki tudott róla, hogy az apám miket intézkedett abban a három napban, amikor tanácselnök volt. Veszprémben hagyomány az, hogy megjutalmaznak minden évben egy tanárt és egy diákot, és egy koncert van január 9-én vagy az ahhoz kapcsolódó hétvégén. Utána van egy gyertyás menet az emléktáblához. Tehát hogy emberi az egész, és csodás.” (BRUSZNYAI MARGIT)

A feloldozáson túl többek számára elégtételt jelent, hogy a rendszerváltozást követően az apjuk olyan közéleti szerephez jutott, amely némileg kárpótolja őt az elszenvedett sérelmekért.

„Apámnak minden ilyen dolog nagyon sokat jelentett. Nemcsak ilyen Nagy Imre-temetés szintű dolog, hanem bármi, egy koszorúzás a 301-es parcellában, vagy bármi, rendkívül fontos volt neki. Kicsit úgy megkövetve érezte az egészben magát, meg az ügyet. Őt ez nagyon magával vitte.” (FENYÓFALVI GYÖRGY)

„Az egymással szemben állók is tisztelik az aput, kikérik a véleményét, és odafigyelnek arra, amit mond. Én ebben azt látom igazolva, hogy az apunak van egy határozott álláspontja, amit ő képvisel, és elég toleráns a többieknek a véleményével szemben. Nem azért, mert azt elfogadja úgy, ahogy van, hanem

nyitott rá. És ezért elfogadják azt is, amit ő mond, még akkor is, ha az nem ugyanaz. Ennek megvan különben az ellenkező oldala is, hogy van, akinek ő nem eléggé ötvenhatos, és van olyan, akinek nem eléggé szocialista, pedig ugyanarról van szó. Neki meggyőződése, hogy ugyanarról van szó. Az apunak az értékítélete nem változott, hanem ő az értékítéletébe beleférő dolgokkal egyetért, ami nem fér bele, azt meg nem fogadja el. Érdekes ezt látni a különböző embereknél, ha csak úgy a neveket hallja az ember, akkor azt mondaná, hogy egymástól távol álló emberek is kötődnek az apuhoz, ebbe beleértem az antifasisztákat, a TIB-eseket, az ötvenhatosokat úgy, ahogy vannak, annyifelét meg annyi különböző szervezetet meg szekciót. És én úgy érzem, hogy azért akik az aput megkeresik, azok őszintén tisztelik őt, és azért keresik meg.” (Zs. ÉVA)

Néhányan azok közül, akiknek az apja nem érte meg a rendszerváltozást, a forradalom és az elítéltek rehabilitálását, azon munkálkodnak, hogy nyilvánosságra kerüljön mindaz, amit az apjuk és a sorstársaik tettek és elszenvedtek. Erkölcsi kötelességüknek érzik, hogy méltó emléket állítsanak az elítélteknek. Ők kopjafát faragtak, emléktáblát állítottak, esetleg könyvet adtak ki, vagy alapítványt hoztak létre az emlék megőrzésére.

„CSAK AZ EMLÉK MARADJON MEG”

Az ötvenhatosok gyermekei ma már középkorú felnőttek. Most nekik kell megbirkózni azzal a feladattal, hogy a családjukban továbbadják tapasztalataikat, tudásukat, hogy válaszoljanak a következő generáció kérdéseire, beszéljenek a forradalomról és a megtorlásról, vagyis múltjuk fontos részéről. Ők – követve a mintát – szinte ugyanazt a stratégiát folytatják, mint amit annak idején a szüleik vagy a nagyszüleik alkalmaztak. Ha nyílt légkörben nőttek fel, maguk is fontosnak tartják privát történelmük folyamatosságának fenntartását, azt, hogy a gyermekük is ismerje meg a múltat. Családi körben mindig megemlékeztek a forradalom évfordulóiról, gyertyát gyújtottak, és meséltek a nagypapa tetteiről, alkalmanként pedig ellátogattak a forradalmi események helyszíneire vagy a 301-es parcellához. Átörökítették a forradalom iránti érdeklődést és a büszkeséget is.

„A saját tapasztalataim szerint a történet egy alkalmas forma arra, hogy bizonyos értékek elbújjanak benne, és később megfejthetőbb legyen a gyerek számára. Ha megjegyezte, akkor később, amikor már van önálló ítélőképessége, akkor megfejtheti magának. El van raktározva benne valami üzenet. Ez nálunk nem titkos, ezt lehet tudni, hogy mi egy ilyen család vagyunk. Tehát ez egy hivatkozási alap is.” (ORBÁN GYÖRGY)

„Megtesszük a sétát, már az unokámmal is megtesszük a sétát. Két dologra figyeltem a gyerekeimnél. Nem neveltem soha semmit beléjük, ha úttörő akar lenni, legyen úttörő, de egyrészt március 15-én mindig meghallgattuk a *Nemzeti dalt*, és október 23-án mindig meséltem nekik anyámról. Szóval mindig megemlékeztünk róla. Most van egy hároméves hölgy az életünkben, és október 23-án már ő is kinn volt velünk, és elmondtam, hogy itt a dédi, aki... Nem értette, de öt év múlva meg fogja érteni, és mondjuk ennyivel tartozom nekik, hogy azért generációkon keresztül ez maradjon meg. Semmi bosszú, semmi, csak az emlék maradjon meg!” (VÁMOS IDA)

„Nagyon büszke volt, mert október 23-án a Parlamentbe az egész család meg volt híva, és nagyon boldog volt, és azt mondta, hogy a nagypapám helyett vagyok itt most.” (BALI MÁRIA)

Akiknek az identitásformálódásában kiemelkedő szerepe volt az apának, különösen nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a gyermekükkel is megismertessék az emlékét. S ha a róla való beszéd a családban nem vált a mindennapi kommunikáció részévé, kiválasztottak egy-egy különleges alkalmat arra, hogy beszéljenek róla.

„Úgy neveltem a gyerekeimet is, hogy megköveteltem tőlük, hogy ezt mindig tiszteletben tartsák. Minden évben gyűjtöttünk gyertyát itthon apám tiszteletére, és mindig beszélgettünk róla. Mindig el lett nekik mondva, hogy nehogyan elfelejtsék véletlenül. És azt is mondtam nekik, hogy ha énevelem bármi történik, ők is mondják majd el az ő gyerekeiknek.” (SZELEPCSÉNYI MÁRTA)

„Mikor folyamatosan nőttek a gyerekeim, többször érdeklődtek a nagypajukról. A legnagyobb fiammal, amikor hatodikos lett, *ajándékként* elindultunk a temetőbe a 301-es parcella felé. Útközben lassan-lassan magyaráztam neki. Látszott rajta, hogy

megszéppent, megijedt, mert ő is hallotta a demagóg szövegét. Azt a másfél órát, amíg kiértünk, és beszéltem, nem szeretném senkivel sem elcserélni.” (SZABÓ KÁROLY)

A titkok és tabuk között felnövők többnyire hallgattak, vagy ha figyeltek is arra, hogy gyermekeik ne csak a hivatalos értékeléssel találkozzanak, a személyes érintettségükről nem akartak vagy nem mertek beszélni. Egészen addig, amíg a gyerekek egy-egy – többnyire az iskolában hallott – a forradalmat elítélő kijelentéssel rá nem kényszerítették őket, hogy végre megnyíljanak. Ha ilyen kon iktus nem adódott, akkor a hallgatás csak a forradalom társadalmi szintű újraértékelésekor tört meg.

„Anyám mindig arra kért, hogy ne mondjak el semmit sem a gyerekeimnek, és én évekig meg is tettem. Ám amikor a tizenégy éves fiam azzal jött haza az iskolából, hogy »ezek a piszkos ellenforradalmárok mit műveltek«, akkor megrázkódtam, és leültem vele beszélgetni. Mindent elmeséltem, elmondtam az igazságot, és azt is, hogy a nagypapa milyen nagyszerű ember volt.” (KÓSA KATALIN)

„Amikor gyerek volt, és megkérdezte, hogy neki miért nincs nagypapája, akkor még csak azt mondtam, hogy meghalt. Akkor még nem magyarázta el az ember, mikor még pici gyerek volt, hogy mert fölakasztották. Mert mi baja volt? Beteg volt. Erre emlékszem, hogy én így mondtam, hogy mert beteg volt. És amikor már hetedikes, már értelmesebb volt, akkor már mondtam, hogy kislányom, a nagypapa nem beteg volt, a nagypapát kivégezték. Hogyhogy kivégezték? És akkor elmesélte neki az ember, hogy mi történt vele.” (GULYÁS ANIKÓ)

„Azt hiszem, már ők is iskolások voltak, amikor ilyen dolgok előkerültek. Mert addig, amíg óvodások voltak, addig mi nem beszélgettünk ilyesmiről előttük. Tényleg nem is tudom, hogy miért nem beszélgettünk korábban előttük, hogy miért titkoltuk. Végére az ember nem titkolta, csak nem beszélt erről. Ez majdnem ugyanaz. Nem tudom, nem mintha az ember szégyellte volna, mert ilyesmi nem volt bennünk soha, egy percig sem.” (TÓTH MÁRTA)

„Ez a lecke, ezt kell megtanulni, ezt kell elmondani az iskolában, de ez nem úgy volt, hanem meséltem neki az igazságról,

meg adtam neki könyvet, amit, ha akar, elolvashat. De apámról csak mostanában kezdtem el mesélni.” (KOLOZSY LÁSZLÓ)

Akik 1989-ig szinte semmit sem tudtak az apjuk forradalmi szerepéről, azoknak nem volt mit átadniuk. Ők nem jártak utána a történeteknek, és ma is hallgatnak. Érzik, hogy beszélniük kellene, de a minta hiányában halogatják a megszólalást. Azzal érvelnek, hogy gyermekeik még nem elég érettek arra, hogy megértsék a történeteket. Mástól, talán épp a nagyapától várják a megoldást.

„Mi a fiammal sohasem beszélgettünk róla. Én úgy gondoltam vagy reméltem, hogy édesapám egyszer leül majd velem, és beszélgetnek erről.” (FÖLDVÁRI MAGDOLNA)

A fiatalabb nemzedékek számára a forradalom értékei, célkitűzései a történelmi múlt részévé váltak, a legtöbb gyereket – hiába az érintettség – nem foglalkoztatja 1956. Már más világban élnek, és a jövőbe néznek. Kivételes alkalmakkor viszont kiderül, hogy néhányuk őrzi és ápolja az emlékeket.

„Én mondtam el nekik, amikor már úgy gondoltam, vagyis úgy éreztem, hogy elég érettek rá. Úgy ötödik után, amikor már értelmesek voltak, és lehetett velük beszélni. Tehát tudják, hogy a nagyapjuknak mi volt a sorsa. Nem volt negatív jelenség ez a dolog nálunk, én nyíltan beszéltem róla. A gyerekekben semmiféle ellenszenv nem alakult ki a nagyapjukkal szemben. Igaz, hogy nem tudták őt elképzelni rács mögött, mert ugye ez a látvány csak akkor tudatosodik az emberben, ha meg is történik vele. Nincs kérdésük különösebben, nem érdekli őket a dolog, nem nagyon foglalkoznak vele. Nem azért, mert beléjük itattam azt, hogy politizálni nem célszerű dolog, hanem mert annyi minden van a világban, ami már fontosabb nekik, meg jobban érdekli őket, hogy csak a tudatukban van, hogy történt egy ilyen dolog. De hogy miért történt, meg hogy meg kellett-e történnie, vagy elkerülhető lett volna, ez nem lett úgy kivesézve, mert a gyereket ilyen szinten már nemigen érdekli. Tehát ez már más generáció, ők csak az én elmondásomból tudják azt, hogy mi volt, meg mit éltem át. Ők már ezt nem érzik.” (RIMÁN SAROLTA)

„Nyáron a veszprémi kórustáborban mindkét gyerek külön-külön elvitte a saját csapatát a veszprémi emléktáblához, hogy

megmutassák a barátaiknak is. És ott épp összetalálkoztak. Szóval ők követik valahogy. Tavalý, amikor negyedik gimnazista volt az egyik, mesélte, hogy ő még ílyet nem látott, hogy a díszterem néma csendben hallgatta végig az ötvenhatos ünnepséget. Ők abban a korban nőttek fel, amikor még voltak november 7-ék meg április 4-ék, és mindenki beszélt hátul. Nem azért, hogy tiltakozzék, hanem mert az ünnepségek unalmasak és hazugak voltak, és az elvtársak nem voltak jók. Azt mondta, hogy szívmenlengető és olyan jó érzés volt, hogy ezt az ünnepeílyt a legrette-netesebb gimnazista is, aki már csak a rendbontás kedvéért is minden ellen lázad, nagy komolysággal hallgatta végig. És nem tűnt frázisnak a beszéd. És ő büszke volt az apám említésekor, és főleg hogy egy igazi, megható, komoly ünnep volt. Szóval egy mostani fiatalra, aki nem élte át, mégis hatalmas hatása és súlya van.” (BRUSZNYAI MARGIT)

„NEKEM EZ NAGYON FONTOS ÖRÖKSÉG”

Az ötvenhatosok általunk ismert gyermekei mindannyian integrálódtak a társadalomba. Szociológiai értelemben egyikük életútja sem tért el lényegesen a hatvanas–hetvenes évek általános mobilitási trendjétől. Bizonyosnak látszik viszont, hogy korábbi anyagi és kulturális lehetőségeikhez képest – ha csak átmenetileg is – hosszú évekre hátrányba kerültek. Ahhoz, hogy a hatalommal dacolva, megbélyegzetten is elérjék céljukat, több időre volt szükségük, és fokozottabb erőfeszítéseket kellett tenniük, mint a magyar társadalom többségének. Ha nappali tagozaton megakadályozták a továbbtanulásukat, akkor többnyire felnőttként, esti vagy levelező tagozaton szereztek valamilyen szakképesítést, esetleg diplomát. Önmaguknak és környezetüknek is állandóan bizonyítani akartak. A hetvenes évektől kezdve – miként az ország lakosságának túlnyomó része – kihasználtak minden lehetőséget, bekapcsolódtak a második gazdaságba, kertet műveltek, állatokat tartottak, másodállást vállaltak. Legtöbbjük elérte, amire az átlag magyar állampolgár vágyhatott: egy berendezett lakást vagy családi házat, néha még egy autót, akár telket is. Amikor a hatalom már nem tartotta közérdeket sértőnek, akkor útlevelet is kaphattak, és külföldre utazhattak. A bővülő lehető-

ségek és az elért eredmények azonban soha nem feledtették el a velük történeteket.

„Aki nem így élte meg, mint ahogy én, aki tudom, hogy mi van a hátam mögött, annak biztos, hogy jó volt. Nem mondhatom, hogy annyira nincstelenség vagyunk, hogy nincs ennivalónk, mint ahogy akkor volt, amikor én gyerek voltam. Tehát mindig volt az asztalunkon ennivaló, föl tudunk öltözködni. Jó, hogy nem élünk nagyvonalúan. Ami itt van, ez a huszonöt éves házasságunknak a munkája. Aki ezt nem így élte meg, az talán jobban örült az előző rendszernek. Mi becsületesen megdolgoztunk azért, amit megkerestünk. Az biztos. Úgyhogy én nem az akkori pártnak a javára írom az egészset. Hanem talán annyit, hogy volt rá lehetősége az embernek, hogy egy kicsit ötről a hatra jusson. De hát azért az életben meg nem bocsátom nekik azt, hogy az édesapámat elveszíttem. Amíg élek, nem fogom megbocsátani.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

Az interjúk során mindannyian tudatosan végiggondolták, mit jelentett számukra mindaz, ami a forradalom következményeként velük és a családjukkal történt. Az összegzést ki-ki egyéni pozíciója, sikere-sikertelensége, lelkialkata és -állapota szerint végezte el. Mindannyiukra igaz azonban, hogy az apa elvesztése következtében támadt űrt senki és semmi sem pótolhatja.

„Ha az én édesapám életben marad, másképpen alakul a sorsom. Egészen biztos, hogy mindig segítőkészen mellettem állt volna, érzelmileg és anyagilag is. A legnagyobb veszteség számomra az, hogy életem nagy eseményeiben, nagy pillanataiban nem lehetett jelen, amikor olyan jól esett volna odabújni hozzá. Ez anyagilag nem pótolható, ezt semennyi pénzzel sem lehet kárpótolni, hogy az az ember, akit nagyon szerettem, becsültem, egyszer csak nincs mellettem. Ha csak azt gondolom végig, hogy mennyire imádta volna az unokáit, mennyi mindenre megtanította volna őket! Ezek az igazi veszteségek. Persze anyagilag is jobban állnék, az életem ebből a szempontból könnyebb lett volna. Talán nem féltém volna annyit, egyszerűbb lett volna a továbbtanulásom is.” (KÓSA KATALIN)

„Ezt a borzalmat, amit át kellett élnem gyerekkoromban, ezt nem lehet kitörölni. Én azt százszor végigéltem már, az szörnyű

volt! Borzasztó volt! Amikor így belegondoltam, hát a legtöbbször sírtam esténként. Mostanában, hogy most már meg tudok állni édesapám sírjánál, már megint olyan időszak van, hogy sokszor nem tudok elaludni, eszembe jut, hogy micsoda borzasztó dolog is történt az édesapámmal. Úgyhogy most megint gyakran előjön a szörnyű kép.” (TOMASOVSKY MÁRIA)

Akik korábban szegény sorban, hátrányos helyzetben éltek, és életkörülményeiket a diszkrimináció tovább rontotta, leginkább a korlátozásokat emelik ki. Hasonlóan értékeli életútjukat azok is, akiknek a családja képtelen volt a hátrányok kompenzálására, és nem tudta megőrizni korábbi életszínvonalát.

„Nem mondhatom, hogy annyira üldöztetve voltunk éppen emiatt, hogy apámmal ez történt, csak azt a hátrányt nem tudtuk behozni soha.” (FÖLDESI KATALIN)

„Most már nagyon nagy hátrányát érzem annak, hogy nem tanultam. Az egy másik dolog persze, ez nagyon idevág viszont, hogy én tanulhattam volna. De lehet, hogy nem vettek volna fel. Ki tudja? Vagy ha felvettek volna, megtalálták volna a módját, hogy ne tudjam elvégezni, bármit is választottam volna. Nem biztos, hogy művészeti pályát, bár ehhez vonzódok. Biztos, hogyha tanultam volna, akkor azért most más lenne az életem, mert én a legnagyobb lépéshátrányomat ma is ebben érzem. A nyolc általános!” (FÖLDES LÁSZLÓ)

Akikben a nehézségek ellenére a családi háttér támogatásával erős belső tartás fejlődött ki, és az akadályokat le tudták küzdeni, méltán büszkéek arra, hogy mindenki előtt bizonyították tehetségüket, erejüket és kitartásukat.

„Összegezve az egészet: a tragédián túl én azt mondhatom, hogy ez az egész pozitív irányba befolyásolta a személyiségemet. Amikor éreztem, hogy valami nehezen megy, illetve nem úgy engednek, mint másokat, az munkált bennem, hogy majd én megmutatom ennek a sok gazembernek. Például akkor is megszerzem azt a diplomát, akárhol is próbálnak meg elgáncsolni. Mert egyszerűen az ember más lehetőséget az elégtétel szerzésére nem látott, mint azt, hogy bebizonyítsa, hogy életrevaló, és akkor is előbbre tud lépni, hogyha bármit is tesznek ellene.” (TIHANYI LÁSZLÓ)

„Volt bennem egy belső dac, hogy megmutatom. Rengeteget tudok dolgozni, meg sokat tudok produkálni. Nekem a főiskolán is vörös diplomát kellett szerezni, mert nekem meg kellett mutatni, hogy nekem ott is a legjobbnak kell lenni. Ha azt mondták, hogy ennyit csináljak meg, én többet csináltam. Én úgy érzem, hogy egy tiszta ember vagyok, aki mindent a maga erejéből ért el, és tisztességesen élt. Mindig bizonyítani akartam, hogy érek annyit, mint a másik.” (VÁMOS IDA)

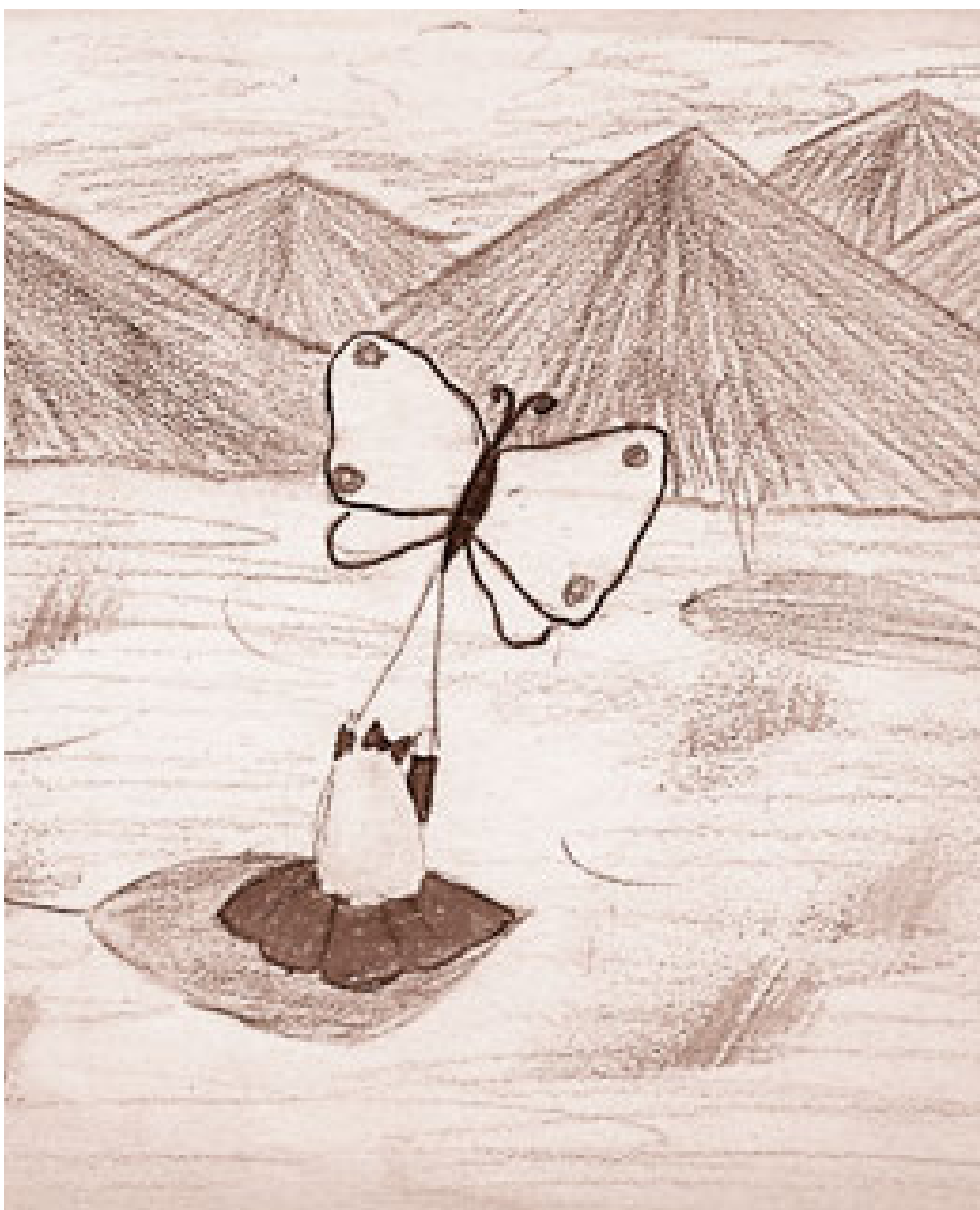
Akikhez visszatért az apjuk, és úgy nőttek fel, hogy a család és a környezet segítségével képesek voltak feldolgozni a történeteket, sorsuk pozitívumának tekintik a mintaként kapott emberi értékeket. Bennük követendő példaként él szüleik helyállása, kitartása elveik és egymás mellett.

„A családtagok is megsínylették, hogy az apa vagy a férj börtönben volt, de azért azt gondolom, hogy az én életem, miközben nehéz volt, ugyanakkor gazdagabb lett. Szóval az fontos tapasztalat volt, hogy miközben az apám börtönben volt, és nehéz volt az életünk, sokan sokkal jobb barátságban voltunk. Nekem ez nagyon fontos örökség.” (LITVÁN KATALIN)

„Azt hiszem, hogy az otthoni teljesen természetes elfogadás és az erős pozitív beállítódás nem a sérülés és fájdalom nyomait hagyta bennem. Ha előny származott belőle, ha így nevezzük, akkor az éppen egy olyan lelki, életvezetésbeli előny, ami tartást és erőt ad, hogy nekem olyan családom, olyan szüleim voltak, akik ezt is kibírták, és ezt is becsülettel tudták teljesíteni, akkor nem lehetek kevesebb. És ennek az ereje és tartása, ez biztosan megvan és meg is marad, és sok mindenben engem is segít.” (LUKÁCH KRISZTINA)

Egyedi életutakat ismertünk meg, olyan sorsokat, amelyekben sok a hasonlóság, sőt az azonosság is. A visszaemlékezők elmondták gyermekkori élményeiket a forradalomról és a megtorlásról, felidéztek életük legfájdalmasabb pillanatait, szorongásaikat, magányos vívódásaikat, vagy épp azokat az értékeket – szüleik hitét, elveik és tetteik következetes vállalását –, amelyek nehéz helyzetükben az erőt adták. Megismertük a hatalom ellenük irányuló diszkriminatív intézkedéseit és a társadalom ellenséges vagy épp a kirekesztést kompenzáló szolidáris gesztusait. Az

egyéni történeteken keresztül feltárult előttünk a Kádár-korszak mindennapjait átszövő kettősség, az intézményesített félelem és hallgatás, a felejtés és a tabuk világa. Bepillanthattunk abba is, hogy az 1989-es rendszerváltozás hatására hogyan történik a forradalom, az emlékek és a személyes múlt újraértékelése. Az elítéltek gyermekei – pszichés és társadalmi adottságaik függvényében – többnyire feldolgozták az őket ért traumát. Élményeik, tapasztalataik emlékezetté, a személyes tragédia emlékké alakult át, amely befolyásolja mindennapi cselekedeteiket, véleményüket, és amelyet továbbadnak a következő generációknak. Ezáltal válik a személyesen átélt múlt a kollektív emlékezet részévé és közelmúltunk történelmévé.

Rabocsi, kunc
vitae.

AZ INTERJÚALANYOK ÉLETRAJZA

ANDI JÓZSEF

1946. március 18-án Budafokon született. Az általános iskola elvégzése után nem tanulhatott tovább, 1960-ban a csepeli posztógyárban helyezkedett el. Nem sorozták be katonának. Esti tagozaton akart továbbtanulni egy könyvípari technikumban, de ezt is megakadályozták. 1968-ig gyári munkás, ezt követően teherautó-vezető volt. 1965-ben megnősült, a felesége szintén a csepeli posztógyárban dolgozott. 1982-ben elvált, két lánya van. 1992-ben újra megnősült, felesége titkárnő. 1989–1997 között az SZDSZ, 1990–1994 között Óbuda–Békásmegyer Önkormányzata képviselő-testületének tagja volt. Anyjával és testvéreivel rendszeresen járt a 301-es parcellához, emiatt a hatvanas évek elején a rendőrök meg is verték.

Apja, Andi József 1924-ben Pusztahencsen, mezőgazdasági munkások gyermekeként született. A hat osztály elvégzése után cseléd, majd önkéntes katona, 1946-tól pedig a Budapesti Elektromos Műveknél laboráns volt. 1950-ben továbbszolgálatra jelentkezett a néphadseregbe, és a tiszti iskola elvégzése után 1952-ben tisztté avatták. A forradalmat megelőzően az egyik budapesti alakulatnál repülő volt. 1956. november 2-án jelentkezett a csepeli nemzetőrségbe, és a szolgálat vezetésével bízták meg. Társaival felrobantotta a Budapest központjába vezető utakat. A forradalom leverése után tartalékos állományba vették, és gépmunkásként dolgozott a Cementáru Ipari Vállalatnál. 1957. május 6-án letartóztatták. 1957. december 14-én a Budapesti Katonai Bíróság szervezkedés vezetése és társadalmi tulajdon megrongálásának vádjával első fokon halálra ítélte. 1958. március 4-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma jogerőre emelte az ítéletet. 1958. március 6-án kivégezték. Holttestét a család nem exhumáltatta, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak. Sírjára Károly fia 1994-ben kopjafát faragott.

Anyja, Tripsánszki Ilona 1921-ben Nyírbátorban iparoscsaládban született. Az ötvenes években a HM-ben adminisztrátor, majd háztartásbeli volt.

Férje letartóztatása után csak nehéz fizikai munkát kapott a csepeli posztógyárban. Később a BHG-ban raktáros volt.

Testvérei: Károly (1950) középiskolát végzett, lakatos, burkoló-vállalkozó; Attila (1953) főiskolát végzett, a Volánbusz osztályvezetője.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 626. szám, 1995. 4 ív).

Ivanovné BALI MÁRIA

1951. július 30-án Budapesten született. Gyermekeparalízis miatt évekig kórházban kezelték. Porcelánfestő szakmát tanult. 1973-ban Bulgáriába ment férjhez. Szófiában a Magyar Köztársaság nagykövetségének alkalmazottja. Férje közgazdász, egy fiuk van.

Apja, Bali Sándor 1923-ban Újdombóváron napszámoscsaládban született. A hat osztály elvégzése után gazdasági cseléd volt. 1946-tól a Standard Villamossági Rt.-ben (később BHG) szerszámlakatosként dolgozott, többszörös sztahanovista volt. 1946-tól tagja volt a kommunista pártnak. 1956-ban a BHG munkástanácsának elnökévé választották. A KMT egyik megalapítója és vezető alakja volt. A munkások képviselőjében több alkalommal is tárgyalt a Kádár-kormánnyal. 1956. december 11-én a Parlamentben őrizetbe vették, majd december 16-án a fővárosi dolgozók tiltakozására szabadon bocsátották. 1957. március 13-án ismét letartóztatták. 1958. március 27-én a Fővárosi Bíróság szervezkedés vezetése vádjával első fokon tizenkét év börtönbüntetésre ítélte. 1958. október 24-én a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa az ítéletet jogerőre emelte. 1963-ban szabadult, az Egyesült Izzóban helyezkedett el. Börtönben szerzett betegsége következtében több hónapos kórházi kezelés után 1982-ben meghalt. Temetésén közel négyszázan vettek részt, köztük számos volt politikai elítélt.

Anyja, Szorcsik Mária 1927-ben Budapesten született. Kalapos, miután férjhez ment, háztartásbeli volt. 1956 novemberében a BHG-ban betanított munkásként helyezkedett el. 1957 tavaszán a gyári nagygyűlésen előadást tartó Marosán Györgynek nyilvánosan ellentmondott, ezért elbocsátották, és csak nehezen tudott újra elhelyezkedni. Férje letartóztatása után szükség-lakásba költöztették a családot.

Bátyja, Sándor (1950–1983) a középiskola elvégzése után gépkocsivezőként dolgozott. Leukémiában halt meg.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 683. szám, 1997. 12 ív).

Fülöp Lászlóné BATONAI MARGIT

1949. május 18-án Szekszárdon született. Budapesten nőtt fel. Cipőfelsőrész-készítő, majd egy szociális foglalkoztatóban bedolgozó volt. Férje szobafestő-mázoló volt, 1996-ban meghalt. Egy fia és egy lánya van.

Apja, Batonai László 1927-ben Cegléden marhakereskedő gyermekeként született. Kőművesnek tanult, de abbahagyta a tanulmányait. Segéd-munkás, majd gazdasági cseléd volt. 1945 májusában internálták. 1948-ban behívták katonának. 1950-től a Budafoki Kartonlemezugyárban dolgozott segédmunkásként. Az MDP tagja volt. 1956. november 1-jén István öccsével együtt nemzetőrnek jelentkezett a XXII. kerületi rendőrkapitányságon. November 4-ig a balatoni úton ellenőrizték a gépkocsikat. November elején két géppisztolyt találtak, ezeket elrejtették. 1957. január 14-én letartóztatták mindkettőjüket. 1957. január 22-én a Budapesti Katonai Bíróság statáriális eljárás során fegyver- és lőszerrejtegetés vádjával halálra ítélte őket. 1957. február 5-én az ítéletet végrehajtották. Batonai László holttestét a család kérésére 1990-ben exhumálták, és hamvait a 301-es parcellában helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Kovács Judit 1929-ben Decsen gazdálkodócsaládban született. Gyári segédmunkás volt. Férje letartóztatása után gyermekeit állami gondozásba akarták venni, de ezt megakadályozta. Miután gyermekei felnőttek, újból férjhez ment.

Testvérei: Judit (1951–1994) munkás volt; László (1952) gépkocsivezető.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 590. szám, 1994. 3. ív).

BOSNYÁK ZSIGMOND

1954. december 1-jén Budapesten született. Szülei rossz anyagi körülményeik miatt nem tudtak összeköltözni. Apja letartóztatása után anyjával éveken át az apai nagyszülőknél laktak. Esztergályos szakmunkásként dolgozott a Ganz Vagon- és Gépgyárban. 1973-ban a MÉH-nél helyezkedett el szállító-munkásként. 1975-ben vonult be katonának. 1993-ban a MÉH-nél biztonsági őr lett, de 1994-ben felmondtak neki.

Apja, Bosnyák Gábor 1930-ban Mezőtúron segédmunkások gyermekeként született. Gazdasági cseléd, majd 1945-től Budapesten segédmunkás volt. 1950-ben behívták katonának, majd zászlóalj-nyilvántartó tiszthelyetesként szolgált tovább. 1955. szeptember 7-én saját kérelmére leszerelték. Ezután a Törökbálinti Mechanikai Műveknél dolgozott. 1956. október 23-a és november 4-e között a Práter utcai felkelők rajparancsnoka volt. Részt vett

a Rádió ostromában, a Corvin közli harcokban, majd egységével a Szabad Nép székházának védelmére rendelték ki. 1957 elejétől Jósvafőn dolgozott. 1957. május 28-án letartóztatták. 1957. október 21-én a Fővárosi Bíróság szervezkedésben való részvétel és rablás vádjával húsz év börtönbüntetésre ítélte. 1958. április 21-én a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa az elsőfokú minősítést helybenhagyva az ítéletet halálbüntetésre súlyosította. 1958. április 24-én kivégezték. 1990-ben a család kérésére holttestét exhumálták, és hamvait a 301-es parcellában helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Silye Ida 1926-ban Jósvafőn napszámosok gyermekeként született. A család bérelt földjén dolgozott. 1948-ban Miskolcon, majd 1950-től Budapesten háztartási alkalmazott volt. 1954-ben férjhez ment. 1957 elején a szüleihez, Jósvafőre költöztek. Férje letartóztatása után fiával visszatért a fővárosba. Nyugdíjazásáig édesipari gyárakban dolgozott segédmunkásként. A család rendszeresen járt a 301-es parcellához.

Bosnyák Zsigmond (OHA, 641. szám, 1995. 3 ív), Bosnyák Gáborné (OHA, 642. szám, 1995. 2 ív) – az interjúkat Kőrösi Zsuzsanna készítette.

BŐSZE BALÁZS

1946. december 31-én Sopronban született. Az ELTE BTK magyar–könyvtár szakára jelentkezett, ám nem vették fel, mivel az esztergomi Temesvári Pelbárt Ferences Gimnáziumban érettségizett. Gyermekfelügyelő volt egy gyógypedagógiai intézetben, majd különböző városokban helyettesítő telepvezető az Áfornál. Később egy soproni ipari szövetkezetnél helyezkedett el mint raktáros. Aktívan bekapcsolódott a KISZ munkájába, részt vett a klubmozgalomban, szülővárosában pedig művészeti klubot vezetett. A hetvenes évek végén belépett az MSZMP-be. 1990-ben szaktechnikusi képesítést szerzett. 1994-ben a győri Hittudományi Főiskola soproni hitoktatói kihelyezett tagozatán diplomázott. 1992-től egy általános iskola, majd a Berzsényi Dániel Evangélikus Líceum és Gimnázium hittantanára. Versei jelentek meg több antológiában, egy közös és két önálló verseskötetben. 1980-ban megnősült. Felesége óvónőképző főiskolát végzett. Három gyermekük van.

Apja, Bősze Gábor 1901-ben Sopronban munkáscsaládban született. Felkereskedelmi iskolát végzett. Sopronban a GYESEV-nél forgalmistaként kezdett dolgozni, majd elvégezte a vasúti tisztis iskolát. A második világháború alatt állomásfőnök, majd vezénylő tiszt, az ötvenes években a vasút kereskedelmi osztályán felügyelő volt. Mélyen hívő ember lévén nem volt hajlandó belépni a pártba, ezért B-listázták. 1956. november–decemberben

közreműködött az osztrák vasutasoktól érkezett ajándékok szétszétadásában. 1957-ben – valószínűleg egyéni bosszú alapján – letartóztatták, és internálták. Egy év után szabadult. A munkahelyére nem vették vissza, leszálalékolták, majd a felesége nevén piaci helypénzbeszedőként, illetve mérlegkezelőként dolgozott. A Soproni Katolikus Konvent tagja volt. Az internálás alatt egészsége súlyosan károsodott, 1967-ben meghalt.

Anyja, Mészáros Terézia 1905-ben Sopronban vasutascsaládban született. A polgári iskola négy osztályát végezte el. Háztartásbeli volt, majd 1958-tól munkát vállalt. 1984-ben meghalt.

Nővére, Klára (1932) az ELTE BTK történelem–könyvtár szakán végzett. Bátyja, Gábor (1934) 1956 novemberében disszidált, Ausztriában fényképész.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 684. szám, 1997. 5. év).

BRUSZNYAI MARGIT

1954. június 18-án Vácott született. Veszprémben, majd a forradalom után Vácott nevelkedett. A Zeneművészeti Főiskola karvezető–énektanár szakán végzett 1977-ben. A váci gimnáziumban énektanár volt, majd a városi könyvtár zenei részlegében dolgozott. 1987 óta a váci zeneiskolában tanít, illetve kórusokat vezet. 1974-ben férjhez ment. Férje a váci Városgazdálkodási Vállalatnál lakásügyi előadó, illetve SZDSZ-es önkormányzati képviselő volt. Két lányuk van.

Apja, Brusznay Árpád 1924-ben Derekegyháza szülőhelyén született. 1949-ben az Eötvös Kollégium tagjaként a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának ógörög–latin–történelem szakán végzett. 1950-ben doktorált. A Klasszika-filológiai Intézetben dolgozott, ám 1951-ben, amikor katolikus pap testvérét Kistarcsára internálták, őt is elbocsátották a munkahelyéről. Egy ideig a váci szemináriumban tanított latin és görög nyelvet, valamint zenét és karvezetést. 1952-től a veszprémi Lovassy László Gimnáziumban tanított. A forradalom alatt a Veszprém Megyei Forradalmi Tanács elnöke volt. Beszédeiben mindvégig a fegyelem szükségességét, a rend fenntartásának fontosságát hangsúlyozta. Minden befolyását latba vetve több alkalommal újtát állta az erőszakos cselekményeknek. Rendeletet adott ki a téveszkek részbeni felosztatásáról, a tagosítás során elvett földek visszaadásáról, zároltatta a DISZ és az MDP vagyonát. 1957. április 25-én letartóztatták. 1957. október 19-én a Győri Katonai Bíróság szervezkedés vezetése vádjával első fokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. 1958. január 7-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma az ítéletet halálbüntetésre változtatta. Ehhez

hozzájárult Veszprém megye párttitkárának és az adminisztratív osztály főelőadójának levele, amelyben az ítélet súlyosbítását kérték. 1958. január 9-én kivégezték. Holttestét a család kérésére 1990-ben exhumálták, és hamvait a 301-es parcellában helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Honti Ilona 1930-ban Budapesten született. Apja katonatiszt, később kántor volt. Vegyészlaboráns szakképesítést szerzett. 1953-ban férjhez ment. A forradalom után a szüleihez költöztek Vácra. Férje kivégzése után elbocsátották a gimnáziumból, ahol élelmezésvezető volt. A süketnémák intézetében kapott munkát. 1981-től hét éven keresztül házvezetőnő volt egy katolikus parókián.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne készítette (OHA, 602. szám, 1994. 7 ív).

DONÁTH LÁSZLÓ

1955. december 5-én Budapesten született. A család romániai deportálása idején betegség következtében egyik szeme világát elvesztette. 1974–1979 között az Evangélikus Teológiai Akadémia hallgatója volt, 1985–1986-ban a heidelbergi egyetemen tanult judaisztikát és teológiai etikát. 1979-től Budapesten, 1981–1985 között Borsod megyében evangélikus segéd-, illetve kiegészítő lelkész volt, 1988-tól a csillaghegyi gyülekezet lelkésze. 1994-től Óbuda északi részének egyéni országgyűlési képviselője. Pártonkívüliként az MSZP frakciójának és az Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottság tagja. Felelős tanár, könyvtáros. Két lányuk és egy fiuk van.

Apja, Donáth Ferenc 1913-ban Jászárokszálláson értelmiségi családban született. 1930-tól Budapesten volt joghallgató. Tagja volt a kommunista diákmozgalomnak és az illegális KMP-nek. 1937-ben a Márciusi Front egyik szervezője volt. 1939-ben jelen volt a Nemzeti Parasztpárt alakuló gyűlésén. 1940 tavaszán őrizetbe vették, majd munkaszolgálatra hívták be. 1942 tavaszán tüdővérzés miatt leszerelték. Részt vett az ellenállásban, a Magyar Front egyik vezetője volt. 1945 márciusától az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökhelyetteseként, majd az FM államtitkáraként a földreform végrehajtója. Az MKP KV, majd az MDP KB tagja volt. 1951. február 15-én letartóztatták, és tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. 1954-es szabadulása után a Közgazdaság-tudományi Intézet igazgatóhelyettese lett. 1956-ban csatlakozott a Nagy Imre vezette pártellenzékhez. 1956. október 23-a éjjelén – távollétében – az MDP KV titkárává választották, október 24-én azonban Losonczy Gézával együtt lemondott, mert nem értett egyet a vezetőség

forradalomértékelésével és a fegyveres beavatkozással. November 1-jén az MSZMP IIB tagjaként bekapcsolódott a párt szervezésébe. November 4-én családjával együtt a jugoszláv követségre menekült, ahonnan november 22-én Romániába deportálták őket. 1958. június 15-én a Legfelsőbb Bíróság Népbíróvási Tanácsa a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként szervezkedés vezetése vádjával tizenkét év börtönbüntetésre ítélte, a fellebbezés lehetősége nélkül. 1960 áprilisában egyéni kegyelemmel szabadult. Ezután agrártörténeti és -gazdasági kérdésekkel foglalkozott. A hetvenes évektől a kialakuló ellenzék tekintélyes, integráló személyisége volt. 1979-ben elvállalta a *Bibó-émlékkönyv* szerkesztőbizottságának elnöki tisztét, majd 1985-ben a monori ellenzéki konferencia szervezője volt. 1986-ban halt meg.

Anyja, Bozóky Éva 1923-ban Budapesten született Erdélyből áttelepült értelmiségi családban. 1950-ben az ELTE BTK-n szerzett tanári diplomát, és újságíró lett. 1949-ben kötött házasságot. 1951-ben férjével együtt letartóztatták, 1954-ben szabadult. Harmadik gyermekük romániai fogságuk idején született. Hazatérésük után könyvtáros, újságíró, emellett evangélikus igehirdető.

Testvérei: Mátyás (1950) kertészmérnök, Ferenc (1956) orvos.

Az interjút Javorniczky István készítette (OHA, 631. szám, 1995. 5 ív).

FARKAS IMRE

1956. július 21-én Budapesten született. Apja kivégzése után anyai nagyszülei nevelték Kisarban. Tizennégy évesen visszakerült az anyjához. 1973-ban végzett mint esztergályos. 1974 októberétől fél évig az NDK-ban dolgozott. Ezután Százhalombattán szivattyúkezelő, majd Budapesten a Magyar Posta-gyárban rakodómunkás volt. 1977 augusztusától a százhalombattai olajfinomítóban dolgozik, blokk-kezelő. 1979-ben vonult be katonának. 1985-ben megnősült. Felesége lengyel származású, középiskolai német tanár. Egy fiuk van.

Apja, Farkas Imre 1929-ben Csepelen munkáscsaládban született. A háború után két évig bádogostanonc, majd inas volt az apja mellett. 1949-ben belépett a rendőrséghez, de egy év múlva egészségi állapota miatt leszerelték. Három évig a Csepel Vas- és Fémművekben dolgozott, majd különböző ingatlankezelő vállalatoknál volt bádogos. Az ötvenhatos eseményekbe véletlenszerűen sodródott. 1956. október 26-án személyes ügyben a csepeli rendőrségre ment, ahol éppen akkor fegyverezték le az elfoglalt rendőrkapitányság tisztjeit. Egyikük kölcsönadta neki a pisztolyát, amelyet

másnap vissza is adott. Felkapaszkodott egy a lakása felé tartó teherautóra, a fegyveresek közé, akik Kalamár Józsefet, Csepel tanácselnökét akarták letartóztatni, mert azzal gyanúsították, hogy október 24-én lelőtt egy felkelőt. Keresése közben figyelmüket magára vonta a menekülni próbáló Bordás András Kossuth-díjas esztergályos, akit üldözöbe vettek. A köztük lévő Nagy József célzás nélkül elsütötte a fegyverét, és megölte Bordást. A bíróságon kihallgatott tanúk egyértelműen igazolták, hogy Farkas Imre megpróbálta megakadályozni Nagy fegyverhasználatát. 1957. március 19-én letartóztatták. 1957. június 14-én a Fővárosi Bíróság gyorsított eljárás során szervezkedés vezetése és gyilkosság vádjával első fokon halálra ítélte. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa a cselekményt nem gyilkosságnak, hanem szándékos emberölésnek minősítve a büntetést életfogytiglani börtönbüntetésre mérsékelte. Az ítélet ellen a Legfőbb Ügyész törvényességi óvást nyújtott be. 1958. február 20-án a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának Népbírósági Törvényszéke helyreállította az eredeti ítéletet. 1958. február 28-án kivégezték. Holttestét nem exhumálták, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak.

Anyja, Eszenyi Sára 1926-ban Kisarban gazdálkodók gyermekeként született. A polgári iskola négy osztályának elvégzése után hivatalnok, majd adminisztrátor volt. Férje kivégzése után a lányával Csepelen maradt, és a posztógyárban kapott fizikai munkát.

Nővére (1953) óvónőképző főiskolát végzett esti tagozaton.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 640. szám, 1995. 4. ív).

FEKETE ZSOLT

1948. augusztus 11-én Sopronban született. Családja 1951-ben Miskolc-tapolcára, majd 1958 végén Budapestre költözött. Érettségi után szülei kívánására a BME vegyész-mérnöki karán kezdett el tanulni, de abbahagyta. A Balaton mellett dolgozott, majd különbözeti vizsgával visszament egy félévre a BME üzem-mérnöki karára. Végül a szegedi Élelmiszer-ipari Főiskola sütő- és édesipari szakán végzett 1974-ben. A Fővárosi Sütőipari Vállalatnál technológusként, majd üzemvezetőként dolgozott. 1979-ben felmondott. Ezután újságárus, takarító, majd bátyja balatonföldvári takarító kft.-jében csoportvezető lett. 1975-ben megnősült, felesége gyors- és gépipróton volt, 1978-ban elváltak. 1993 óta munkanélküli, a szüleivel él.

Apja, Fekete László 1918-ban Csőszteleken (Románia) egy gazdatiszt gyermekeként született. Családja az apa halála után, a harmincas években Magyarországra települt át. A Ludovika Katonai Akadémián végzett. 1940-

ben hadnaggyá avatták. Részt vett az Erdély visszacsatolásakor folytatott hadműveletekben, majd a keleti fronton szolgált. A második világháború végén betegsége miatt leszerelték, majd továbbtanult a soproni egyetem kohómérnöki karán. 1946-ban belépett az SZDP-be, az egyesüléskor azonban kizárták. 1949-ben diplomázott. Tanársegéd lett, majd az egyetem átszervezésekor, 1951-ben a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemre került. 1956-ban az egyetemi diákszékhelyen a tanári kar képviselője, és a Borsod Megyei Munkástanács elnökhelyettese lett. 1956. november 5-én Ungvárra hurcolták, ahonnan november 30-án tért haza. 1957. február 20-án letartóztatták. 1958. január 20-án a Borsod Megyei Bíróság a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való részvétel és igazítás vádjával első fokon egy év börtönbüntetésre ítélte. A fellebbezés után a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa az ítéletet hatályon kívül helyezte. 1958-as szabadulása után a budapesti Fémipari Kutatóintézetben helyezkedett el, és nyugdíjazásáig, 1978-ig ott dolgozott.

Anyja, Kovács Mária 1914-ben Sopronban vasutascsaládban született. Érettségizett, adminisztrátor volt. Sopronban a közigazgatás területén, 1951-től a miskolci egyetemen, majd 1958-tól a budapesti hűtőgépgyárban, illetve a BME-n dolgozott.

Bátyja, Andor (1947) a soproni erdészeti egyetemen erdőmérnöki diplomát szerzett. Szántódon vállalkozó, majd kert- és parképítő.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 613. szám, 1995. 5. évf.).

FENYŐFALVI GYÖRGY

1954. február 9-én Budakeszin született. Érettségi után nem vették fel az ELTE TTK-ra. A Mélyépítő Tervező Vállalatnál helyezkedett el. 1973 őszétől a TB Igazgatóságnál dolgozik. 1975 februárjától két éven át sorkatonai volt. A JATE Társadalombiztosítási Főiskolai Karán végzett. Adótanácsadó, mérlegképes könyvelő. Az interjú készítésének időpontjában a TB általános igazgatóhelyettese volt. Kecskeméten levelező tagozaton jogot tanul. Elvált, ő neveli az első házasságából született fiát. Második felesége főiskolát végzett, igazgatósszervező. Egy közös fiúgyermekük van.

Apja, Fenyőfalvi Antal 1919-ben Szolnokon vasutascsaládban született. A Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán elvégzett két szemesztert, majd négy vasutas szakvizsgát tett le. 1939-től a MÁV-nál különböző beosztásokban, főként az ország keleti részén, 1945 szeptemberétől pedig a Kelenföldi pályaudvaron dolgozott. 1945-ben belépett az

SZDP-be, de politikai tevékenységet nem folytatott. 1956-ban a pályaudvar munkástanácsa állomásfőnöknek választotta meg. A vasúti forgalom rendjének fenntartása és az országos telefonhálózat üzemeltetése érdekében tevékenykedett. Közreműködött a vasutasok, a lakosság és a kórházak élelmiszerellátásának megszervezésében. December végén felderítő volt a Bakonyban. 1957. március 8-án letartóztatták. 1957. október 31-én a Budapesti Katonai Bíróság közhivatali állás felhasználásában elkövetett hűtlenség büntette és a népi demokratikus államrend megdöntésében való tevékeny részvétel vádjával első fokon tíz év börtönbüntetésre ítélte. 1958. február 3-án a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma jogerőre emelte az ítéletet. 1963-ban szabadult. Börtöntársai segítségével földet vásárolt, azon családjával gyümölcsöt termesztett. A Hídépítő Vállalatnál helyezkedett el mint kalkulátor, organizátor. Jelentős részt vállalt a TIB munkájában. A börtönben egészsége súlyosan károsodott; 1993-ban meghalt.

Anyja, Szmozsanicza Anna 1920-ban Újdávidházán (Ukrajna) gazdálkodók gyermekeként született. Gimnáziumban érettségizett, MÁV-tisztviselő volt. 1942-ben ment férjhez. Férje letartóztatása után csak kisegítői munkát kapott. Később varrónőként dolgozott.

Testvérei: István a háború alatt gyógyszerhiány miatt halt meg. Antal (1942) ellen az apjuk letartóztatása után fegyverrejtegetés vádjával rendőrségi eljárás indult, de vádat nem emeltek. Továbbtanulását igyekeztek megakadályozni, de végül felvették a szentendrei Ferences Gimnáziumba. Rossz anyagi körülményeik miatt harmadikban megszakította a tanulmányait, és évekig segédmunkásként dolgozott. A gimnáziumot, majd a főiskolát esti tagozaton végezte el, üzemmérnök lett. Henriett (1946) a szentendrei gimnáziumban érettségizett. Műszaki rajzoló, 1971 óta Németországban él.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 680. szám, 1997. 6 ív).

FÖLDES LÁSZLÓ

1952. szeptember 15-én Budapesten született. Apja kivégzése után nevelőintézetbe került. Anyja öt év múlva, miután lakáskörülményei rendeződtek, kivette az intézetből. Az általános iskola elvégzése után több munkahelyen segédmunkásként dolgozott, 1976-tól kellékes a Vígszínházban. A hetvenes-nyolcvanas években kapcsolatban állt a demokratikus ellenzékkel. 1993-ban megházasodott, felesége bölcsész, egy fiuk és egy lányuk van.

Apja, Földes Gábor 1923-ban Budapesten vendéglőscsaládban született. A Színművészeti Főiskola elvégzése után a budapesti Honvéd Színház,

majd 1950-től a győri Kisfaludy Színház rendezője, 1951–1957 között főrendezője volt. 1945-ben belépett a kommunista pártba. 1953-tól Nagy Imre reformpolitikájának híve volt. 1956. október 23-án létrehozta a győri Petőfi Kör, amelynek elnökévé választották. 1956. október 25-én Győrben beszédet mondott Nagy Imre politikája, valamint Magyarország szuverenitása mellett. Október 26-án a győri értelmiségi tanács elnökévé választották, majd Mosonmagyaróvárra ment, hogy lecsillapítsa a határőrlaktanya előtti sortűz miatt kialakult lincshangulatot, és három tisztet megmentett a népítélettől. Október 27-én megbízták a győri rádió adásainak politikai ellenőrzésével. November 4-e után a *Hazánkban* megjelent írásaival és különböző kulturális rendezvényeken próbálta ébren tartani 1956 szellemét. November 20-a után háromszor tartóztatták le, és engedték szabadon. 1957. május 3-án negyedszer is letartóztatták. 1957. június 10-én a Győri Megyei Bíróság szervezkedés vezetése és gyilkosság vádjával halálra ítélte. 1957. december 21-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma felmentette a gyilkosság vádjáról, azonban jogerőre emelte az első fokozatú ítéletet. Az Elnöki Tanács elutasította kegyelmi kérvényét, 1958. január 15-én kivégezték. Holttestét titokban a sopronkőhidai rabtemetőben hantolták el. Hamvait 1990-ben exhumálták, és 1991-ben a Rákoskeresztúri köztemető 300-as parcellájában helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Ungvári Irma 1931-ben Hidvégen (Románia) munkáscsaládban született. 1941-ben áttelepültek Budapestre. 1952-től a Vígszínházban, majd a győri Kisfaludy Színházban dolgozott. Férje halálát követően a korábbi munkatársak és barátok segítségével különböző budapesti színházaknál helyezkedett el. 1963-tól színházi fodrász a Vígszínházban. 1988 végén férje pertársainak hozzátartozóival együtt kezdeményezte, hogy a kivégzettek sírhelyét megkeressék, és hamvaikat exhumálják.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 669. szám, 1996. 4. évf.).

Síkhegyi Béláné FÖLDESI KATALIN

1953. november 24-én Esztergomban született. A forradalom előtt apja Szegedre, anyja vele és testvérével 1957-ben Kúbekházára költözött. A szegedi közgazdasági szakközépiskolában érettségizett. Rossz anyagi helyzetük miatt nem tanulhatott tovább. Az OTP-nél helyezkedett el, és több szaktanfolyamot is elvégzett. Az interjú készítésének időpontjában operatív ellenőr, helyettes csoportvezető volt. 1976-ban férjhez ment, majd elváltak. Volt férje asztalos. Egy fiuk és egy lányuk van.

Apja, Földesi Tibor 1923-ban Szegeden kertészek gyermekeként született. A polgári iskola négy osztályának befejezése után felső ipariskolát végzett. 1944 novemberében behívták katonának. Németországban szovjet hadifogságba esett, 1945 augusztusában tért haza. Szakmunkásként helyezkedett el, majd kitanulta a villanszerelői és a rádióműszerész szakmát is. Az esztergomi repülő- és szerszámgépgyárban dolgozott, később a Szegedi Vegyes Kézipari Szövetkezet villanszerelő részlegének lett a vezetője. 1956-ban a Szegedi Forradalmi Bizottmány elnökségének volt a tagja. Feladatul a szegedi ÁVH pénzügyeinek ellenőrzését kapta, és különböző visszaélésekre derített fényt. Leszereltette a nyugati rádióadások zavarására telepített rádióadókat, és a bizottmány rendelkezésére bocsátott egy nagy és egy kis teljesítményű rádió adó-vevőt, ugyanakkor az esetleges atrocitások elkerülése érdekében a lakásán rejtgette a szegedi börtön volt parancsnokát. November 4-én a röszkei határőrségtől fegyvereket szállított a felkelőknek a szovjetek elleni védekezéshez. Később segédkezett a fegyverek összegyűjtésében is. November 23-án Ausztriába, onnan az NSZK-ba menekült. Itt került kapcsolatba egy emigránsszervezettel, amelynek megbízásából decemberben hazatért, hogy jelentést készítsen az országban tartózkodó szovjet katonai erőkről. A feladatot azonban nem teljesíthette, mivel kereste a rendőrség, így visszatért az NSZK-ba. 1957. március 24-én, amikor újból átlépte a határt, letartóztatták. 1957. november 2-án a Szegedi Katonai Bíróság mozgalom vezetése és egyéb bűncselekmények vádjával első fokon tizenöt év börtönbüntetésre ítélte. 1958. január 30-án a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma az ítélet halálbüntetésre súlyosbította. Másnap kivégezték. Holttestét a család nem exhumáltatta, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak.

Anyja, Haág Katalin 1929-ben Kübekházán munkáscsaládban született. A polgári iskola két osztályát végezte el. Eladóként dolgozott Esztergomban, majd Kübekházán. Szülei sokat segítettek az apa nélkül maradt családnak.

Bátyja, Tibor (1950) asztalosnak tanult, majd esti tagozaton leérettségizett. A szegedi Csillag börtönben helyezkedett el. A főiskola elvégzése után nevelőtiszt lett.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 596. szám, 1994. 3. ív).

Felkei Péterné FÖLDVÁRI MAGDOLNA

1950. március 2-án Budapesten született. 1954–1957 között Miskolcon élt a szüleivel és nagyszüleivel, akik mindvégig támogatták a családot. 1968-ban érettségizett Budapesten. Továbbtanulását a középiskola nem támogatta.

1968-tól a Hungarocamionnál, 1991-től más szállítási vállalatoknál üzletkötő. Nyelvvizsgát tett, és különböző szaktanfolyamokat végzett el. 1975-ben férjhez ment, 1980-ban elvált, volt férje kamionsofőr. Egy fiuk van.

Apja, Földvári Rudolf 1921-ben Kispesten munkáscsaládban született. A polgári iskola elvégzése után kifutófiú és betanított munkás, 1940-től lakatos, majd segédművezető volt. Már szakmunkástanulóként bekapcsolódott a szakszervezeti mozgalomba. 1942-től katona volt, szovjet hadifogságba esett, ahonnan 1945-ben szabadult. Belépett a kommunista pártba. 1948-tól a SZOT propagandaosztályának vezetője, majd az MDP KV káderosztályának helyettes vezetője, 1952-től az MDP budapesti bizottsága első titkára, a fővárosi tanács, az MDP KV és PB tagja, 1953–1957 között országgyűlési képviselő volt. 1953 márciusában a Sztálin temetésére kiutazó magyar küldöttség tagja, június 13–16-a között részt vett a szovjet és a magyar pártküldöttség tanácskozásán Moszkvában. Mivel bírálta a KV munkáját és magát Rákosit is, 1954-ben vidékre helyezték. 1956 őszéig az MDP Borsod-Abaúj-Zemplén megyei első titkára volt. 1956. október 24-én a miskolci DIMÁVAG-ban megalakult munkástanács mellé állt, tagja lett a megyei munkástanácsnak, két alkalommal munkásküldöttséget vezetett Budapestre, a kormányhoz. November 5-én a szovjetek Ungvárra hurcolták, ahonnan 17-én tért haza. December közepéig a megyei munkástanács elnöke, majd 1957 márciusáig a megyei tanács elnöke volt. Ezután elhagyta Miskolcot, és a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárban helyezkedett el lakatosként. 1957. március 15-én kizárták az MSZMP-ből, majd 1957 májusában letartóztatták. 1958. július 18-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa szervezkedés vezetése vádjával – a fellebbezés lehetősége nélkül – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. 1961-ben egyéni amnesztiával szabadult. Ezután korábbi munkahelyén lakatosként, majd műszaki vezetőként dolgozott. Több műszaki könyv fordítója. 1981-től nyugdíjas. 1990-ben kezdeményezésére Miskolcon megalakult a borsodi 1956-os Munkástanácsstagok Baráti Társasága. 1992-től a Nagy Imre Társaság tagja.

Anyja, Szekula Magdolna 1920-ban Budapesten munkáscsaládban született. A polgári iskola elvégzése után anyagi okok miatt nem tanulhatott tovább. Varrónő volt, később adminisztratív munkakörben dolgozott. Férje letartóztatása után ismét fizikai munkát végzett. 1975-től nyugdíjas.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 605. szám, 1994. 2. ív).

1947. november 8-án Budapesten született. 1972-ben szerzett diplomát a SOTE-n. 1972-től az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben, 1978-tól Újszászon, 1983-tól a Tünderhegyi Pszichoterápiás Osztályon volt pszichiáter. 1991-től az ELTE oktatója, 1994-től emellett a Partners Hungary Alapítvány igazgatója. Férje pszichiáter, két gyermekük van.

Apja, Göncz Árpád 1922-ben Budapesten értelmiségi családban született. 1944-ben szerzett jogi diplomát. 1944 februárjában behívták katonának, de 1945-ben megszökött Németországba vezényelt egységétől. Részt vett az ellenállási mozgalomban. Többször került szovjet fogságba, de mindig sikerült megszöknie. 1945-től az FKgP tagjaként a Független Ifjúság budapesti szervezetének elnöke, később a párt parlamenti csoportjának titkára, Kovács Béla személyi titkára, valamint a párt főtitkára volt. A párt feloszlata után segédmunkásként, hegesztőként és csőlakatosként dolgozott. A forradalom alatt a Magyar Parasztszövetségben tevékenykedett. November 4-e után részt vett a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom memorandumainak elkészítésében, és az iratok eljuttatásában az indiai követségre. 1957 februárjában segített külföldre juttatni Nagy Imre 1955–1956-ban készült írásainak egyetlen megmaradt kéziratát. 1957 májusában letartóztatták. 1958. augusztus 2-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa szervezkedés vezetése és hűtlenség vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, a fellebbezés lehetősége nélkül. 1960 áprilisában részt vett a Váci Országos Börtön elítélteinek éhségsztrájkjában. 1963-ban egyéni kegyelemmel szabadult. Szakfordító volt, majd 1964-től a Talajjavító Vállalatnál helyezkedett el. Megkísérelte befejezni a letartóztatása előtt elkezdett tanulmányait a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, de kizárták az ott folyó oktatásból. 1965-től szabadfoglalkozású író, műfordító. A nyolcvanas évek elejétől tevékeny része volt a forradalom emlékének ápolásában és a történelmi igazság felderítésében. A Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ alapító tagja, 1988–1989-ben a párt ügyvivője, 1989–1990-ben országos tanácsának tagja volt. A TIB alapító tagja, később alelnöke. 1989–1990-ben a Magyar Írók Szövetségének elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1990 májusától országgyűlési képviselő. 1990 májusa és augusztusa között az Országgyűlés elnöke és ideiglenes köztársasági elnök volt, 1990 augusztusától a Magyar Köztársaság elnöke.

Anyja, Göntér Mária 1923-ban Győrben értelmiségi családban született. 1944-ben elvégezte a közgazdaság-tudományi egyetem szociális gondozói

tanfolyamát. 1947-ben férjhez ment. 1945–1952 között szociális gondozóként dolgozott, 1956 után először segédmunkás, majd adminisztrátor volt.

Testvérei: Benedek (1951) építőmérnök, Annamária (1954) kertészmérnök, Dániel (1956) pszichiáter.

Az interjút Javorniczky István készítette (OHA, 568. szám, 1994. 5 ív).

GULYÁS ANIKÓ

1947. június 25-én Balatonszepezden született. A család Levélen, majd az apa letartóztatása után Lébényben élt. 1965-ben a mosonmagyaróvári gimnáziumban érettségizett. Lébényben, majd 1969-től tíz évig a győri műanyagipari szövetkezetben adminisztrátorként dolgozott, azután a Domusnál volt bérszámfejtő. 1992-ben könyvelői képesítést szerzett, és egy kft.-nél helyezkedett el. 1974-ben férjhez ment, 1983-ban elvált. Egy lányuk van. 1984-ben újból házasságot kötött, férje gépkocsivezető. 1988 végén apja pertársainak hozzátartozóival együtt kezdeményezte, hogy a kivégzettek sírhelyét megkelessék, és hamvaikat exhumálják.

Apja, Gulyás Lajos 1918-ban Kisújfalun (Szlovákia) gazdálkodók gyermekeként született. A Losoncon elkezdett teológiai főiskolát az első bécsi döntést követően Pápán fejezte be. 1942-től Gelléren, majd Balatonszepezden volt lelkész. 1944 novemberében mint antifasiszta ellenállót a nyilasok internálták. 1947-ben megválasztották Zala megye kigazdapárti pótképviselőjének. 1948-ban üresedés miatt behívták, de lemondott a mandátumáról. 1948-tól Levélen volt lelkész. 1956-ban a család kivándorló útlevelet kapott Csehszlovákiába, ahol egy kisebb birtokot örököltek, de letelepedésüket nem engedélyezték. 1956. október 25-én este érkezett vissza Levélre. Másnap Mosonmagyaróváron a sortüzet követően a határórlaktanyánál testi épségének kockáztatásával mentette ki az egyik tisztet, majd beszédet mondott, amelyben a törvény előtti felelősségre vonás szükségességét hangsúlyozta. Október 27-én falujában részt vett a nemzeti tanács megválasztásán, de semmilyen funkciót nem vállalt. November 3-án beválasztották a járási nemzeti tanácsba, 10-én pedig a forradalom során megválasztott tagokkal kiegészített tanács végrehajtó bizottságába. 1957. február 5-én letartóztatták. 1957. június 10-én a Győri Megyei Bíróság szervezkedés vezetése és gyilkosságra való felbujtás vádjával első fokon halálra ítélte. 1957. december 21-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma a vádat megváltoztatva szervezkedés vezetése és hűtlenség vádjával jogerőre emelte az ítéletet. 1957. december 31-én kivégezték. Holttestét titokban a sopronkőhidai rabtemetőben temet-

ték el. Hamvait a család kérésére 1990-ben exhumálták, és Levélen helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Puskás Gabriella 1918-ban Nagydiószegen (Szlovákia) vasutas-családban született. Tanítónő volt, de sokáig adminisztratív munkakörben dolgozott. 1957-ben a levéli iskolából a lébényibe helyezték át. 1987-ben meghalt.

Testvérei: Ildikónak (1944) megakadályozták a gimnáziumi továbbtanulását, ezért egy kétéves gyors- és gépíróiskolába járt. Esti tagozaton érettségizett 1966-ban. Felvételt nyert a szegedi orvostudományi egyetemre, de az Egészségügyi Minisztérium utólag semmissé nyilvánította a döntést. Férjével Kékestetőre költöztek. 1969 áprilisában Bécsbe utaztak, és pár hónap múlva az NSZK-ba disszidáltak, ahol elvégezte az orvosi egyetemet. Csillát (1945) csak 1960-ban, másodéves gép- és gyorsírótanulónaként vették át a győri gimnáziumba. 1964-ben a soproni óvónőképzőbe jelentkezett, de felvételi kérelmét elutasították. Ezután elvégezte a győri egészségügyi iskolát. Először a lébényi, majd a győri bölcsődében helyezkedett el.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 580. szám, 1994. 7 ív és melléklet).

KÁLLAY PATRÍCIA

1950. augusztus 27-én Szegeden született. Mivel az édesanyja nem gondoskodott róla, az apja 1961 őszén későbbi felesége, Rátz Livia gondjaira bízta. 1964–1967 között intézetben nevelkedett. Betegsége miatt kimaradt az egészségügyi szakközépiskolából, és segédápolónőként dolgozott. Ezt követően esztergályos, majd cipőfelsőrész-készítő szakmunkásképzőben tanult, de egészségügyi alkalmatlansága miatt egyik iskolát sem tudta elvégezni. 1968 után ápolónő, adminisztrátor, később betanított munkás volt. Két sikertelen házasságából három fia született. Harmadik férje könyvelő. Mindkettejüket leszázalékolták, alkalmi munkákból, nehéz körülmények között éltek Dávodon. Később Budapestre költöztek. A Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ alapító tagja, a dávodi szervezet megalapítója.

Apja, Kállay István 1914-ben Vácott született. Apja külügyi alkalmazott, anyja tanítónő volt. Gyors- és gépírói tanári diplomát szerzett. Erdélyben újságíró, majd a háború alatt Ukrajnában haditudósító volt. 1945 után saját iskolájában tanított az államosításig. Később nem kapott a képesítésének megfelelő munkát. Az FKgP tagja, Szegeden a párt irodavezetője volt. 1953-tól Budapesten élt a családjával. A Madách Színházban díszletező, majd a

földalattivasút-építő vállalatnál szivattyúkezelő volt. 1956 novemberében barátja, Törzsök Géza kérésére röpcédulákat gépelt, majd elrejtett két pisztolyt a pincében. 1957. március 12-én letartóztatták. 1957. szeptember 7-én a Fővárosi Bíróság a népi demokratikus államrend elleni izgatás, valamint fegyver- és lőszerrejtegetés vádjával öt év börtönbüntetésre ítélte. 1961-es szabadulása után segédmunkás, majd a Pest-Budai Vendéglátó-ipari Vállalatnál nyomtatványraktáros lett. 1991-ben meghalt.

Anyja, Búza Rozália 1929-ben Tótkomlóson gazdálkodók gyermekeként született. 1957-ig háztartásbeli, majd a férje letartóztatása után adminisztrátor volt. Házassága hamar megromlott, és a gyermekeket az apa látta el.

Húga, Írisz (1954) érettségizett.

Az interjúút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 679. szám, 1997. 10. évf. és melléklet).

KERESZTES K. SÁNDOR

1944. augusztus 31-én Kolozsvárott született, Budafokon nőtt fel. 1958-ban az általános iskolából – kitűnő bizonyítványa ellenére – nem javasolták továbbtanulását az egyházi középiskolában. Internálásból szabadult apja fellebbezésére megkapta a támogatást, és 1962-ben érettségizett a piarista gimnáziumban. 1964–1969 között a BME hallgatója volt. 1969-ben építészmérnök, 1976-ban pedig városépítési, városgazdálkodási szakmérnök diplomaát szerzett. 1969–1974 között Győrben építés-tervező volt, majd 1986-ig a Győr Megyei Városi Tanács építésügyi osztályán dolgozott. Ezután az Észak-dunántúli Tervező Vállalat városrendezési szakosztályának vezetője, a Szigetköz regionális tervének kidolgozója, 1990-ben a bős–nagymarosi vízlépcső építésének kormánybiztosa, 1990-től 1993-ig környezetvédelmi és vízgazdálkodási, illetve környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter volt. 1995-től Észak-Dunántúl főépítésze. A nyolcvanas években részt vállalt az ellenzéki szerveződésekben, szamizdat kiadványokat terjesztett. A Nagycsaládosok Országos Egyesületének egyik alapítója, 1988–1989-ben elnöke. Az MDF egyik alapító tagja, 1989-től a párt országos elnökségének a tagja, 1989–1990-ben alelnöke. 1990–1994 között országgyűlési képviselő volt. 1969-ben megnősült, felesége építészmérnök. Három gyermekük van.

Apja, Keresztes Sándor 1919-ben Magyarórkereken (Románia) született. Ősei székely nemesek voltak. 1939–1943 között joghallgató volt Kolozsvárott. Részt vett a Magyar Népközösség munkájában, és segítette a katolikus szociális mozgalmakat. A diploma megszerzését követően a közigazgatásban

és az *Új Erdély* című folyóirat segédszerkesztőjeként dolgozott. 1944 őszén – a front elől menekülve – családjával Budafokra költözött felesége szüleihez, és a Belügyminisztérium közigazgatási osztályán helyezkedett el. A nyilas hatalomátvétel után letartóztatták. 1944 végén bekapcsolódott az akkor még illegális DNP szervezésébe, 1946–1949 között tagja volt a párt végrehajtó bizottságának. 1947-től nemzetgyűlési képviselő és a DNP parlamenti csoportjának titkára volt. Miután 1948 nyarán jogellenesen megfosztották mandátumától, visszavonult a közéletől. Állását elvesztve családját harisnyakötésből tartotta el. 1950-től az *Új Ember* katolikus hetilap pénzeszedője és fűtője volt. 1953-ban létrehozta a szerzeteseknek munkalehetőséget biztosító Solidaritas Háziipari Szövetkezetet. 1953-tól 1960-ig rendőri felügyelet alatt állt. 1956-ban részt vett a DNP újjászervezésében, szerepet vállalt a párt budafoki szervezetének életre hívásában, és aláírta a Bibó-memorandumot. 1957 júliusától októberig Kistarcsára internálták. 1962-ben jogi doktorátust szerzett. 1963–1989 között a Szent István Társulat jogi szakértője volt, 1980-tól nyugdíjas. 1988-ban megalapította a Márton Áron Társaságot. 1989-ben a KDNP szervezőbizottságának elnöke, 1989–1990-ben a párt elnöke, 1990-től 1997-ig tiszteletbeli elnöke. 1990-ben és 1994–1998 között országgyűlési képviselő, 1990–1994 között vatikáni nagykövet volt.

Anyja, Rácz Erzsébet 1923-ban Budafokon született. Az óvónőképző elvégzése után Kolozsvárott tanult szociális gondozó szakon. 1943-ban férjhez ment. 1944-től családjával Budafokon, a szüleinél élt, akik mindvégig támogatták őket. Nyolc gyermekük nevelése mellett harisnyakötőként, majd óvónőként dolgozott.

Mind a hét testvére egyházi középiskolába járt. Négyen közülük felsőfokú, hárman technikus végzettséget szereztek.

Az interjút Javorniczky István készítette (OHA, 576. szám, 1994. 9. év).

KOLOMPÁR VALÉRIA és KOLOMPÁR ERZSÉBET

VALÉRIA 1954-ben Kiskunmajsán született. Iskolába nem járt, konzervgyári betanított munkásként dolgozott. Hosszas betegeskedés és több műtét után leszálalékoltták. Férje, aki gépkocsivezető volt, balesetben meghalt. Egy lánya van.

ERZSÉBET 1957-ben született, öt osztályt végzett, betanított munkásként dolgozik. Kiskundorozmán él a nővérel. Kárpótlást nem kaptak.

Apjuk, Kolompár Mátyás 1924-ben Kiskunmajsán született. Iskolába nem járt, segédmunkás, napszámos, illetve vándor iparos volt. 1946–1952 között

három ízben lopás büntette miatt több hónapig börtönben volt. Szabadulása után az építőiparban segéd munkásként dolgozott. 1956. október 27-én Kiskunmajsán az állat- és kirakodóvásáron tüntetés alakult ki, ahol egyre hangsúlyosabban követelték Neményi József (a begyűjtési hivatal korábbi vezetője), valamint a tanácselnök és a párttitkár megbüntetését. Neményit otthonából a tanács házához vitték, és bezárták a pincébe. Később Kolompár Mátyás kihozta onnan, és a tömeg az épület előtt meglincselte Neményit. Kolompár Mátyást 1956. november 26-án letartóztatták. 1957. február 22-én a Kecskeméti Megyei Bíróság szándékos emberölés vádjával első fokon tizenkét év börtönbüntetésre ítélte. 1957. szeptember 28-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa mozgalomban való részvétel és gyilkosság vádjával halálbüntetésre súlyosbította az ítéletet. 1957. október 10-én kivégezték. Sírjának helye ismeretlen.

Anyjuk, Kovács Rozália 1923-ban született. Hat gyermeke közül négy a korábbi házasságából született. Férje kivégzése után a családnak el kellett hagynia Kiskunmajsát, így Kiskundorozsmára költöztek. Koldulásból és alkalmi munkákból tartotta el gyermekeit. 1980-ban meghalt.

Négy testvérük alkalmi és betanított munkás volt. Hárman közülük már nem élnek.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 592. szám, 1994. 2. ív).

KOLOZSY LÁSZLÓ

1950. április 13-án Ózdon született. Miskolcon kohóipari technikumba járt. Technikusi végzettsége ellenére Ózdon csak segéd munkásként alkalmazták, ezért Putnokon, majd Kazincbarcikán dolgozott. 1976-tól Ózdon technikus. A nyolcvanas években levelező tagozaton villamosipari technikus szakképzettséget szerzett. Felesége ápolónő, és két fiuk és egy lányuk van. 1989-ben kérvényezte kivégzett apja ítéletének semmissé nyilvánítását. A Legfelsőbb Bíróság 1990-ben elutasította a kérvényt, majd 1992 januárjában – a felülvizsgálati kérelemre válaszolva – meghozta a semmisségi végzést.

Apja, Kolozsi István 1913-ban Ózdon munkáscsaládban született. A polgári iskola négy osztályának elvégzése után 1930-ban önként vonult be katonai szolgálatra a folyamórséghez, és 1936-ban szakaszvezetőként szerelt le. A háború idején többször behívták katonai szolgálatra. 1944 novemberében szovjet hadifogságba esett, 1948 novemberében tért haza. 1951-ig a miskolci törvényszéken dolgozott, ekkor létszámcsökkentés miatt elbocsátották, majd az Ózdi Kohászati Művekben adminisztrátor, később segéd munkás

volt. 1956. október 23-a után bevásárolták a nagyüzemi munkástanácsba. Segítette a nemzetőrség megalakulását, több alkalommal vállalt fegyveres szolgálatot is. Október 29-én részt vett Cs. Nagy Zsigmond rendőr százados letartóztatásában. Cs. Nagyt – miközben a városi munkástanácshoz kísérték – útközben többen felismerték, és meglincselték. Bántalmazásában Kolozi István nem vett részt. 1958. február 28-án letartóztatták. 1958. szeptember 12-én a Debreceni Katonai Bíróság szervezkedés és gyilkosság vádjával első fokon halálra ítélte. 1958. október 17-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma jogerőre emelte az ítéletet. 1958. október 22-én kivégezték. Miskolcon temették el, sírjának pontos helye ismeretlen.

Anyja, Cservenka Lenke 1919-ben Korompán (Szlovákia) munkáscsaládban született. A negyvenes évek elején Miskolcon nőszabó-mester volt. 1943-ban összeházasodtak, és a férje családjához költöztek Ózdra. Az Ózdi Kohászati Műveknél dekorációs munkakörben, majd szakoktatóként dolgozott. A bírósági eljárás idején férje kérésére elváltak. Később újra férjhez ment. 1983-ban meghalt.

Bátyja, István (1944–1979) az általános iskola utolsó két osztályát Miskolcon végezte anyai nagyszülei segítségével. Technikumi jelentkezését helyhiányra hivatkozva elutasították, így martinász szakmát tanult. 1968-tól a budapesti metró építésén dolgozott keszonosként. Szívbetegségben halt meg.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 646. szám, 1995. 4 ív és melléklet).

Szendi Lajosné KÓSA KATALIN

1943. június 9-én Újpesten született. 1957-ben, az általános iskola befejezése után sehol sem tanulhatott tovább. A vízműveknél rokonai segítségével kertészként helyezkedett el. 1959-ben felvették a Könyves Kálmán Gimnázium esti tagozatára. 1961. május 30-án Fekete József, anyja második férje adoptálta. Érettségi után műszaki technikumot végzett, majd gyakorlati ismereteket tanított egy általános iskolában, és elvégezte a BME műszaki oktatói szakát. 1965-ben kötött házasságot. Férje elektrotechnikus, mérnök. Három lány van. 1981-ben megpróbálta visszavenni a Kósa nevet, de ezt csak 1989-ben engedélyezték. Rendszeresen kijártak a 301-es parcellához. A rendszerváltozáskor férjével együtt belépett a Függetlenségi Pártba. A POFOSZ tagja és az 56-os Szövetség budapesti szervezetének elnöke.

Apja, Kósa Pál 1921-ben Balatonfüreden iparoscsaládban született. A polgári iskola elvégzése után épület- és bútorasztalos szakmát tanult,

majd apja budapesti műhelyében dolgozott. 1942-ben behívták katonának. Belépett az MKP-ba. 1945 után Újpest agitációs és propagandatitkára volt. Tagja lett az MDP-nek is, ám onnan később kizárták. 1953-ig egy szövetkezetben dolgozott, majd önálló kisiparos lett. 1956 nyarán levelet írt az NSZK kormányának és különböző német szervezeteknek, amelyben felkérte őket, hogy tiltsák be a magyarországi kommunista pártot, mivel az Moszkva fizetett ügynöke. 1956-ban az újpesti nemzeti bizottság tagja és a forradalmi bizottság elnöke volt. November 4-én fegyveres ellenállásra szólította fel a lakosságot, a laktanyából még fegyvert és lőszeret is szerzett. November 8-án felvették a harcot a városrészbe bevonuló szovjet katonákkal. November 11-én a nemzeti bizottság felhívta a kerületi tanácsot, hogy tárgyaljanak az együttműködésről, 12-én pedig megjelentek a tanács végrehajtó bizottsága ülésén, ahol valamennyiüket letartóztatták. 1959. március 15-én a Fővárosi Bíróság szervezkedés kezdeményezése és vezetése, valamint társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmények vádjával első fokon halálra ítélte. 1959. július 23-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa az ítéletet jogerőre emelte. 1959. augusztus 5-én végezték ki. Holttestét a család kérésére 1989-ben exhumálták, és hamvait a 301-es parcellában helyezték örök nyugalomra.

Anya, Takács Irén 1926-ban Újpesten vásárosók gyermekeként született. Az általános iskola befejezése után szövőnőként dolgozott. A forradalom előtt műszerész, majd raktáros volt. Férje letartóztatása után munkatársai megvédték, így nem bocsátották el a munkahelyéről. 1961 májusában a férje egyik barátjával kötött házasságot; a hatvanas években mindketten Dániába disszidáltak.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 658. szám, 1995. 4. ív).

LAJTAI ENDRE

1939. december 10-én Budapesten született. 1956. október 26-án gimnazistaként részt vett a mosonmagyaróvári felvonuláson. 1958-ban kiváló tanulmányi eredménye ellenére a gimnáziumból nem javasolták továbbtanulását. Mivel Mosonmagyaróváron azt is megakadályozták, hogy munkát vállaljon, Pécsre költözött a nagyszüleihez, ahol felvonó- és villanyszerelő szakképesítést szerzett, és a Budapesti Felvonószerelő Vállalat pécsi részlegénél dolgozott. 1964-ben súlyos munkahelyi balesetet szenvedett, és féléves kórházi kezelés után átkerült vállalata budapesti részlegéhez, ahol 1993-ig szerelő, normás, majd művezető volt. Közben 1973-ban esti tagozaton elvégezte a

gépipari technikumot. 1966-ban kötött házasságot, a felesége lengyel származású. Három fiuk van.

Apja, Lajtay János 1911-ben Pécssett vasutascsaládban született. Szegeden szerzett diplomát, majd 1939-től a Haditechnikai Intézetben vegyészmérnök volt. A második világháború idején mint tartalékos tisztet besorozták, 1944-ben amerikai fogságba esett, ahonnan 1946-ban tért haza. 1948-ban Mosonmagyaróvárra költöztek, ahol vegyészmérnökként dolgozott. A forradalom idején a Mezőgazdasági Gépgyár munkástanácsa az ő elnöksége alatt több korábbi vezetőt alacsonyabb beosztásba helyezett, és 1957. január végéig nem hagyta jóvá, hogy MSZMP-szervezet működjön a gyár területén. 1957. március 7-én hat hónapra Kistarcsára internálták. Szabadulása után ismét letartóztatták. 1958. április 14-én a Győri Megyei Bíróság szervezkedés vádjával első fokon hat év börtönbüntetésre ítélte, a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa jogerőre emelte az ítéletet. 1961-ben szabadult. Mosonmagyaróváron nem tudott elhelyezkedni, ezért Pécsre költözött. Komlón, majd Pécssett dolgozott cíánózóként. Hosszú ideig rendőri felügyelet alatt tartották. 1978-ban meghalt.

Anyja, Jáki Jolán 1914-ben Pécsaranyoson pedagóguscsaládban született. A gimnázium elvégzése után férjhez ment, és háztartásbeli volt. Férje letartóztatása után konyhalányként helyezkedett el.

Testvérei, Csilla (1944) és Éva (1948) Pécssett jártak középiskolába, ott nem akadályozták a továbbtanulásukat. Csilla elvégezte az orvostudományi egyetemet.

Az interjút Havas Fanny készítette (OHA, 677. szám, 1996. 4. évf.).

LITVÁN KATALIN

1949. október 9-én Budapesten született. A Fazekas Mihály Gimnáziumban érettségizett, 1973-ban a BME építészmérnöki karán diplomázott. Statikusként dolgozott a KÖZTI-ben, az IKV-nál, illetve a BUVÁTI-ban. 1988-tól francia fordító. Az SZDSZ alapító tagja, Budapest II. kerületében ügyvezető. 1975-ben férjhez ment, a férje építész. Két lányuk van.

Apja, Litván György 1929-ben Budapesten született polgári értelmiségi családban. 1950-ben a budapesti tudományegyetem történelem-politikai gazdaságtan szakán szerzett diplomát, majd 1952-ig sorkatonai szolgálatot teljesített. 1957-ig középiskolai tanár, illetve a Huba utcai Közétkeztetési Technikum igazgatóhelyettese volt. 1947–1956 között a kommunista párt tagja volt, és részt vett az egyetemi mozgalomban, majd a pártoktatásban.

1954-ben csatlakozott a Nagy Imre körül kialakult pártellenzékhez. 1956. március 23-án Budapest XIII. kerületének aktívaülésén elsőként követelte nyilvánosan a jelen lévő Rákosi Mátyás lemondását. A Petőfi Kör tagjaként több alkalommal bírálta a párt politikáját. A forradalom leverése után bekapcsolódott a szellemi ellenállásba, részt vett Fekete Sándor *Hungaricus* álnéven írt politikai vitairata, valamint az illegális *Október Huszonharmadika* című lap sokszorosításában, terjesztésében. 1958. október 18-án letartóztatták. 1959. április 1-jén a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa a fellebbezés lehetősége nélkül hat év börtönbüntetésre ítélte. 1962-ben szabadult. 1963–1971 között az Árpád Gimnázium könyvtárosa, illetve tanára volt, majd az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa lett. 1981-ben részt vett a forradalom történetét tárgyaló, több hónapon át folyó, illegális kerekasztal-beszélgetésen. 1986 decemberében az illegális ötvenhatos konferencia egyik szervezője volt. A TIB alapító tagja. 1991-től 1999-ig az 1956-os Intézet igazgatója volt. A nyolcvanas évek végétől tanít az ELTE Szociológiai Intézetében.

Anyja, Gál Éva 1928-ban Budapesten kereskedőcsaládban született. A budapesti tudományegyetem történelem–orosz szakán szerzett diplomát, tanársegéd lett, majd elbocsátása után, 1953-tól az Országos, később a Fővárosi Levéltárban dolgozott. 1961-től általános iskolai tanár, majd 1989-es nyugdíjazásáig a BTM-ben muzeológus volt.

Öccse, Károly (1954) közgazdász, újságíró.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 639. szám, 1995. 7. évf.).

LUKÁCH KRISZTINA

1956. augusztus 24-én Budapesten született. Gondozásában az apja letartóztatása után az anyai nagymama, a barátok és a szomszédok sokat segítettek. 1975-ben érettségizett a szentendrei Ferences Gimnáziumban. Mivel egyházi gimnáziumból a bölcsészkarra ritkán lehetett bekerülni, a történelem iránti érdeklődése ellenére a Vendéglátó-ipari Főiskola idegenforgalmi szakán folytatta tanulmányait. 1978-ban vörös diplomával végzett. A Cooptouristnál, majd 1990-ig a Budapest Touristnál dolgozott. 1983-ban végzett a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem levelező tagozatán. 1987-ben elvégezte a hitoktatóképzőt, azóta hittant tanít a felső-krisztinavárosi plébánián. 1991-ben az újrainduló fővárosi iskolai hitoktatás megszervezésével foglalkozott a Budapesti Hitoktatási Felügyelőségen. 1992 óta közgazdászként dolgozik a Művelődési és Közoktatási (ma Oktatási) Minisztériumban a közoktatás

területén. Az *Aranyág* című katolikus gyermekújság és a *Hitoktatási Szemle* külső munkatársa.

Apja, Lukách Tamás 1923-ban Bécsben született, ahová szülei a Felvidékről a cseh uralom elől menekültek. Apja huszártiszt, anyja ápolónő volt. Apja halála után az anyai nagyapja örökbe fogadta őt és a hűgát, így 1927-ben a család Budapestre költözött. Miután reálgimnáziumi tanulmányait félbehagyta, géplakatos és motorszerelő lett a Ganz Vagon- és Gépgyárban. 1944-ben önkéntesként vonult be katonai szolgálatra, majd hadifogságba esett. 1945 végén tért haza. Leérettségizett, és korábbi munkahelyén a tervgazdasági főosztály helyettes vezetője lett. 1956-ban a Ganz Vagon- és Gépgyár ideiglenes munkástanácsának elnöke, majd a végleges munkástanács titkára volt. 1957 áprilisában elbocsátották a munkahelyéről, majd május 13-án letartóztatták. 1957 decemberében nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1960 áprilisában részt vett a Váci Országos Börtön elítélteinek éhségstrájkjában. 1962-ben szabadult. A Csepeli Hajójavítóban motorszerelő, majd az Óbudai Hajógyárban műszaki ügyintéző volt. Esti tagozaton elvégezte a Bánki Donát Gépipari Főiskolát, és 1991-es nyugdíjazásáig környezetvédelmi szakemberként dolgozott. Felesége halálát követően, 1983-ban újranoősült, de házassága rövid idő múlva felbomlott.

Anyja, Szűcs Éva 1923-ban Budapesten munkáscsaládban született. Tisztviselőként a Magyar Rádió, majd a Filharmónia Vállalat zenei osztályának munkatársa volt. Férje letartóztatása után elbocsátották munkahelyéről, és kezdetben csak közértben kapott munkát. Sokat betegeskedett, 1975-ben meghalt.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 581. szám, 1994. 3. ív).

Kovács Lajosné MAGYAR MÁRIA

1955. április 4-én Vejtiben született. Az általános iskola elvégzése óta a mezőgazdaságban dolgozik. 1971-ben házasságot kötött. A férjével együtt Vejtiben gazdálkodnak. Két lányuk van.

Apja, Magyar János 1934-ben Révfalun született. Szülei a földosztáskor kapott tíz holdon gazdálkodtak, a termelősövetkezetbe nem léptek be. Az általános iskola befejezése után kanász, majd a Kelemenligeti Állami Gazdaságban traktoros volt. 1954-ben vonult be katonai szolgálatra, ahol gépkocsivezető lett. 1956. november elején egysége a budapesti Juta-dombnál parancsra tüzelőállást foglalt el. November 4-én reggel tüzet nyitottak egy szovjet–magyar vegyes alakulatra, majd az alakulat egy csoportja agyonlőtt

két civil ruhás ÁVH-st. Magyar János nem vett részt a tűzharcban. 1956. december 12-én leszerelt, és visszament korábbi munkahelyére. 1958 januárjában letartóztatták. 1958. augusztus 14-én a Budapesti Katonai Bíróság mozgalomban való részvétel és gyilkosság vádjával első fokon halálra ítélte. 1958. november 13-án a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma az ítéletet jogerőre emelte. November 15-én kivégezték. Holttestét a család nem exhumáltatta, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak.

Anyja, Rittlinger Gertrúd 1931-ben Sombereken földművescsaládban született. 1954-ben ment férjhez. Férje letartóztatása után annak szüleinél maradt gyermekével, és a családi gazdaságban dolgozott Vejtiben. Ma is ott él.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 644. szám, 1995. 2 ív).

Kiss Gézané MECSÉRI ILDIKÓ

1948. augusztus 17-én Győrben született. Az általános iskolát Esztergomban és Győrben végezte, majd a gimnáziumi tanulmányait abbahagyva Budapesten ápolónői szakképesítést szerzett. 1969-ben férjhez ment, a férje kerézmérnök. Komádiban éltek, majd 1970-ben Ózdra költöztek, ahol körzeti ápolónőként dolgozott. Két fiuk van. 1984-ben kért először útlevelet, akkor elutasították a kérelmét. 1988-ban családjával együtt elhagyta az országot, és Svédországban telepedett le. 1991-ben látogatott először haza.

Apja, Mecséri János 1920-ban Győrben munkáscsaládban született. Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után lakatos és esztergályos szakmát tanult, és a győri MÁVAG-ban dolgozott. 1942-ben belépett az SZDP-be. 1944-ben behívták katonának. 1945 márciusában Németországban két társával együtt megszökött az alakulatától, és amerikai hadifogságba esett. Egy év múlva tért haza, majd korábbi munkahelyén csoportvezetőként dolgozott. Tagja lett a kommunista pártnak. 1948 novemberében önként jelentkezett tiszti iskolára, majd 1950-től 1952-ig Moszkvában a Sztálin Akadémián tanult. 1954-től Esztergomban hadosztályparancsnok volt ezredesi rangban. 1956. október 23-án parancsra több alegységét Budapestre küldte a rend fenntartására. Esztergomban személyesen irányította a közbiztonság helyreállítását. 30-án Budapestre rendelték, másnap kinevezték a budai körzet parancsnokává. November 1-jén felsőbb parancsra egységeivel lezáratta a Budapestre vezető utakat. Ugyanezen a napon kinevezték a Kormányórság parancsnokává. November 3-án ő vezette azt a biztosító részleget, amely Tökölről a Parlamentbe és vissza kísérte a szovjet delegációt. Aznap este a tököli szovjet parancsnokságon letartóztatták mint a magyar küldöttség kíséretének

parancsnokát. 1958. augusztus 14-én a Budapesti Katonai Bíróság szervezkedés vezetése vádjával első fokon halálra ítélte. 1958. november 13-án a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma az ítéletet jogerőre emelte. 1958. november 15-én kivégezték. Holttestét a család nem exhumáltatta, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak.

Anyja, Németh Etel 1924-ben Győrben munkáscsaládban született. Házasságkötéséig, 1946-ig szövőnő volt a Győri Ruhagyárban, ezután háztartásbeli. Férje letartóztatása után sokáig nem tudott elhelyezkedni. 1958-ban el kellett hagyniuk az esztergomi szolgálati lakást, ezért győri rokonaikhoz költöztek. Betanított munkás, majd adminisztrátor volt. 1967-ben újra férjhez ment. 1978-ban meghalt.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 673. szám, 1996. 2 ív).

MÉREI ZSUZSA

1956. március 26-án Budapesten született. Az ELTE BTK pszichológia szakán végzett. Tíz évig az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben dolgozott. 1985-ben férjhez ment Xantus János filmrendezőhöz. Egy gyermeke van.

Apja, Mérei Ferenc 1909-ben Budapesten értelmiségi családban született. 1927-ben belépett a KMP-be. 1928–1934 között a párizsi Sorbonne hallgatója volt. Hazatérése után pszichológusként dolgozott. 1942-től munkaszolgálatos volt Ukrajnában. 1944-ben átszökött a fronton, és a Vörös Hadsereg századosaként, valamint az *Új Szó* munkatársaként tért haza. 1945-től 1948-ig a Fővárosi Lélektani Intézet vezetője, a Pedagógiai Főiskola és az Eötvös Kollégium tanára, a NÉKOSZ központi szemináriumának vezetője volt. 1949-ben kinevezték az Országos Neveléstudományi Intézet élére. 1950-ben elbocsátották az állásából, majd kizárták az MDP-ből. 1956. júniusi rehabilitálásáig állástalan volt. 1956-ban az ELTE BTK-n az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tanár vezetője volt. November 4-e után bekapcsolódott a szellemi ellenállásba, és részt vett Fekete Sándor Hungaricus álnéven írt politikai vitairata, valamint az *Október Huszonharmadika* című lap terjesztésében. 1958. október 17-én letartóztatták. 1959. április 1-jén a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa a fellebbezés lehetősége nélkül tíz év börtönbüntetésre ítélte. 1960 áprilisában részt vett a Váci Országos Börtön elítélteinek éhségsztrájkjában. 1963 márciusában szabadult. 1964-től az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet vezető pszichológusa, a Pszichodiagnosztikai, illetve a Klinikai Pszichológiai Laboratórium vezetője volt. 1976-os nyugdíjazása után tanítványaival pszichodráma-műhelymunkát végzett, és

több szociálpszichológiai kutatásban is részt vett. 1981-ben egyik résztvevője volt a forradalom történetét tárgyaló illegális kerekasztal-beszélgetésnek. 1986-ban meghalt.

Anyja, Mayer (Mérei) Vera 1916-ban Budapesten polgári családban született. Orvosi pályára készült, ám a numerus clausus miatt csak a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán tanulhatott tovább. Amíg nem kapott munkát, a Szondi-laboratóriumban dolgozott önkéntes munkatársként. 1945 után belépett az MKP-be, majd 1950-ben kizárták az MDP-ből. A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola kórtani, majd logopédiai tanszékén tanított. A forradalom leverése után gyűjtést szervezett a letartóztatottak családjai számára. Férjével együtt tagja volt a hetvenes–nyolcvanas években a demokratikus ellenzéknek.

Testvérei: Eszter (1940) az érettségi után nyomdász volt, majd az ELTE BTK francia–oroszlakán végzett. Középiskolában, majd a Külkereskedelmi Főiskolán tanított. Anna (1943) az érettségi után színházi ügyelő volt, majd az ELTE BTK magyar–könyvtár szakán diplomázott. A Magyar Televíziónál rendező.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 593. szám, 1994. 3. ív).

Tam Ferencné MICSINAI MÁRTA

1955-ben Budapesten született. Apja halála után anyja férjhez ment Noska Istvánhoz, aki adoptálta őt, de apai nagynénje és nagyszülei nevelték fel a Tolna megyei Szárazd községben. Nyomdász szakképesítést szerzett, 1972-től a szekszárdi nyomdában dolgozik. Munkahelyén tíz éven át szakszervezeti bizalmi volt. 1974-ben házasságot kötött, a férje szerszámkészítő. Két lányuk van. 1992-ben visszavette apai nevét.

Apja, Micsinai István 1917-ben Perbetén (Szlovákia) földművescsaládban született. A családot 1947-ben kitelepítették Csehszlovákiából. Az elemi iskola elvégzése után vasúti pályamunkás volt. A sorkatonai szolgálat letöltése után rendőr lett, 1951-ben leszerelt. A Csepel Autógyárban helyezkedett el betanított lakatosként. 1956. november 2-án csatlakozott a pesterzsébeti nemzetőrséghez. Korábbi rendőrtársa, Láng Sándor vezetésével több személyt – Láng haragosait – előállítottak, és bár Micsinai csitította ittas társát, az agyonlőtte az MSZMP helyi szervezetének megalapításán dolgozó Turner Kálmánt. Láng Sándor a forradalom bukása után külföldre menekült, így a bíróság Turner Kálmán halálát Micsinain torolta meg. 1956. november 24-én letartóztatták. 1957. február 28-án a Fővárosi Bíróság szándékos

emberölés és fegyverrejtegetés vádjával első fokon tizenöt év börtönbüntetésre ítélte. 1957. április 15-én a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa az ítéletet – indoklás nélkül – halálbüntetésre súlyosbította. 1957. április 18-án kivégezték. Holttestét a család nem exhumáltatta, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak.

Anyja, Mogyorósi Julianna 1928-ban Kiskunlacházán született. Szövőnő volt. 1958 augusztusában – azzal az indokkal, hogy a kormány ellen uszított, és becsmérelte a kommunistákat – rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték, valamint kitiltották Budapest és Pest megye területéről. 1958 decemberében feloldották a rendőri felügyeletet, majd 1959 áprilisában hatálytalanították kitiltását a megyéből. Kiskunlacházára költözött, és újra férjhez ment. 1961-ben meghalt.

Nővére, Julianna (1948) anyjával és nevelőapjával élt, majd anyjuk halála után állami gondozásba került. Kaposváron laboráns.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 645. szám, 1995. 2. ív).

MOLNÁR TIBOR

1946-ban Debrecenben született. Miután apját leváltották pártvezetői funkciójából, és kizárták a pártból, 1950–1952 között pártutasításra hűgával együtt Budapesten a Rákosi Mátyás Gyermekotthonban nevelkedett. 1964-ben sorkatonai szolgálatra hívták be, egy évig őrkatoná volt egy fegyelmi zászlóaljnál. 1969-ben végzett a Budapesti Tanítóképző Intézetben. Rád községben tanított, közben levelező tagozaton tanári, majd a Testnevelési Főiskolán edzői diplomát szerzett, és Vácott testnevelő tanár lett. 1982–1985 között Nógrád községben iskolaigazgató volt, de a tanácsi vezetéssel kialakult konfliktusai miatt felmondott, azóta egy váci általános iskolában tanít. 1988-ban egyik alapítója volt a váci Madách-kör közéleti vitafórumnak. Ugyanebben az évben a pedagógusok béremelési követelésének élére állt, és tagja lett a városi szakszervezeti bizottságnak. 1989 óta a Pedagógusok Szakszervezetének tisztségviselője. 1998-tól a váci képviselő-testület tagja. 1969-ben kötött házasságot, a felesége pedagógus. Három gyermekük van.

Apja, Molnár Zoltán 1920-ban Debrecenben munkáscsaládban született. Géplakatos szakmát tanult. 1940-től illegális pártmunkás volt. 1944-ben katonaként román hadifogságba esett, 1945 januárjában tért haza. 1950-ig pártmunkás volt: földosztó miniszteri biztos, az MKP megyei titkára Hajdú-Bihar, majd Somogy megyében. 1950-ben leváltották, és kizárták a pártból. Ezt követően Budapesten a Betonelemgyárban segédmunkás,

majd művezető lett. 1954–1956 között az *Irodalmi Ujság*, majd a *Szabad Nép* munkatársa. 1956-ban a Magyar Írók Szövetségének vidéki titkára volt, október 23-a és november 3-a között az Írószövetségben tevékenykedett. 1956. december 5-én letartóztatták. 1957. október 9-én a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa szervezkedés vádjával három év börtönbüntetésre ítélte, a fellebbezés lehetősége nélkül. 1959 márciusában szabadult. 1961-ig szabadfoglalkozású, majd a *MÁVAUT* című üzemi lapnál újságíró, 1963-tól pedig az *Élet és Irodalom* munkatársa volt. 1981-től nyugdíjas. Több novellája, riportkönyve és regénye jelent meg.

Anyja, Ónodi Irma 1925-ben született Hajdúszoboszlón. Cipőfelső-rész-készítő szakmát tanult. Részt vett a munkásmozgalomban, 1945 után pártmunkás lett. Az ötvenes években pártiskolai tanár, és a Pest megyei pártbizottság munkatársa volt. Miután a férjét kizárták a pártból, pártutasításra el kellett volna válniuk. A válást elodázták ugyan, de 1953-ig külön éltek. A forradalomig MDP-tag, az MSZMP-be azonban nem lépett be, így megszűnt a munkaviszonya. Ezután nehezen tudott elhelyezkedni. Adminisztrátorként dolgozott, majd 1980-as nyugdíjazásáig a Kandó Kálmán Műszaki Főiskolán volt főelőadó. 1988-ban meghalt.

Húga (1948–1978) népművelő–könyvtáros szakon szerzett diplomát, majd a Budai Járási Könyvtár vezetőjeként dolgozott. Autóbalesetben halt meg. Öccse (1955) az általános iskola elvégzése óta különböző munkahelyeken segéd- és betanított munkás.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 625. szám, 1995. 5. ív).

ORBÁN GYÖRGY

1950. november 13-án Nagykanizsán született. Az általános iskola elvégzése után a győri bencés gimnáziumban tanult. Bátyjával együtt kollégiumi fűtőként szerzett jövedelmükkel járultak hozzá az oktatás költségeihez. Jeles eredménnyel érettségizett, de mivel esélytelennek tartotta bekerülését az egyetemre, Budapesten kéziszedő szakmunkástanuló lett. Egy évvel később előfelvétellel bejutott a pécsi JPTE jogi karára, és tanulmányait egy év katonai szolgálat után kezdte meg, 1976-ban szerzett jogi diplomát. Egyetemistaként megnősült, három év múlva elvált, és egyedül nevelte a lányát. Tanulmányai mellett segédmunkásként dolgozott. Az egyetem után gyámügyi előadó, majd 1984-ig a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége dél-dunántúli szervezetének a titkára volt. Értelmiségi kört, irodalmi, képzőművészeti és társadalomtörténeti vitasorozatokat szervezett. 1984–1987

között a nyíregyházi színház ügyvezető igazgatója, 1987–1988-ban a Pest Megyei Tanács művészeti főelőadója, majd a Színházi Intézet gazdasági igazgatója volt. 1991-től a Balassi Kiadó kereskedelmi igazgatója. 1988-ban tagja lett az MDF-nek, 1989-ben kilépett a pártból, és felhagyott a pártszerű politikálással. 1981-ben másodszer is megnősült, a felesége színházi asszisztens, majd ötvös. Egy lányuk és két fiuk van. Kezdeményezésére és a család anyagi támogatásával emléktáblát (Lengyel András képzőművész alkotása) helyeztek el az egykori nagykanizsai nemzetőrség székhelyének falán.

Apja, Orbán Nándor 1910-ben Kecskeméten pedagóguscsaládban született. A Ludovika Akadémián 1933-ban avatták hadnaggyá, majd Kecskeméten, később Budapesten szolgált segéd tisztként. Kiváló sportoló volt, és több nemzetközi atlétikai versenyt nyert, az 1936-os berlini olimpián öttusában ötödik helyen végzett. 1940-ben alakulatával részt vett az észak-erdélyi bevonulásban. 1941-től Nagykanizsán szolgált századosi rangban, és a háború végéig harcolt. Négy hónapig tartó bolgár, majd szovjet hadifogság után, 1945-ben a Honvéd Igazoló Bizottság feltétel nélkül igazolta, de 1947-ben tartalékos állományba, 1948-ban pedig nyugállományba helyezték. Ezután Nagykanizsán volt önálló fuvarozó, majd segédmunkás. 1951 végén a kitelepítés elől Balatonfenyvesre költözött a családjával, majd 1955-ben, amikor Somogyárdon az Állami Verseny Tenyésztelep ügető ménésének idomára lett, Somogyfajszra költöztek. 1956. október 27-én Somogyárdon megakadályozta, hogy a felvonuló tömeg bántalmazza a községi párttitkárt. Október 31-én a nemzeti bizottság vezetői Nagykanizsára hívták, és másnap megbízták a nemzetőrség parancsnoki tisztével. Legfontosabb feladatának a rend helyreállítását és az atrocitások elkerülését tekintette. November 5-én a nemzetőrség feloszlott, és a fegyvereket átadták a honvédségi laktanyának. 1957 januárjában letartóztatták. 1957. július 16-án a Zalaegerszegi Megyei Bíróság szervezkedés vezetésének vádjával első fokon tizenöt év börtönbüntetésre ítélte. 1958. január 24-én a Legfelsőbb Bíróság büntetésének időtartamát tíz évre csökkentette. 1963 áprilisában szabadult. Visszakerült a korábbi munkahelyére, majd 1964-ben a siófoki lovasiskola vezetője lett, de hamarosan elbocsátották, és folyamatos megfigyelés alatt tartották. Rövid ideig Győrben edző, majd nyugdíjazásáig a Balatonboglári Állami Gazdaságban szőlőmunkás volt. 1970-ben Budapestre költöztek, ahol lövészedző, majd múzeumi teremőr volt. 1981-ben halt meg.

Anyja, Virágháty Zsófia 1916-ban Vajdahunyadon (Románia) polgári családban született. A család 1921-ben Magyarországra menekült. Tanítókép-

zót végzett, és miután 1938-ban férjhez ment, háztartásbeli volt. Férje letartóztatása után nem tudott elhelyezkedni, alkalmanként korrepetálást vállalt. Az ötgyermekes család az anyai nagyanya nyugdíjából élt. A hatóságok ki akarták lakoltatni őket egy romos kastélyban lévő szolgálati lakásukból, de egy ügyvéd barátjuk közbenjárására sikerült ott maradniuk.

Testvérei: Zsófia (1939) osztályidegen származású lévén Zala megyében nem tanulhatott tovább, ezért Székesfehérváron végezte el a vasúti technikumot. Nándor (1941) a forradalom idején Nagykanizsán nemzetőr volt, 1957 januárjában osztálytársaival Jugoszláviába disszidált, jelenleg Londonban postás. Pál (1947) a győri bencés gimnáziumban érettségizett, később Budapesten betűvésnök szakképesítést szerzett. Könyvesbolti eladó, aktív SZDSZ-es politikus. László (1953) a kecskeméti piarista gimnáziumban tanult, de két év után abbahagyta, gépkocsivezető, víz- és gázszerelő, majd színházi karbantartó lett Budapesten.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 693. szám, 1997. 10 ív és melléklet).

PEKÓ ERZSÉBET

1948. szeptember 13-án Kiskunmajsán született. Nyolcévesen szemtanúja volt a kiskunmajsai tüntetésnek és lincselésnek. Tízéves korától alkalmi munkákat végzett. Az általános iskola befejezése után hat évig mezőgazdasági munkás volt, majd Bácsalmáson fonónő lett. Kétszer nyerte el a Könynyűipar kiváló dolgozója címet. Munkahelyén évekig szakszervezeti bizalmi volt. 1993-ban a bácsalmási Magányosok Klubja egyik alapítója és vezetőségi tagja. Tizenhét éves korában férjhez ment, négy év múlva elvált. Egy fia és egy lánya van.

Apja, Pekó István 1914-ben Budapesten napszámosok gyermekeként született, és nevelőszülőknél nőtt fel Szegeden. A hat osztály elvégzése után cseléd, majd napszámos volt. 1948–1950 között négy hold kishaszonbérleten gazdálkodott, majd állami gazdaságoknál és építővállalatoknál dolgozott. 1956. október 27-én részt vett a kiskunmajsai tüntetésen, ahol a gazdák egyre hangosabban követelték, hogy büntessék meg Neményi Józsefet, a begyűjtési hivatal volt vezetőjét, valamint a tanácselnököt és a párttitkárt. Pekó István és mások Neményit az otthonából a tanácsházához vitték, és bezárták a pincébe. Később kihozták onnan, hogy kihallgassák, a tömeg azonban nekiesett, és meglincselte. Aki a vezető szerepet játszotta az eseményekben, Nyugatra távozott. Pekó Istvánt 1957. január 12-én letartóztatták. 1957. feb-

ruár 22-én a Kecskeméti Megyei Bíróság szándékos emberölés vádjával első fokon nyolc év börtönbüntetésre ítélte. 1957. szeptember 28-án a Legfelsőbb Bíróság Népbíróvási Tanácsa szervezkedés vezetése és gyilkosság vádjával halálbüntetésre súlyosbította az ítéletet. 1957. október 10-én kivégezték. Kecskeméten temették el. A rabtemetőt a hetvenes években felszámolták, erről a család csak később értesült.

Anyja, Mezei Piroska 1913-ban született. 1943-ban kötött házasságot. Állatokat tartott, művelte a konyhakertet, és nevelte hat gyermekét. Férje letartóztatása után takarítónő és napszámos volt. A hetvenes években újra férjhez ment. Kárpótlást nem kapott. 1993-tól szociális otthonban élt, 1999-ben meghalt.

Nővére mezőgazdasági dolgozó, később szakácsnő volt, három bátyja szintén a mezőgazdaságban dolgozott, öccse munkás volt. Bátyjait apjuk elítélését követően nem hívták be katonának. Testvérei közül hárman már nem élnek.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 606. szám, 1995. 4. ív).

Dobriné REGÉCZY-NAGY MÁRTA

1957 júliusában Budapesten, egy hónappal az apja letartóztatása után született. Egyéves korától a nagyszülei nevelték Putnokon. 1968-ban – miután sikerült önálló lakást szerezniük – visszakерült a szüleihez Budapestre. 1981-ben végzett a Gyógypedagógiai Főiskolán. A budapesti Szent Imre Kórház és Rendelőintézet gégeészeti osztályán és hallásvizsgálójában dolgozik. A hetvenes évektől a Budavári Evangélikus Gyülekezet és a Pasaréti Református Kör tagja. Itt ismerkedett meg a férjével. 1980-ban kötött házasságot, a férje Kolozsvárról Magyarországra áttelepült közigazdász. Öt gyermekük van. Rendszeresen részt vett a határon túl élő magyarok segítésére szervezett akciókban. Apósát, Dobri János református lelkészt 1957-ben az egyik erdélyi ötvenhatos perben elítélték, 1963-ban szabadult.

Apja, Regéczy-Nagy László 1925-ben Budapesten kisnemesi származású középosztálybeli családban született. Középfokú tanulmányait a miskolci református gimnáziumban kezdte, 1936-tól pedig katonai középiskolába járt, 1944 novemberében avatták zászlóssá. Alakulatát Németországba vezényelték, ahol angol hadifogságba esett. 1946 szeptemberében tért haza, és mint Nyugatról visszatért tisztet nem igazolták. Az Actio Catholica segélyszolgálatnál raktáros, majd magánfuvarozó volt. 1948-tól az angol követségen gépkocsivezető, 1949-től letartóztatásáig az angol követ sofőrje. Nagybátyját

1951-ben egy koncepció perben halálra ítélték. Regéczy-Nagy László a forradalom alatt a szolgálati helyén tartózkodott, és csak november közepén tért haza a családjához. A követségi dolgozók családjait bemenekítette a követség épületébe, és az angol tisztviselőket gépkocsival a forradalom központi helyszíneire szállította. Ravasz László közvetítésével megismerkedett Bibó Istvánnal, és ő adta át Bibó memorandumát az angol követnek. November végén Göncz Árpád kérésére eljuttatta az angol követségi titkárhoz Nagy Imre 1955–1956-ban készült írásainak egyetlen megmaradt kéziratát. 1956 novemberében és decemberében összekötő volt Bibó István, Göncz Árpád és az angol követség között. 1957 tavaszán háromszor járt Bécsben szolgálati úton, hogy a követség számára élelmiszert szerezzen be. 1957. június 19-én letartóztatták. 1958. augusztus 2-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa szervezkedés és hűtlenség vádjával tizenöt év börtönbüntetésre ítélte, a fellebbezés lehetősége nélkül. 1963-ban kimaradt az általános amnesztiából, de U Thant ENSZ-főtitkár látogatása előtt az Elnöki Tanács elnöke egyéni kegyelemben részesítette. Szabadulása után segédmunkás volt, majd az OFFI-nál dolgozott külső fordítóként. A TIB alapító tagja, részt vett Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének megszervezésében. 1988-tól az MDF tagja. 1990 szeptemberétől a köztársasági elnök hivatalának főosztályvezetője, majd a köztársasági elnök szárnysegédje volt. 1996-ban tábournokként vonult nyugdíjba. 1996-tól a TIB elnöke.

Anyja, Gál Márta 1928-ban Újpesten orvoscsaládban született. Két évet végzett az orvosi egyetemen, de – a származása miatti esetleges hátrányos megkülönböztetéstől tartva – abbahagyta tanulmányait. 1956-ban férjhez ment, majd háztartásbeli volt. Férje letartóztatása után az angol követségen kapott állást, először takarítóként, majd miután megtanulta a nyelvet, titkárként foglalkoztatták. 1975-ben egy belügyminisztériumi rendelet értelmében elbocsátották. 1976-tól 1991-es nyugdíjba vonulásáig az ELTE TTK-n volt professzori titkár.

Húga, Enikő (1964) Külkereskedelmi Főiskolát és tolmáczképzőt végzett. A British Council munkatársa volt, 1999 decembere óta pedig a Határon Túli Magyarok Hivatala elnökének titkár.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 610. szám, 1995. 4. ív).

Korom Gáborné RIMÁN SAROLTA

1952. február 26-án Miskolcon született. A második év után abbahagyta gimnáziumi tanulmányait, később levelező tagozaton technikumi érettségit szerzett. Adminisztrátor, majd üzletkötő volt, 1992-től vállalkozó Miskolcon. 1970-ben férjhez ment, 1995-ben elvált. Két lányuk és egy fiuk van.

Apja, Rimán János 1920-ban Prügyön földművescsaládban született. Az elemi iskola elvégzése után mezőgazdasági munkás volt, majd 1939-ben a Diósgyőri Vasgyárban helyezkedett el hengerésként. 1941–1944 között katonai szolgálatot teljesített. Az ötvenes években elismert szakmunkás volt, de nyíltan vállalt vallásossága miatt nem nevezték ki művezetővé. 1956. október 24-én a Lenin Kohászati Művek munkástanácsának tagjává, november 7-én elnökévé választották. Vezetése alatt a munkástanács követelte a Kádár-kormány leváltását és a szovjet csapatok kivonását Magyarország területéről, megszüntette a nagyüzemi párt- és DISZ-vezetők munkakörét, továbbá több kommunista vezetőt elbocsátott. 1957 májusában leváltották a funkciójából. 1957 júliusában letartóztatták, 1958. május 27-én a Miskolci Megyei Bíróság szervezkedés vezetése vádjával első fokon tizennégy év börtönbüntetésre ítélte. 1958. október 26-án a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa tizenkét évre csökkentette büntetésének időtartamát. 1963-ban szabadult, és 1979-es nyugdíjazásáig hengerész volt a korábbi munkahelyén. 1997-ben halt meg.

Anyja, Túrós Matild 1925-ben Mezőzomborban földművescsaládban született. 1945-ben ment férjhez. A forradalom előtt háztartásbeli, a férje letartóztatása után piaci eladó volt. A vagyonek Kobzár során kisajátították a családi házuk felét. Szűkösen éltek, az anyai és az apai nagyszülők egyaránt támogatták a családot.

Ikertestvére, Éva levelező tagozaton szerzett óvónői, tanítói és tanári diplomát. 1984-től az Egyesült Államokban él. Bátyja, János (1946) karos-szerialakatos szakmát tanult. Felnőttként tanári diplomát szerzett. Szakközépiskolai kollégiumigazgató, MSZP-s önkormányzati képviselő Arnóton.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 647. szám, 1995. 4. ív).

SZABÓ KÁROLY

1946-ban Gyón községben született. Általános iskolai tanulmányait szülőfalujában végezte. Erdészeti technikumi jelentkezését elutasították, így Budapesten szerzett víz- és gázvezeték-szerelő szakképesítést, és 1963 óta a szakmájában dolgozik. 1968-ban kötött házasságot, a nyolcvanas évek elején

elvált. Három fiuk van. 1989 előtt is rendszeresen látogatta a 301-es parcellát. 1993 óta a budapesti ötvenhatos lakótelepen él.

Apja, D. Szabó Károly 1924-ben Ócsán földművescsaládban született. Az elemi iskola elvégzése után a családi gazdaságban dolgozott. 1943-tól villamoskalauz, a háború után pedig kocsis volt. 1956. október 28-án Gyón községben a nemzeti bizottság elnökhelyettesévé választották, és részt vett a helyi nemzetőrség megszervezésében is. Funkciójában mindvégig óvta a község rendjét és vagyonbiztonságát. December 10-én, amikor a gyóni tanácsházán a járási párt- és tanácsi vezetők képviselőivel a forradalom alatt elbocsátott korábbi vezetők hivatalukba történő visszahelyezéséről tárgyaltak, a község lakosai a jelenlétükkel tiltakoztak a tanácsháza előtt. D. Szabó biztosította Biksa Miklósnak, az MSZMP járási vezetőjének sértetlenségét, de ő fenyegetve érezve magát kiugrott az ablakon, elmenekült, és közben megsebesített egy falubelit. Ezután Biksa Miklóst bántalmazták, majd saját elejtett fegyverével agyonlőtték. A halála miatti szigorú felelősségre vonást maga Kádár János is sürgette és figyelemmel kísérte. D. Szabó Károlyt 1957. augusztus 17-én tartóztatták le. 1958. június 28-án a Pest Megyei Bíróság szervezkedés vezetésének vádjával első fokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. 1959. január 12-én a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa halálbüntetésre súlyosbította az ítéletet. Két nap múlva kivégezték. Holttestét a család kérésére 1989-ben exhumálták, hamvai a 301-es parcellában nyugszanak.

Anyja, Sziráki Mária 1924-ben Gyón községben gazdálkodócsaládban született. 1944-ben ment férjhez, gazdálkodott, és tejterméket árult Budapesten. A kivégzés hajnalán a 301-es parcellánál titokban megleste, hogy hová temették el a férjét. A vagyoneklobzás során lefoglalták háztulajdonuk felét, amit később visszavásárolt. Testvérét mint nemzetőrt börtönbüntetésre ítélték. Mivel a lakóhelyén nem tudott elhelyezkedni, a fővárosban dolgozott takarítónőként. 1966-ban újra férjhez ment.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 611. szám, 1995. 4. ív).

Böröcz Imréné SZELEPCSÉNYI MÁRTA

1956. július 12-én Komlón született. Budapesten nőtt fel. Anyja elhagyta a családot, így apja letartóztatása után nevelőintézetbe vitték az öccsével. Négy évvel az általános iskola befejezése után kikerült az intézetből. Pécsbányán lakott, és segédmunkásként dolgozott. Leszázálekolták. Kétszer ment férjhez, hat gyermeke van. Komlón laktak, jelenleg Mágócson élnek.

Apja, Szelepcsényi István 1932-ben Budapesten tisztviselőcsaládban született. Az általános iskola befejezését követően 1947-ben szervezkedés vádjával három és fél év börtönbüntetésre ítélték. Büntetését részben a Fiatalkorúak Ceglédi Büntetőintézetében töltötte, ahol elvégezte a villanszerelői ipari iskolát. Nem sokkal a szabadulása után szervezkedésért ismét elítélték. 1953 nyarán szabadult, és decemberben sorkatonai szolgálatra vonult be. A forradalom alatt részt vett a fegyveres harcokban, így például a Maros utcai ÁVH-s objektum elfoglalásában is. November 2-án csatlakozott a nagykovácsi nemzetőrökhöz. 1957 elején illegális csoportot szervezett, társaival fegyvereket és lőszereket rejtegettek. Hruscsov 1958. áprilisi látogatásakor röpcédulákat készítettek és terjesztettek. Tervezték a budapesti Dimitrov-émlékmű felrobbantását is. 1959. március 21-én letartóztatták. 1959. július 17-én a Budapesti Katonai Bíróság első fokon szervezkedés kezdeményezése, vezetése és egyéb vádak alapján halálra ítélte. 1959. szeptember 3-án a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma az ítéletet jogerőre emelte. 1959. szeptember 8-án kivégezték. Holttestét a család kérésére 1990-ben exhumálták, és hamvait a 301-es parcellában helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Márton Márta 1940-ben Törökszentmiklóson született. Nehézgépkezelő.

Öccse, István (1957) hidegburkoló.

Az interjúút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 643. szám, 1995. 4. ív).

TIHANYI LÁSZLÓ

1949. március 8-án Győrben született. 1967-ben elvégezte a villanszerelői szakközépiskolát, és az Észak-Dunántúli Áramszolgáltató Vállalatnál helyezkedett el. Főiskolára akart jelentkezni, de a vállalati jellemzésében vezetői beosztásra alkalmatlannak minősítették, így nem is felvételizett. 1968-ban vonult be katonának. 1971-től a Közmű- és Mélyépítő Vállalatnál volt villanszerelő. Technikumot végzett, majd 1979-ben a Kandó Kálmán Műszaki Főiskola levelező tagozatán üzemmérnöki diplomát szerzett. 1975 februárjától a győri kórházban műszaki ügyintéző, később csoportvezető. 1973-ban megnősült, felesége ügyintéző, egy fiuk van. 1988 végén apja pertársainak hozzátartozóival együtt kezdeményezte, hogy a kivégzettek sírhelyét megkeressék, és hamvaikat exhumálják. A kutatást és a kihantolást végig nyomon követte.

Apja, Tihanyi Árpád 1916-ban Győrben született. Apja az első világháborúban főhadnaggy lett, ezért vitézi ranggal és birtokkal jutalmazták. Tihanyi

Árpád tanítóképzőt végzett. 1940-ben Győrszemerén kezdett tanítani, de több ízben is behívták katonának. 1945 januárjában Németországba vezényelték. Súlyosan megsebesült, és a kórházban amerikai hadifogságba esett. 1946 januárjában tért haza. 1954-ben levelező tagozaton elvégezte a győri Pedagógiai Főiskolát. Győrben tanított magyart és történelmet. Részt vett az 1956. október 25-i győri tüntetésen, és elszavalta a *Nemzeti dalt*. Október 26-án miután hírért vette a mosonmagyaróvári vérengzésnek, önként vállalta, hogy segít helyreállítani a rendet. A tanácsháza erkélyéről mondott beszédében a helyi vezetés demokratikus átalakításának, a szovjet csapatok kivonásának és a sortüzet elrendelők törvényes felelősségre vonásának szükségességéről szólt. November 2-án a Dunántúli Nemzeti Tanács küldöttségének tagjaként Ausztriába utazott, hogy tárgyaljon az osztrák parasztszövetséggel. November 4-én Bécsben felkereste az amerikai követséget, ahol elsősorban a forradalom gazdasági megsegítését kérte, valamint az ENSZ támogatását sürgette. November közepén tért haza. Jelentkezett a rendőrségen, ahonnan bántatlanul elengedték. 1956. december 27-én letartóztatták. 1957. június 10-én a Győri Megyei Bíróság szervezkedés vezetése és gyilkosságra való felbujtás vádjával első fokon halálra ítélte. 1957. december 21-én a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma a fenti vád helyett szervezkedés vezetése és hűtlenség vádjával jogerőre emelte az ítéletet. 1957. december 31-én kivégezték. Holttestét titokban a sopronkőhidai rabtemetőben temették el. Hamvait a család kérésére 1990-ben exhumálták, és a győri temetőben helyezték örök nyugalomra.

Anyja, Torma Mária 1917-ben Olaszfán született. Varrónő volt. Férje kivégzését követően megtudta, hogy el akarják venni a lakásukat, ezért elcserélte azt. 1963-ban férjhez ment egy tanítóhoz, aki a család régi barátja volt.

Bátyja, Árpád (1944) elvégezte a kaposvári Mezőgazdasági Főiskolát, majd az ottani állatforgalmi vállalatnál dolgozott. A hetvenes évek közepén felmondásra kényszerítették, ezt követően másfél éven keresztül nem kapott a képzésének megfelelő munkát. Végül a Komárom Megyei Állatforgalmi Vállalatnál felvásárló, majd osztályvezető volt, később Tatán kirendeltség-vezető lett.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne készítette (OHA, 406. szám, 1991–1992. 9 ív és melléklet).

Ősze Andrásné TOMASOVSKY MÁRIA

1945. december 8-án Nyíregyházán született. Anyja halálát követően, 1956 nyarán az ököritófülpösi leánynevelő otthonba került. Apja letartóztatása után – az apa kívánságára – a nagyszülei nevelték. Mivel a nagyapját elbocsátották villanyszerelői állásából, kubikosként tartotta el a családot. Máriát jó felvételi eredménye ellenére sem vették fel a mezőgazdasági technikumba. Esti tagozaton gyors- és gépíróiskolát végzett, azonban csak takarítónőként kapott munkát. 1963-ban Budapestre költözött a rokonaihoz, és elhelyezkedett a Pénzjegynyomdában. Esti tagozaton nyomdaipari technikumot végzett. 1970-ben kötött házasságot, a férje fegyveres biztonsági őr. Egy gyermekük van.

Apja, Tomaszovszky András 1923-ban Alma-Atában született. (Apja, Tomaszovszky Mihály az első világháborúban orosz fogságba esett, 1928-ban tért haza három gyermekével és a feleségével. Két fia és a felesége rövid idő múlva visszament Alma-Atába. Ő itthon maradt, nyolcvanhodas birtokán gazdálkodott, és aktívan politizált. 1945 után kispárti országgyűlési képviselő, 1946–1947-ben Szabolcs vármegye főispánja volt. 1952-ben vagyonát kisajátították.) A gimnázium elvégzése után a családi birtokon gazdálkodott. Miután elvették a földjüket, villanyszerelőként dolgozott. A koalíciós korszakban tagja volt az FKGP-nek. Kétszer állt bíróság előtt: először engedély nélküli fakivágásért, majd az amerikai szövelepke írtásának elmulasztásáért. 1956. október 26-án a nyíregyházi tüntetésen a levert vörös csillag helyére kitűzte a nemzeti lobogót, és a ledöntött szovjet emlékmű talapzatáról felolvasta a miskolci forradalmárok követelését. A városi börtönnél részt vett a foglyok kiszabadításában. Október 29-én a hírszerző csoport vezetésével bízták meg. Állandó telefon-összeköttetést tartott fenn a határ menti községekkel, a szovjet csapatmozgásokról tájékoztatta a régió és a főváros forradalmi szervezeteit. 1956. november 16-án letartóztatták, és a Nyíregyházi Járásbíróság fegyverrejtegetés vádjával három hónap börtönbüntetésre ítélte. Büntetésének letöltése után ismét bíróság elé állították. 1957. december 16-án a Debreceni Katonai Bíróság szervezkedés kezdeményezése vádjával első fokon halálra ítélte. 1958. április 28-án a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma jogerőre emelte az ítéletet. 1958. május 6-án kivégezték. Sírját 1989-ben a nyíregyházi MDF-szervezet segítségével felkutatták, holttestét exhumálták, és 1989. október 6-án Nyíregyházán temették el.

Anyja, Bartha Mária 1921-ben Újfehértón középbirtokos családban született. 1944-ben ment férjhez. 1952-ig a családi gazdaságban dolgozott

Alsósímán, majd Nyíregyházára költöztek. 1956 júliusában gyógyíthatatlan csontbetegségben hunyt el.

Őccse (1947) az általános iskola elvégzése után traktoros lett, húga (1951) betanított munkás. A kárpótlás során visszavásárolták a kisajátított családi birtok egy részét.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 664. szám, 1995. 4 ív).

Lajtmann Józsefné TÓTH MÁRTA

1949. március 3-án Győrben született. Gimnáziumi érettségi után egy évig Budapesten képzés nélküli ápolónő, majd takarítónő volt. Utána Győrben adminisztrátorként dolgozott. 1980 óta pedikűrös. 1977-ben férjhez ment, férje vízügyi technikus, geodéta, aktív környezetvédő. Két lányuk van.

Apja, Tóth István 1919-ben Győrben munkáscsaládban született. 1942-ben jogi diplomát szerzett, majd Győr főügyésze mellett joggyakornok volt. 1943–1945 között katona volt, majd ismét a győri városházán dolgozott mint aljegyző. 1948–1949-ben a szociálpolitikai osztály vezetője volt. 1945 tavaszán belépett a KMP-be, ahonnan 1949-ben kizárták. A városi tanács titkárságán dolgozott, majd 1951-ben a megyei tanácshoz helyezték át, ahol az adminisztratív csoport vezetője lett. 1956. október 27-én a Győr Megyei Tanács munkástanácsának elnökévé választották. A forradalom alatt a rend helyreállításáért, a gyógyszer- és élelmiszer-ellátás biztosításáért tevékenykedett. A forradalom leverése után állásából elbocsátották, és 1957. április 12-én letartóztatták. 1957. augusztus 12-én a Győri Megyei Bíróság a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és társadalmi tulajdon hűtlen kezelése vádjával első fokon tizenkét év börtönbüntetésre ítélte. 1958. november 14-én a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa jogerőre emelte az ítéletet. 1960 áprilisában részt vett a Váci Országos Börtön elítélteinek éhségstrájkjában. 1963-ban szabadult. A gyógyszer-tárellátásban dolgozott, 1970-től a Győri Vízműnél beruházási előadó, 1976-tól pedig a Győri Közmű- és Mélyépítő Vállalatnál jogi előadó volt. 1979-ben nyugdíjba vonult. 1999-ben meghalt.

Anyja, Ordódy Alice 1924-ben Dunaszerdahelyen értelmiségi családban született. Pozsonyban járt gimnáziumba, majd tanulmányait a győri felsőkereskedelmi iskolában fejezte be. A győri Lenszövőben az igazgató titkárnője volt. A férje letartóztatása után csak alacsonyabb beosztásban dolgozhatott tovább. 1964-től a Tanácsi Tervező Irodában adminisztrátor, majd titkárnő volt.

Az interjút Kőrösi Zsuzsanna készítette (OHA, 686. szám, 1997. 3 ív).

Petrikné VAMOS IDA

1948. február 9-én Jágónakon született. Anyja halála és apja letartóztatása után anyai nagyszülei nevelték. Mivel Nógrád megyében középiskolai továbbtanulását megakadályozták, egyik tanára segítségével a budapesti Móricz Zsigmond Gimnáziumban tanult. 1966-ban a lakóhelyi pártbizottság kedvezőtlen véleménye miatt jó felvételi vizsgálja ellenére sem vették fel az egyetemre. Balassagyarmaton dolgozott adminisztrátorként, majd a Nógrád Megyei Levéltárban helyezkedett el. Levelező tagozaton szerzett diplomát az Államigazgatási Főiskolán. 1987 óta Budapesten levéltáros. 1967-ben kötött házasságot, a férje jogász. Két fiuk van.

Apja, Vámos József 1927-ben Rárósmúlyadon (Szlovákia) született. A Jászberényi Tanítóképzőbe járt, de tanulmányait a háború miatt megszakította. 1947-ben átszökött Csehszlovákiából Magyarországra a feleségéhez. Miután jegyzői tanfolyamot végzett, 1950-ig több községben volt segédjegyző. 1951-ben a Szekszárdi Megyei Bíróság két és fél év börtönbüntetésre ítélte közellátást veszélyeztető büntett és hivatali kötelezettség megszegése miatt, mivel tanácsi alkalmazottként körzetében nem szerzett érvényt a beszolgáltatási kötelezettségnek. 1953-tól a Nógrád Megyei Állatforgalmi Vállalatnál anyagbeszerző és állatfelvásárló volt. 1955. októberi elbocsátása után a Salgótarjáni Tűzhelygyárban munkásként dolgozott. 1956 őszén aktívan bekapcsolódott a szécsényi forradalmi eseményekbe, és a helyi nemzetőrség parancsnokhelyettesévé választották. 1956. december 6-án letartóztatták. 1957. december 6-án a Pest Megyei Bíróság jogerősen két és fél év börtönbüntetésre ítélte. 1960-ban szabadult. Budapesten a közlekedési vállalatnál helyezkedett el, és technikus oklevelet szerzett. 1977-ben súlyos szívbetege miatt nyugdíjazták. 1983-ban szívinfarktusban meghalt.

Anyja, Varga Jolán 1930-ban Endrefalván középbirtokos családban született. Családja 1947-ben a csehszlovákiai kitelepítés elől menekülve Somogy megyében, majd Szécsényben telepedett le. Gimnáziumi tanulmányait a háború miatt nem fejezte be, adminisztrátorként helyezkedett el. 1956. december 8-án Salgótarjánba ment, hogy letartóztatott férje után érdeklődjön. A buszmegállóban várakozva a tüntetőkre irányuló sortűzben megebesült, majd a kórházban belehalt sérüléseibe.

Az interjút Molnár Adrienne készítette (OHA, 681. szám, 1997. 2 ív).

1957. április 15-én Budapesten született. Az általános iskola első osztályát magántanulóként végezte, mivel szívbetegsége kórházi kezelést igényelt. 1981-ben az ELTE BTK magyar–angol szakán szerzett diplomát. Újságíró, szerkesztő, 1996-tól a *Reader's Digest Válogatás* főszerkesztő-helyettese.

Apja, Zsámboki Zoltán 1923-ban Budapesten munkáscsaládban született. 1941-ben érettségizett, majd a bölcsészkar magyar–olasz szakán tett abszolutóriumot. 1945-ben belépett az SZDP-be, 1946-ban a párt függetlenített politikai munkatársa lett. 1948-ban, a pártegyesülés után megszűnt a munkahelye. 1955-ig különböző állami hivatalokban dolgozott, majd a KSH munkatársa lett. A forradalom alatt ismét belépett az SZDP-be. Munkahelyén nemzetőrsoportot szervezett, november 1-jén pedig a KSH Forradalmi Bizottságának elnökévé választották. 1957 első hónapjaiban részt vett Fekete Sándor *Hungaricus* álnéven írt politikai vitáinak sokszorosításában. 1957 márciusában elbocsátották a munkahelyéről, 1958. június 10-én letartóztatták. 1959. június 2-án a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa szervezkedés vádjával hét év börtönbüntetésre ítélte, a fellebbezés lehetsége nélkül. 1960 áprilisában részt vett a Váci Országos Börtön elítélteinek éhségstrájkjában. 1963 februárjában szabadult, 1964-ig havonta jelentkeznie kellett a rendőrségen. 1966-ig szabadúszóként az OFFI-nál fordító, majd lektor, forgatókönyvíró, műfordító volt. 1974-től 1984-es nyugdíjazásáig a *Rakéta regényújság* szerkesztőjeként dolgozott. A TIB alapító tagja. 1989. január 13-án meghalt.

Anyja, Kraiss Ágnes 1926-ban Budapesten tisztviselőcsaládban született. Óvónőképzőt végzett. 1948–1950 között az Országos Neveléstudományi Intézetben Mérei Ferenc titkárnője volt, majd 1981-ig óvónőként dolgozott. 1957-ben ment férjhez.

Féltestvérei: Mária (1945) szerkesztő, Zoltán (1949) autóvillamossági szerelő.

Az interjút Hoffmann Gertrud készítette (OHA, 676. szám, 1997. 2. ív).

Zs. ÉVA

1945-ben Budapesten született. A középiskola elvégzése után technikusként dolgozott, majd levelező tagozaton szerzett egyetemi diplomát.

Apja szakmunkás volt, 1950-ben katonatiszt lett. A forradalom alatt a vérontás elkerülésére törekedett. 1958-ban hét év börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után fizikai munkásként dolgozott.

Anyját 1957-ben elbocsátották a munkahelyéről, csak hónapokkal később tudott elhelyezkedni. A nagyszülei, akik munkások voltak, mindvégig támogatták a családot.

Zs. FERENC

1955-ben Budapesten született. Az általános iskola elvégzése után betanított munkásként, majd gépkocsivezetőként dolgozott.

Apja betanított munkás volt. 1956-ban részt vett a fegyveres harcokban, valamint röpcédulákat készített és terjesztett. 1958-ban halálra ítélték, majd kivégezték.

Anyja segédmunkás volt.

Zs. PÁL

1952-ben Budapesten született. Apja letartóztatását követően átmenetileg intézetben nevelkedett. Főiskolát végzett.

Apja munkás, majd diplomát szerzett. A forradalom leverése után részt vett a szellemi ellenállásban. Halálra ítélték, majd kivégezték.

Anyja a forradalom előtt háztartásbeli volt. Férje kivégzése után csak nehezen tudott elhelyezkedni.

A KÖTET ILLUSZTRÁCIÓI

Könyvünk illusztrációit az interjúalanyok birtokában lévő személyes dokumentumok közül válogattuk ki. Arra törekedtünk, hogy általuk azok az olvasók is megérezzenek valamit a korszak atmoszférájából, akiknek mindez már történelem – hiszen a gyerekrajzok, a naplóbejegyzések és az emlékkönyvbe írt versek közé is betolakszik a külvilág, a családot ért csapás, a tragédia. A leszármazottak szívességéből módunk volt a legdrámaibb írásokat, a búcsúleveleket is elolvasni, néhányat közlésre is megkaptunk – köszönet érte. A következőkben felsoroljuk az illusztrációkat. (A nehezen olvasható levelek szövegét leírtuk.)

I–II. Fekete Andor és Zsolt naplójából, 1956

III. Gyerekrajzok, 1956. október–november

IV–V. Fekete Andor és Zsolt naplójából, 1956–1957

VI–VII. Kósa Ilona és Katalin levele – amelyhez fényképüket is mellékeltek – Borbély Jánoshoz, a Legfelsőbb Bíróság tanácsvezető bírójához, 1959. július Tisztelt Tanács Elnök Úr!

Két szenvedő kislány kéri, hogy hallgassa meg könyörgését. Édesapánkat – Kósa Pál, szül. 1921. január 25-én Balatonfüreden – az 1956-os ellenforradalomban való részvételéért halálra ítélték. Nem tudjuk, hogy mit követett el, csak annyit, hogy senki élete sem tapad hozzá, és ezért bátorkodunk kegyelemért könyörögni Apukánknak. Nagyon-nagyon kérjük a Tanács Elnök Urat, hogy hadd legyünk egy kicsit boldogok, hadd legyen nekünk is szerető Édesapánk, mint a többi gyermeknek. Mi nemsokára kilépünk az életbe, és könyörgünk, hogy segítsen rajtunk a Tanács Elnök Úr, ne kelljen ilyen keserű emlékekkel, ilyen boldogtalanul indulnunk az életbe. Segítsen hozzá, hogy mi is vidám és boldog fiatalok lehessünk, hogy boldogan tudjuk mi is élvezni az életet. Nagyon szépen kérjük a Tanács Elnök Urat, hogy könyörüljön

meg két Édesapjáért aggódó és féltő gyermekén, kik remegnek Édesapjuk életéért, bizalommal várják a Tanács Elnök Úr döntését. Kérjük, hogy kegyelmezzen meg Édesapánknak, kit nagyon-nagyon szeretünk, és mindig várunk haza. Ha elveszítjük, úgy érezzük, túl sem fogjuk élni ezt a nagy csapást. Még egyszer nagyon kérjük és könyörgünk a Tanács Elnök Úrnak, hogy hallgassa meg két fájó szívű kislánynak Édesapjukért való könyörgését. Minden reményünk és bizalmunk a Tanács Elnök Úrban van, és reméljük, hogy segíteni fog rajtunk és Édesapánkon.

Sok szeretettel és soha el nem múló hálával gondolunk a Tisztelt Tanács Elnök Úrra:

Kósa Katalin és Kósa Ilonka

VIII. (fent) Litván Károly levele édesapjához, akiről nem tudta, hogy börtönben van, 1962

VIII. (lent) Litván Katalin levele édesapjához, a budapesti Kozma utcai börtönbe, 1961. október 11.

Drága Apu! Képzeld, őrsvetető vagyok! Amióta én vagyok a Mackó őr vezetője, azóta a mackók a legjobbabbak a két hatodik osztály őrsei közül. Ez nagy szó, mert a VI-os őrök jól működnek. A zongorázás most jól megy, de még jobban fog, mert Anyu kibérelt egy zongorát. Az iskolában most is én állok a legjobban az osztálytársaim közül, nekem van a legtöbb hibátlan dolgozatom, oroszról pedig csak az enyém lett ötös. Sokszor csókol: Kati Elfelejtettem leírni, hogy mit kaptam szülinapomra:

Nagymamától: 1 pár nejlonharisnyát

1 kézzel festett selyemkendőt

Karcsitól: Sebők: *Piramisok – paloták – panelházak*

Anyutól: Nagy Lajos: *Válogatott novellák*, Móra: *Négy apának egy leánya*

Gabitól: Mikszáth: *A néhai bárány*

Déneséktől: Rolland: *Händel*

Feketétől (fiú!): 1 doboz bonbon, 2 szál virág

J. Ágitól: Ekkora [rajz] csomagban két szelet [rajz] csoki

Tőled: Lipták Gábor: *Aranyhíd*

„Mi ez?” Építészettörténelmi társ. játék

IX. Litván Károly levele édesapjához, akiről nem tudta, hogy börtönben van, 1961

X. (fent) Részlet a család Bali Sándorhoz, a budapesti Markó utcai fogdába írt leveléből, 1957. november 6.

Édes Jó Sándorkám! Levelem minden sora a lelkem viszi el hozzád. Szeretném neked leírni, hogy milyen nagyon szeretlek Téged. Ezt Te úgyis tudod, hisz addig is, amíg itthon voltál velünk, kellett hogy lásd azt a nagy szeretetet, ami a szívemben és a lelkemben van irántad. Akkor is szerettelek, de most még jobban, százszor és ezerszer is jobban. Milyen szörnyű volt, amikor elvittek, azt hittem, hogy a szívem szakítják ki, amikor kikísértek az ajtón. De azt is hidd el, szív nélkül maradtam, mert én csak akkor leszek újra érző és boldog ember, ha Te visszajössz hozzám. Megvárom, ha 100 évet kell is várnom. Én még boldog akarok lenni veled, nagyon-nagyon boldog. Majd ha visszajössz hozzám, és újrakezdjük, ahol abbahagytuk a mi szép, nyugodt életünket, jó lesz újra, meglátod. Csak legyél erős és türelmes, az Isten megsegít még minket. Vigyázz az egészségedre, és gondolj ránk mindig szeretettel, úgy, mint mi gondolunk percenként Terád.

Búcsúzó, Drága jó Sándorkám, számtalan sok csókkal. Még hagyok egy kis helyet a kisleányomnak és Apukának is. Csókollak, a Te örökké váró Marikád.

Drága jó Édesapám!

Levelem jó egészségedben találja. Én jól vagyok a kis Marikával együtt. Apuka hogy van? Én járok iskolába, és igyekszem jól tanulni, hogy Apukához méltó legyek. Édes Apukám! Nagyon tetszik hiányozni. Nagyon várjuk haza. Minden este imádkozunk, hogy segítse haza a jó Isten minél előbb közénk. Zárom soraimat, millió csókkal búcsúznak: szerető kisleány, Sándorka.

És kisleányom, Marika.

Szeretett Kedves Fiam! Fájó szívvel írom e pár sort. Légy erős, mert én már nagyon gyenge vagyok, úgy érzem, hogy már nekem nem sok van hátra. Csak még egyszer láthatnálak, de többet nem tudok írni, kedves, édes fiam, mert a könnyeimtől nem látok. Számtalanszor csókollak: szerető apád. Isten veled!

X. (lent) A börtöncenzor értesítése egy levél átadásának visszautasításáról

XI–XII. Gulyás Lajos levele a családnak, a győri börtönből, 1957. március 29.

Édes Kisgabim!

Isten Szentlelkének erőt, egészséget, bátorságot, hűséget, mindenre elégséges szeretetet adó áldását kérem imádságomban Számódra születésnapod alkalmával. Még nem tudom, hogyan jut el Hozzád imádságom, de biztosan eljut, mert még soha imádság ilyen igaz szívből nem fakadt.

Ildikóm! Csillám! Kicsi Anikóm! Velem együtt ti is gyermeki szívetek minden szeretetével vegyétek körül Édesanyátokat, hogy legyen ereje engem körötökbe hazavárni. Miként pedig ne csüggedjete, hogy gyilkossággal és hazaárulással vádolják Édesapátokat, és börtönben ül, mert a jó Isten látja, és ti is tudjátok, hogy ártatlan vagyok, és nagyon szeretem a hazámat és a magyar népet. Isten áldjon meg benneteket! Lajoskád, édesapátok
Győr, börtön, 1957. márc. 29.

XIII. Andi József búcsúlevele a családhoz, a budapesti Kozma utcai börtönből, 1958. március 2.

Drága feleségem, Ilonkám, kedves kis gyermekeim!
Szeretettel küldöm soraim az én drága családomnak, akikre gondolva adnak erőt, hogy még össze nem roppantam. Mennyi öröm most visszagondolni a családra, a gyermekeimre, akik úgy szerettek velem együtt lenni, sétálni, a Dunához menni, és a buszmegállónál várni, hogy mikor jön apu. Tudom, hogy a gyermekeim nagyon szeretnek, mert én is úgy szeretem őket, és csak értük küzdöttem. Mit is tudnék én rájuk hagyni mást, csak emléket és szeretetet, hogy sok mindent nem tudtunk megadni nekik. Az életük mégis szebb és jobb, mert ők érezték, hogy szüleik szeretik őket. Úgy érzem, jól neveltük a gyermekeinket. Kicsi gyermekeim, legyetek mindig szerények és becsületesek! Ez az ember legnagyobb kincse. És nagyon szeressétek egymást! Tanuljatok, mert ez teheti széppé az életeteket. Majd, ha a Marika hazajön, és Öcsikém, drága kis Józsikám, te, ki már nagy korodban is megmaradsz Öcsikének, vigyázz mindig a te kis testvérkéidre, segítsd őket, és szeresd úgy, mint apa és testvér őket. És szeressétek mindentől jobban a Drága Anyátokat, ki életet adott nektek, és oly sokat küzd értetek. Minden legyen nektek az anyátok, és nagyon vigyázzatok rá, mert ettől nagyobb kincs nincs a földön. És néha gondoljatok reám is, hisz az életemtől is drágábbak voltatok nekem. Szerelmem, Ilonkám, mit is írjak néked? Ha az életünk nehéz volt is, az biztos, hogy nőt, anyát úgy nem szerettek, mint ahogy én téged szerettelek. A rosszat felejtse el, drága Ilonkám, és tarts meg emlékezetben, míg élsz. Mindenem voltál te nekem mint hűséges feleség, és mindenem voltál mint anya, ki életet adott azoknak, kiket úgy szerettünk, mint egymást. Mindig büszke voltam rád, az én szépséges Ilonkámra. Megöregedtél, mert megtört az élet, a sok bánat és gond. Ne haragudj rám! Drága Édesanyám, ha van az ember életében valami, amit el akar érni, a te életedben csak egy lehet, az, hogy a gyermekeinket felnevelj, és őértük küzdjél, hogy az ő életük jobb és boldogabb legyen a mi életünkénél. Nagyon kérek, hogy szeresd a gyerme-

keinket úgy, mint eddig, és az anyai szeretetből és szép szóból a nagyobbak annyit kapjanak, mint a kisebbek. Drága feleségem, Ilonkám, ne haragudj rám, hogy néked oly kevés öröm és szép jutott, amit én adni tudtam. Mi elfelejtettünk élni. Megöregítettek bennünket a gyermekek fiatalon, és a gyermekeink szeretetén egymáson túl akartunk tenni, és így mi csak őértük éltünk. Drága feleségem, meglásd, hogy hálások lesznek ezért a gyermekeink. Neked is csak emléket tudok hagyni és mérhetetlen bánatot, küzdelmet, hiszen most helyettem is kell hogy a csaláért küzdjél. Nagyon-nagyon vigyázz a gyerekeinkre! Ők a te kincseid, amit tőlem kaptál, szerelmemen kívül. Tanítsd őket úgy, hogy szeressék és segítsék egymást. Drága feleségem, édesanyám, hogy vélem mi lesz, most dől el, de bármit hozzon is az élet, ne csüggedj el, gondold a gyermekeinkre, és arra, hogy nagyon szerettelek benneteket. Sok csókot küldök néktek Ilonkám, Marikám, Öcsikém, Károlykám és Attilám: Apu

XIV–XVI. Göncz Kinga emlékkönyvéből, 1958

XVII. (fent) Orbán Nándor levele a feleségéhez, a budapesti Kozma utcai börtönből, 1957. szeptember 22.

Édes, Kicsi Bogaram! Nagyon boldog voltam, hogy eljöttél utánam Zalaegerszegre. Köszönöm, hogy virágot is hoztál, és hogy rám gondolsz minden esti harangszókor. Írj, Édes, mindenről és mindőtökről. Magadról sokat írnék, Anyuról, Apukáról, Ilusékról és a gyerekekről. Nagy szeretet és bizalom él bennem. Sokat gondolok mindőtökre külön is. Apuka hogyan érzi nálunk magát? Lacika hogyan fejlődik? Gyurika milyen iskolás? Palika hogyan tanul, és a szeme hogyan van? Náci tanul-e rendszeren? Zsófi hol van, és mit dolgozik? Miből éltek, Édes? Ez az a kérdés, amire nem szabad gondolnom. Az egészségünk nagy szükségünk van, vigyázz Magadra nagyon. Anyu és Apuka egészsége és hangulata hogyan van? Nagyon bánt, hogy nem tudok segíteni semmit rajtatok. Miattam ne aggódj, mert jól vagyok. IX. 18-án a szemüvegem is megkaptam. Köszönöm, hogy elküldted. Várom nagyon, hogy mikor tudod beküldeni a szakkönyveket, nyelvtanokat és szótárakat, amiket kértem. Mindenkinek nagyon köszönöm, aki valamiben segítségetekre van. Nem tudod elgondolni se, hogyan várom a válaszod. Te csak tudod, hogy én itt vagyok, hogy élek, nincs bajom, minden nap rendszeren és biztosan megvan mindennem, amire szükségem van, de én Rólatok semmit se tudok. Imádkoztatok helyettem is, mert én csak úgy könyörögni tudok az Úristenhez. Mindőtöket ölel, csókol és nagyon szeret erős vágyakozással: az Urad.

Bp. IX. 22. Teljesen egészséges vagyok. Apuka 14-én volt 84 éves.

XVII. (lent) Földvári Rudolfnének címzett, csomagküldést engedélyező értesítés a váci börtönből, 1959. június

XVIII–XIX. A család levele Orbán Nándorhoz, a budapesti Kozma utcai börtönbe, 1958. június 30.

Édes! Jólesett leveled, bár az előbbiekből többet tudtam meg Rólád. Pl., hogy dolgozol, és vehetsz ezt-azt, ami pótolja a kosztot. Erről most szó sincsen, ez nagyon aggaszt. Mi csak vagyunk, élünk. A gyerekek levizsgáztak, Palkó 4, Gyurka 5 rendű. Palkó szemét a héten vizsgálják felül. Szerdán utazik. Lacika nő, bizony elég élénk. Zsófi fogát Tibor rezekálta Kőrösön, még nem tudom, hogy sikerült. Nácika tanul, elolvasta az egész Hornblauert, már beszél, és mindenkit megért, dolgozik a szabóműhelyben. Anyu, Apuka, Ilusék jól vannak. Én most tudok aludni, enni, ami fontos. Különben öszülök, és hízom, szóval öregszem. Ne üdvözölj, Édes, senkit, nem tudod Te, ki az, akit érdemes köszönteni. Magadról írf, csak az a fontos. A gyerekek tornáznak, bár én erre nem tudom őket megtanítani. Az idén rengeteg a meggy, főztünk is be eleget. Az egészségünkre vigyázunk, bár kötve hiszem, hogy az ember akarától függne, hogy rákot kap, vagy szívbajt. Hidd el, büszke vagyok magamra, hogy nem bolondultam meg, és végzem a kötelességem. Több nem telik tőlem. Sokat gondolunk Rád, persze aggódva és félve, de azért Te csak a támogatást és enyhíteni akarást érezd meg belőle. Próbálok olcsóbb fát szerezni az erdészetnél, remélem, sikerül.

Sok-sok melegséggel, szeretettel ölelünk, csókolunk mind. Én pedig magam puhán, nagyon lágyan megcsókolom a szemed. Zsófi
Szeretettel Anyu, Palkó, Gyurika

XX. Földvári Magdolna levele édesapjához, akiről nem tudta, hogy börtönben van, 1958. január 10.

XXI. Fekete Andor és Zsolt naplójából, 1957

XXII. A győri és a mosonmagyaróvári forradalmi eseményekben való részvételük miatt kivégzettek hozzátartozóinak levele az Igazságügyi Minisztériumhoz, 1989. november 4.

Alulírottak, az ügynevezett mosonmagyaróvári perben kivégzettek hozzátartozói együttesen kijelentjük, hogy az 1957-ben, ill. 1958-ban kivégzettek exhumálását és azonosítását – kik a sopronkőhidai rabtemetőbe lettek elhantolva – az Igazságügyi Minisztérium sorozatos akadékoskodása ellenére kérjük. A temetés helyszínét, illetve a sírok pontos helyét a soproni EKA felderítette, illetve ezen kívül a temetésen részt vevő személy Tihanyi Lászlónak megmutatta.

A továbbiakban Tihanyi Lászlót tájékoztatták arról, hogy arra a helyre előtte és utána elhantolás nem történt.

Nyomatékosan kérjük a korábbi exhumálási és azonosítási kérésünk mielőbbi teljesítését.

Sopron, 1989. november 4.

Tisztelettel: Cziffrik Lajos hozzátartozója: Szeidemann Ferencné; Földes Gábor hozzátartozója: Földes Gáborné; Gulyás Lajos hozzátartozója: Gulyás Csilla, Andrásiné Gulyás Anikó; Kiss Antal hozzátartozója: Szőcs Istvánné; Weintráger László hozzátartozója: Weintráger Lászlóné; Tihanyi Árpád hozzátartozója: Tihanyi László; Török István hozzátartozója: Polgár Lászlóné; Zsigmond Imre hozzátartozója: Zsigmond Miklós; Szigethy Attila hozzátartozója: Árvai Lászlóné.

XXIII. Andi József síremléke a 301-es parcellában, amelyet fia, Károly faragott.

XXIV. Kolozi István búcsúlevele a fiához, a miskolci fogházból, 1958. október 21.

Édes kicsi Fiacskám, Cunikám!

Most, amikor utoljára szólok hozzád, Édes kicsi gyermekem, nagyon fájó szívvel, nagyon forró apai szeretettel búcsúzom Tőled.

Édes Cunikám! Nagyon-nagyon szerettelek, imádtalak születésedtől fogva. Nagyon nagy reményekkel, elég mostoha körülmények között neveltünk Drága Édesanyáddal. Most, amikor mint Édesapád elbúcsúzom Tőled, nagyon féltő gonddal gondolok a jövődre, a jövő életedre, nevelésedre és mindenre, ami veled összefüggő.

Nagyon sokat gondoltam eddig is, az itt eltöltött időm alatt Rád. Tudtam és éreztem, hogy soha nem kerülök vissza közétek, pedig még sok-sok mindent szerettem volna Neked adni útravalóul zsenge életed kezdő lépéseinél.

Cunikám! Legyél nagyon jó kisfia Édesanyádnak, fogadjál szót, tanuljál jól, és mindenben legyél segítségére a Te árván maradt Édesanyádnak, mert Neked is mindig arra kell gondolnod, hogy a Te jószágod és szelídséged nagyon örömet fog Édesanyádnak szerezni.

Árva leszel Te is, kisfiam, nagyon árva. Bátyádat, Istvánkát is nagyon szeresd, mert most már ő lesz Neked a pártfogód és jó, szerető testvéred. Fogadjál neki is szót, hallgass a jó és okos szavaira, és sohasem felejtsetek el a Titeket nagyon szerető Édesapátokat, de helyettem Édesanyátokat szeressétek, tiszteljétek, imádjátok, és mindenben legyetek neki segítségére. És néha-néha keressétek fel az édesapátok sírját.

Legyél nagyon őszinte és becsületes Édesanyádhoz és Istvánkához. Az emberekkel szemben sohasem legyél hiszékeny, mert az emberek, azok nem érdemlik meg az őszinteséget, azok nagyon nagy része visszaél vele.

Tanuljál szorgalmasan, szerezzél ezzel is sok örömet a Te örökre szomorúvá vált Édesanyádnak és Bátyádnak, igyekezz őket mindig víggá tenni, és ne legyél bánatos, víg fiú legyél, és az életben sok-sok boldogságot kívánok neked. Egyre nagyon kérlek, kicsi Cunikám! Csak eggyel ne foglalkozzál – ez pedig a „Politika”, ettől óvakodjál!

Jó ember, szorgalmas, dolgos, szófogadó legyél, mert ezzel a viselkedéseddél és magatartásoddal csak megbecsülést és örömet szerzel a környezetednek. Gondolj sokat a Téged nagyon, a sírig és azon túl is szerető Édesapádra, aki nem tudott neked teljes apai szeretetet nyújtani, rajtam kívül álló okokból!

Szeretlek, nagyon szerettelek, mindig imádtalak, és nagyon sok és forró apai búcsúcsókot küld Neked utoljára a Téged nagyon és soha el nem múló apai szeretettel és imádatlal forrón ölelő és csókoló, szerető apukád.

XXV. Gyerekrajz, 1960

XXVI. Fekete Andor és Zsolt naplójából, 1957

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Áfor	Ásványolaj-forgalmi Vállalat
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
Beszkárt	Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.
BHG	1952-től Beloianisz Híradástechnikai Gyár, 1978-tól BHG Híradástechnikai Vállalat
BME	Budapesti Műszaki Egyetem
BTK	Bölcsészettudományi Kar
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BUVÁTI	Budapesti Városépítési Tervező Vállalat
DIMÁVAG	Diósgyőri Magyar Állami Vagon- és Gépgyár
DISZ	Dolgozó Ifjúság Szövetsége
DNP	Demokratikus Néppárt
EKA	Ellenzéki Kerekasztal
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
FKgP	Független Kisgazdapárt
FM	Földművelésügyi Minisztérium
főszerk.	főszerkesztő
GYESEV	Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút
HM	Honvédelmi Minisztérium
IIB	Ideiglenes Intézőbizottság
IKV	Ingtatlankezelő Vállalat
JATE	József Attila Tudományegyetem
JPTE	Janus Pannonius Tudományegyetem
kft.	korlátolt felelősségű társaság
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KMP	Kommunisták Magyarországi Pártja
KMT	Nagy-budapesti Központi Munkástanács

KÖZTI	Középület-tervező Iroda
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
KV	Központi Vezetőség
ld.	lásd
MÁV	Magyar Államvasutak
MÁVAG	Magyar Államvasutak Gépgyára
MÁVAUT	Magyar Államvasutak Autóbusz Társaság
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MÉH	Melléktermék- és Hulladékhasznosítási Tröszt
MKP	Magyar Kommunista Párt
MM	Művelődésügyi Minisztérium
MNDSZ	Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
MOL	Magyar Országos Levéltár
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MSZP	Magyar Szocialista Párt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NÉKOSZ	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
o.	oldal
OFFI	Országos Fordító- és Fordításhitelesítő Iroda
OHA	Oral History Archívum
OTP	Országos Takarékpénztár
PB	Politikai Bizottság
POFOSZ	Politikai Foglyok Országos Szövetsége
rt.	részvénytársaság
SOTE	Semmelweis Orvostudományi Egyetem
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
szerk.	szerkesztő
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
TB	Társadalombiztosítás
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága
TTK	Természettudományi Kar
uó	ugyanő
vö.	vesd össze

IRODALOMJEGYZÉK

- ASSMANN, JAN: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999, Atlantisz.
- BARTLETT, FREDERIC C.: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, 1985, Gondolat.
- BOZÓKY ÉVA: *Zord idők nyomában...* Pécs, 1998, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.
- Communicating Experience. IX. International Oral History Conference*. Göteborg, 1996.
- Különösen:
- BERMÚDEZ, LAURA: *Life Histories: An Old-New Methodology Their Use in Uruguay*. 885–889. o.
- GEFEN, HAGAR: *The Debate – from Below – on the Past*. 464–475. o.
- GROSSMAN, JONATHAN: „My Wish is That My Kids Will Try To Understand One Day”. 361–371. o.
- KOLEVA, DANIELA: *Inaccuracies and Distortions in Life Histories*. 810–814. o.
- LIKOMANOVA, ISKRA: *How We Retell Our Life-story (Typology of the Autobiographical Story)*. 815–819. o.
- LOMSKY-FEDER, EDNA: *Life Stories of War Veterans: The Interrelationship Between the Personal Memory and the Collective Memory of War*. 1052–1057. o.
- ROMANOVSKY, DANIEL: *The Holocaust in the USSR in the Eyes of its Survivors and Non-Jewish Bystanders – The Case of North-Eastern Belorussia–Western Russia*. 1058–1068. o.
- SANTANA, MARCO AURELIO: *The Past and the Present in the Accounts of two Generations of Militant Workers*. 587–592. o.
- SEменова, VICTORIA–ROZHDESTVENSKY, SERGEY: *Experience of Suffering Passed Through Generations. The Case of Russia*. 1140–1145. o.
- ZDRAVOMYSLOVA, OLGA: *Soviet People in Post-Soviet Russia*. 303–310. o.

- CSEPELI GYÖRGY–DESSEWFFY TIBOR–DULOVICS DEZSŐ–TÓKA GÁBOR: Mene-
külték és elméletek. In *Évkönyv VI. 1998*. Szerk. LITVÁN GYÖRGY.
Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 253–286. o.
- CSERNE ISTVÁN–PETŐ KATALIN–SZÓKE GYÖRGY–SZILÁGYI JÚLIA: A második és
a harmadik generáció. Holocaust túlélők és gyermekeik. *Psychiatria
Hungarica*, 1992. április, 117–129. o.
- Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Szerk.
VIRÁG TERÉZ. Budapest, 1997, Animula.
- Az elmesélt idő. Családsorsok a huszadik századból*. Szerk. HORVÁTH
ÁGOTA. Budapest, 1996, MTA Szociológiai Intézet–Max Weber
Alapítvány–Kávé Kiadó.
- EMBER JUDIT: *Menedékjog – 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása*. Buda-
pest, 1989, Szabad Tér Kiadó.
- ERŐS FERENC: A kollektív emlékezetről. In uő: *A válság szociálpszicholó-
giája*. Budapest, 1994, T-Twins, 238–247. o.
- ERŐS FERENC: Megtörni a hallgatást. *Múlt és Jövő Almanach*, 1988. 19–27. o.
- ERŐS FERENC–KOVÁCS ANDRÁS–LÉVAI KATALIN: „Hogyan jöttem rá, hogy
zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 1985. 2–3. szám, 129–144. o.
- 1956 kézikönyve. I. kötet: Kronológia, II. kötet: Bibliográfia, III. kötet: Meg-
torlás és emlékezés*. Főszerk. HEGEDŰS B. ANDRÁS. Budapest, 1996,
1956-os Intézet.
- A forradalom leánya. *Replika*, 1998. 31–32. szám, 5–16. o.
- GÁBOR LÁSZLÓ–SZALAI JÚLIA: Az én ötvenhatom, a te ötvenhatod, az ő ötven-
hatjuk. Tizenévesek a forradalomról. *2000*, 1994. 1. szám, 11–22. o.
- GLATZ FERENC: A szóbeli források és kritikájuk. In uő: *Történetírás – korszak-
váltásban*. Budapest, 1990, Gondolat, 134–146. o.
- GOFFMAN, ERVING: Stigma és szociális identitás. In uő: *A hétköznapi élet
szociálpszichológiája*. Budapest, 1981, Gondolat, 179–240. o.
- GOFFMAN, ERVING: *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*.
New York, 1974, 41–147. o.
- GYÁNI GÁBOR: Emlékezés és oral history. *BUKSZ*, 1998. ősz, 297–302. o.
- GYÁNI GÁBOR: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. *2000*, 1999.
március, 12–16. o.
- GYÖRFFY GYÖRGY: Múlt – emlékezet – történetírás. *Magyar Tudomány*,
1992. 5. szám, 513–520. o.

- HALBWACHS, MAURICE: Az emlékezet társadalmi keretei. In *Francia szociológia*. Szerk. FERGE ZSUZSA. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 124–131. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS–KOZÁK GYULA: Oral History in Hungary – a Political and Socio-Historical Approach. *Bios Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, Special Issue 1990. 31–40. o.
- HOFFMANN GERTRUD: *Mit mondjunk a gyerekeknek, amikor a családot súlyos csapás éri?* Budapest, 1992, Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- HOFFMANN GERTRUD: *Az örökbefogadásról*. Budapest, 1992, Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- HORÁNYI ANNABELLA–HOFFMANN GERTRUD: *Pszichológiai és pedagógiai szolgálat a Nevelési Tanácsadóban*. Budapest, 1999, OKKER.
- HORVÁTH ZSOLT, K.: A történeti tanúságtétel. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ*, 1998. tél, 379–381. o.
- JAVORNICZKY ISTVÁN–SZILÁGYI JÚLIA: „Eljő az a nagy, szép idő...”. Budapest, 1990, Héttorony.
- KAHLER FRIGYES: *A Brusznjai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején*. Budapest, 1998, Kairosz.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja, ismét sortűzek, a nagy per*. Budapest, 1997, Püski–Kortárs.
- KALMÁR MELINDA: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998, Magvető.
- KEMÉNY ISTVÁN: *Velünk nevelkedett a gép*. Budapest, 1990, Vita.
- KENEDI JÁNOS: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban. 1–2. kötet*. Budapest, 1996, Magvető.
- KIS JÁNOS: Az 1956–1957-es restauráció. In *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Szerk. HEGEDŰS B. ANDRÁS. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 217–247. o.
- KOHLI, MARTIN: Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR MÁRTA. Budapest, 1990, Akadémiai, 175–212. o.
- Kollektív, társas, társadalmi*. Szerk. KÓNYA ANIKÓ, KIRÁLY ILDIKÓ, BODOR PÉTER és PLÉH CSABA. Budapest, 1999, Akadémiai.

- KÓNYA ANIKÓ: Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése. *Replika*, 1997. 26. szám, 141–145. o.
- KOPÁCSI JUDIT: *A hősök nem sírnak*. Budapest, 1992, City.
- KOVÁCS ANDRÁS: Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Szerk. VIG MONIKA. Budapest, 1992, Narancs Alapítvány, 264–285. o.
- KOVÁCS ANDRÁS: Szóról szóra. Az oral historyról. *BUKSZ*, 1992. tavasz, 88–94. o.
- KOZÁK GYULA: Az Oral History Archívumról. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. VALUCH TIBOR. Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 74–82. o.
- KOZÁK GYULA–KÖRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE: *Budapesti Oral History Archívum/Oral History Archive, Budapest 1981–1996*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- LÁSZLÓ JÁNOS: *Társas tudás, elképzelés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Budapest, 1999, Kairosz.
- LÁSZLÓ RICHÁRD: Kollektív emlékezet és szociológiai megközelítései. *Protestáns Szemle*, 1997. 1. szám, 66–70. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Kollektív elfojtás – totális rendszerek. *Thalassa*, 1990. 1. szám, 47–52. o.
- MAGYAR BÁLINT: *Dunaapáti 1944–1958*. Budapest, 1986, Művelődéskutató Intézet–Szövetkezeti Kutató Intézet.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Sajtó alá rendezte VASS HENRIK, SÁGVÁRI ÁGNES. Budapest, 1964, Kossuth.
- MAYER, ARNO J.: Emlékezet és történelem. *Café Babel*, 1992. 3–4. szám, 23–33. o.
- Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk. ERŐS FERENC. Budapest, 1998, Új Mandátum–Wesley János Lelkészépző Főiskola.
- Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk. N. KOVÁCS TÍMEA. Budapest, 1999, Kijárat.
- NIEDERMÜLLER PÉTER: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 1988. 3–4. szám, 376–389. o.

- NORA, PIERRE: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. szám, 142–157. o.
- OLICK, JEFFREY K.–ROBBINS, JOYCE: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 1999. 37. szám, 19–43. o.
- Oral History: Challenges for the 21st Century. Xth International Oral History Conference.* Rio de Janeiro, 1998.
- Különösen:
- BROWARNIK, GRACIELA–RODRÍGUEZ AGUILAR, MARÍA INÉS: Rituales y Palabras. Hijos, un Lugar para la Memoria. 1058–1064. o.
- EMBACHER, HELGA–REITER, MARGIT: „The Myth of Shanghai”. German and Austrian Women in Shanghai in the '30s and '40s. 6–14. o.
- JOHN, MICHAEL: Dissonant Identities in Interwar-Austria 1918–1937. 26–40. o.
- KERSCHBAUMER, GERTRUD: What's Left of Heroism? War Crimes and their Suppression in the Narratives of Perpetrators and Victims of the Second World War. 1726–1735. o.
- SILVA CATELA, LUDMILA DA: Sin Cuerpo, sin Tumba. Desaparecidos Políticos, Memorias sobre una Muerte Inconclusa. 557–572. o.
- PATAKI FERENC: *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest, 1982, Kossuth.
- [RAINER M. JÁNOS]: Kivégzések a forradalom után. In *Beszélő* összkiadás. III. kötet. 1988–1989. Szerk. HAVAS FANNY. Budapest, 1992, AB-Beszélő, 606–611. o.
- RAINER M. JÁNOS: A történelmi emlékezet. *Beszélő*, 1995. június 15. 26–27. o.
- SIMONCSICS ZSUZSA: *Töredékek a történelemből. Beszélgetések 1956-ról.* Budapest, 1996, Proventus.
- Sowjetische Speziallager in Deutschland 1945 bis 1950.* Hg.: PLATO, ALEXANDER VON. Berlin, 1998, Akademie Verlag.
- SZABÓ ILDIKÓ: *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon.* Budapest, 1991, Tekintet Alapítvány.
- SZAKOLCZAI ATTILA: A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről. In *Évkönyv III.* 1994. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 237–256. o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Az '56-os politikai perek. *Rubicon*, 1995. 6–7. szám, 42–46. o.
- SZÁSZ IMRE: *Ménesi út. Regény és dokumentum.* Budapest, 1985, Magvető.

- TERKEL, STUDES: *Chicago, keresztmetszet*. Budapest, 1972, Európa.
- Thalassa*, 1994. 1–2. szám. „Holocaust-szám”.
- Különösen:
- ROSENTHAL, GABRIELE: Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. 188–202. o.
- ZARKA, JOSETTE: Élettörténetek és tanúvallomások. 169–175. o.
- THOMPSON, PAUL: *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford, 1988, Oxford University Press.
- TODOROV, TZVETAN: Az emlékezet csapdái. *Világosság*, 1996. 10. szám, 28–47. o.
- Történelmi igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz. In *Beszélő összkiadás. III. kötet. 1988–1989*. Szerk. HAVAS FANNY. Budapest, 1992, AB-Beszélő, 603–604. o.
- VIRÁG TERÉZ: A magyarországi holocaust-túlélők leszármazottainak sajátos lelki struktúrái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1990. 3–4. szám, 139–153. o.
- WARDI, DINA: *Emlékmécsesek. A holocaust gyermekei*. Budapest, 1995, Ex Libris.
- ZÁVADA PÁL: *Kulákprés*. Budapest, 1986, Művelődéskutató Intézet.
- ZINNER TIBOR: Az igazságszolgáltatás irányítása és az 1956–1963 közötti büntető igazságszolgáltatás. In *Sortűzek – Megtorlás – Menekülés 1956–1957. Harmadik jelentés*. Főszerk. KAHLER FRIGYES. Budapest, 1996, Antológia, 63–111. o.

A kötet megjelenését

támogatta: „BUDAPEST BANK BUDAPESTÉRT” ALAPÍTVÁNY
MAGYAR ALKOTÓMŰVÉSZETI KÖZALAPÍTVÁNY
MAGYAR KÖNYV ALAPÍTVÁNY
NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM
ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI ALAPPROGRAMOK

Felelős kiadó Az 1956-OS INTÉZET MEGBÍZÁSÁBÓL AZ
1956-OS KUTATÁSI ÉS KÖNYVKIADÓI
KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG VEZETŐJE

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR
A kötetet tervezte ISCSU MOLNÁR ISTVÁN
Korrektor SZÖLLŐSI ZSUZSA

Nyomdai kivitelezés OPEN ART KFT.
Felelős vezető BARCZA ANDRÁS
ISBN 963 00 2925 1

KÖRÖSI ZSUZSANNA

1967-BEN BUDAPESTEN SZÜLETETT.

MAGYAR-NÉPMŰVELÉS SZAKON VÉGZETT, MAJD AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM SZOCIOLÓGIAI INTÉZETÉBEN SZERZETT SZOCIOLÓGUS DIPLOMÁT.

1990-TŐL AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM MUNKATÁRSA. SZÁMOS ÉLETÚTINTERJÚT KÉSZÍTETT, FŐKÉNT ÖTVENHATOS ELÍTÉLTEK GYERMEKEIVEL. AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAINAK EGYIK SZERKESZTŐJE.

MOLNÁR ADRIENNE

1947-BEN SZÜLETETT SALGÓTARJÁNBAN, ÉS 1967-IG OTT ÉLT.

NÉPMŰVELŐ-KÖNYVTÁROS SZAKON VÉGZETT, MAJD AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEMEN SZOCIOLÓGUS DIPLOMÁT SZERZETT.

DOLGOZOTT MINT SEGÉDMUNKÁS, NÉPMŰVELŐ-KÖNYVTÁROS ÉS IFJÚSÁGKUTATÓ

1988-TŐL AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM MUNKATÁRSA, 1999-TŐL VEZETŐJE.

TÖBB MINT FÉLSZÁZ ÉLETÚT-INTERJÚT KÉSZÍTETT, FŐKÉNT ÖTVENHATOS MUNKÁSTANÁCS-VEZETŐKKEL ÉS AZ ELÍTÉLTEK GYERMEKEIVEL. A KÖNYV ALAPJÁT KÉPEZŐKUTATÁS VEZETŐJE VOLT.